

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL
NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ**

**Qəribə Vahid qızı Rəhimova
Simnarə Nadir qızı Heydərova**

Müasir psixologiyada şəxsiyyətin inkişaf problemləri

(Təhsilin magistr pilləsi üçün dərs vəsaiti-TSPX)

*ADPU-nun Elmi-Metodiki Şurasının
17.07.2024-cü il tarixli iclasının
qərarına əsasən çap edilir (pr №6)*

Bakı-2024

Elmi redaktor:

**ADPU-nun Pedaqoji psixologiya kafedrasının müdiri,
prof. Ş.Q.Əliyeva**

Rəyçilər:

1. ADPU-nun Ümumi psixologiya kafedrasının professoru
Elmar Afis oğlu Hüseynov

2. ADPU-nun pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qulam Qəribəli oğlu Əzizov

3. ADU-nun psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dos. Şəlalə Rasim qızı Babayeva

4. Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman
Akademiyasının Sosial elmlər kafedrası, psixologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent Nailə Əmir qızı Mamayeva

**Qəribə Vahid qızı Rəhimova
Simnarə Nadir qızı Heydərova**

**Müasir psixologiyada şəxsiyyətin inkişaf problemləri.
ADPU-nəş. Bakı-2024. 272 s**

**Dərs vəsaitində şəxsiyyətin mahiyyəti formalaşma-
sının psixoloji qanunauyğunluqları, onun haqqında
yaranan baxışlar, nəzəriyyələr, təlim-tərbiyə prosesində
onun inkişafı və digər məsələlər ətrafı şəkildə şərh
olunur. Dərs vəsaitində müəllimlər, magistrantlar, vali-
deynlər geniş istifadə edə bilirlər.**

Mündəricat

Giriş.....	5
-------------------	----------

I.FƏSİL. MÜASİR PSIXOLOGİYADA ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ.

1.1 Şəxsiyyətin tərfi və onun psixoloji mahiyyəti.....	7
1.2 Şəxsiyyət anlayışı və onun psixologiyanın kateqorial sistemində mövqeyi.....	28
1.3. Şəxsiyyət haqqında psixoloji nəzəriyyələr.....	36
1.4.Şəxsiyyət və şüur, şəxsiyyətin mahiyyəti-bütün ictimai münasibətlərin məcmui kimi.....	57
1.5. "Endopsixika" və "eqzopsixika" anlayışlarının psixoloji mahiyyəti.....	62
1.6. Şəxsiyyətin sosiallaşması: sosial status, sosial rol və sosial qrup anlayışlarının ümumi xarakteristikası.....	64

II FƏSİL. Şəxsiyyətin quruluşu və onun psixoloji təhlili

2.1. Konformizm və nonkonformizm haqqında anlayış.....	68
2.2 Şəxsiyyətin quruluşunun psixoloji problemləri.....	74
2.3 Şəxsiyyətin psixologiyasında irəli sürülən klassik nəzəriyyələr.....	84
2.4 Şəxsiyyətin psixologiyasında irəli sürülən müasir nəzəriyyələr.....	110
2.5 K.Levinin, H.Mürreyn və Kellinin şəxsiyyət haqqında nəzəriyyələri.....	114
2.6 L.S.Vıqotskinin şəxsiyyət haqqında psixoloji fikirləri.....	122
2.7 A.N.Leontyevin şəxsiyyət haqqında psixoloji fikirləri.....	125

III FƏSİL

3.1 Uşaq şəxsiyyətinin inkişaf nəzəriyyəsinin psixoloji problemləri.....	128
--	-----

3.2 Məktəb yaşına çatmamış uşaqlarda şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri.....	140
3.3. Kiçik məktəb yaşı dövründə şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri.....	159
3.4. Yeniyetmə dövründə şəxsiyyətin inkişafının psixososial məsələləri.....	168
3.5. Erkən gənclik yaşı dövründə şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri.....	181
3.6. Qrupların psixologiyası.....	202

IV FƏSİL. Şəxsiyyət təlim-tərbiyənin obyektı kimi.

4.1 Özünütərbiyə anlayışı və şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvələri.....	221
4.2. Özünütərbiyə prosesinin təşəkkülü və məktəbli şəxsiyyətinin inkişafında onun rolu.....	227
4.3. Özünütərbiyə vasitələri və şəxsiyyətin inkişafının psixopedaqoji məsələləri.....	242
4.4 Özünüqiymətləndirmə-özünütərbiyənin amili kimi.....	256
4.5.Şəxsiyyətin formalaşmasında özünüqiymətləndirmənin mövqeyi və funksiyaları.....	260

GİRİŞ

Şəxsiyyət problemi elmin müxtəlif sahələrində çalışan alim və mütəfəkkirlərin illərlə diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemlərdən biri olmuş və müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Müasir psixologiyada şəxsiyyət, onun fəallığı, formalaşması, strukturu kimi məsələlər, ümumiyyətlə şəxsiyyət anlayışının mahiyyəti barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bu bir daha həmin problemin mürəkkəb və çətin olduğunu təsdiq edir.

İnsanlar təkcə gözlərinin rənginə, səslərinin tembrinə, barmaq izlərinə və s. görə deyil şəxsiyyətlərinin xarakteristikasına görə də bir-birlərindən fərqlənirlər. İnsanları gözlərinin rənginə, səslərinin tembrinə və ya digər biofiziki xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə etməyə nisbətən onları bir şəxsiyyət kimi xarakterizə etmək olduqca çətinidir. Şəxsiyyət anlayışı mürəkkəb anlayışdır. Onun adekvat şəkildə anlaşılmasının çətinliyi bir sıra amillərlə bağlıdır. Həmin mühüm amillərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

1. İnsan şəxsiyyəti maddi və toxunula bilən, hiss edilən deyildir. O, bir sıra amillərin, şəraitin, imkanların və determinantların təsiri altında formalaşan psixoloji törəmədir.

2. İnsan şəxsiyyəti bir sıra amillərin təsirinə məruz qalsa da yalnız onlardan asılı bir törəmə kimi şərh oluna bilməz, çünki o formalaşdığı həmin əsası dialektik olaraq rədd edir.

3. İnsan davranışının determinasiyasında şəxsiyyətin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi barədə çoxlu nəzəriyyə və konsepsiya mövcuddur ki, bunların bir çoxunun «şəxsiyyət» anlayışını şərh etməsi ziddiyyətlidir.

4. Nəhayət, şəxsiyyəti anlamaq insan fenomenini anlamaqla birbaşa əlaqədardır. Şəxsiyyət yalnız o zaman insanın əsası, özəyi kimi, onun başlıca parametri, onun

eyniləşdirmə vasitəsi kimi şərh oluna bilər ki, antropologiya və insan haqqında biliklər insanın öz təbiətini anlamaq səviyyəsinə yüksəlmiş olsun.

Lakin bütün bu qeyd olunanlar heç də şəxsiyyətin tədqiqi imkanlarının mümkün olduğunu rədd etməyə imkan vermir. Əksinə, şəxsiyyət problemi barədə son nəzəri və eksperimental tədqiqatlar onun öyrənilməsi imkanlarını artırır.

I.FƏSİL. Müasir psixologiyada şəxsiyyətin inkişaf problemləri.

1.1 Şəxsiyyətin tərfi və onun psixoloji mahiyyəti.

Müasir psixologiyada şəxsiyyət, onun fəallığı, formalaşması, strukturu kimi məsələlər, ümumiyyətlə şəxsiyyət anlayışının mahiyyəti barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. İnsanlar təkcə gözlərinin rənginə, səslərinin tembrinə, barmaq izlərinə və s. görə deyil şəxsiyyətlərinin xarakteristikasına görə də bir-birlərindən fərqlənilirlər. İnsanları gözlərinin rənginə, səslərinin tembrinə və ya digər biofiziki xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə etməyə nisbətən onları bir şəxsiyyət kimi xarakterizə etmək olduqca çətindir. Şəxsiyyət anlayışı mürəkkəb anlayışdır. Onun adekvat şəkildə anlaşılmasının çətinliyi bir sıra amillərlə bağlıdır. Həmin mühüm amillərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

- İnsan şəxsiyyəti maddi və toxunula bilən, hiss edilən deyildir. O, bir sıra amillərin, şəraitin, imkanların və determinantların təsiri altında formalaşan psixoloji törəmədir.
- İnsan şəxsiyyəti bir sıra amillərin təsirinə məruz qalsa da yalnız onlardan asılı bir törəmə kimi şərh oluna bilməz, çünki o formalaşdığı həmin əsası dialektik olaraq rədd edir.
- İnsan davranışının determinasiyasında şəxsiyyətin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi barədə çoxlu nəzəriyyə və konsepsiya mövcuddur ki, bunların bir çoxunun «şəxsiyyət» anlayışını şərh etməsi ziddiyyətlidir.
- Nəhayət, şəxsiyyəti anlamaq insan fenomenini anlamaqla birbaşa əlaqədardır. Şəxsiyyət yalnız o zaman insanın əsası, özəyi kimi, onun başlıca parametri, onun eyniləşdirmə vasitəsi kimi şərh oluna bilər ki, antropologiya və insan

haqqında biliklər insanın öz təbiətini anlamaq səviyyəsinə yüksəlmiş olsun.

Şəxsiyyət problemi müasir psixologiya və akmeologiyanın mərkəzidir. Şəxsiyyət insan dünyasının əsas sirridir, digər tərəfdən, onun sirri isə, demək olar ki, bütün peşələrin işgüzar dilində və gündəlik həyatda fəal şəkildə istifadə olunan bir anlayışdır. Buna görə də, "şəxsiyyət" anlayışının ibarət olduğu kateqoriyalı anlayışları nəzərdən keçirmək lazımdır. Buna: "şəxs" - "fərd" - "subyekt" - "fərdilik" daxildir.

Bir fenomen olaraq insanın iki inkişafı vektoru, bir anlayış olaraq isə iki şərh səviyyəsi var: təbii və sosial. İnsan inkişafının təbii vektoru: yer üzündə həyatın təkamülünün bioloji təsnifatında növlər; məməlilər sinfinə aid olan təbii varlıq; növlər - primatlar; təsnifatı - Homo sapiens.

İnsan təbiətlə vəhdətdədir və eyni zamanda bu qarşılıqlı əlaqədə lider kimi çıxış edir. Təsədüfi deyil ki, fəlsəfə insanda maddənin özünü dərk etdiyini iddia edir. Akmeologiyada maddənin, inkişafın və insanın vəhdətinin ən dərin proqram ideyasına əsaslanan insanın sivil təbiiliyi prinsipi işlənib hazırlanmışdır.

Acme - (qr. akme - bir şeyin ən yüksək dərəcəsi, zirvəsi, çiçəklənən gücü, kamillik) - "ən yüksək", "mükəmməl" sözlərinə mənaca uyğun gələn mürəkkəb sözlərin birinci komponentidir. Peşəkar danışıq nitqində müstəqil söz kimi işlənir.

İnsanın acme - bir növ, bir fərd, fəaliyyət subyekti, şəxsiyyət, fərd kimi bir insanın inkişafının və ya fəaliyyətinin mükəmməlliyinin zirvələrinə çatması hadisəsidir. Bu ifadə fenomenin "acme"yə sonsuz bir yanaşma kimi müəyyən edilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur; "Acme" fenomenologiyası hesab edir ki, reallıq insan

şüurundan asılı olmayaraq mövcud olan deyil, insan şüurunun yönəldiyi şeydir.

Akmeologiya - insanın bir növ, fərd, şəxsiyyət, fəaliyyət subyekti (o cümlədən kollektiv, qrup) kimi potensialını, ən yüksək səviyyəyə çatdıqda fərdiliyi, inkişafının zirvəsi kimi onun müxtəlif mərhələlərində fenomenologiyasını, qanunauyğunluqlarını və reallaşdırılması mexanizmlərini öyrənən bir elmdir. Bir insanın "acme"-yə doğru hərəkəti çox erkən yaşlardan başlaya bilər. Fərdi insanlar yetkinlik və kamillik zirvələrinə artıq yeniyetməlik dövründə çata bilər, lakin müasir məktəblərdə gənclərin (şagirdlərin) və böyüklərin (müəllimlər, rəhbərlər) akmeologiyası ən böyük aktuallıq kəsb edir. "Akmeologiya" anlayışı 1928-ci ildə N.A.Rıbnikov tərəfindən təqdim edilmiş və B.G.Ananyev tərəfindən insanın inkişafı haqqında olan elmləri təsnif etmək üçün istifadə edilmişdir. Müstəqil bir elm olaraq, akmeologiya formalaşdı və XX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi olaraq tanındı.

Şəxsiyyətə akmeoloji yanaşma onun mahiyyətinin psixoloji tərifinə əsaslanan psixoloji elm çərçivəsində hazırlanmışdır. Bununla belə, akmeologiya şəxsiyyəti insana (B.G.Ananyev) və fəlsəfi antropologiyaya (psixologiyada S.L.Rubinşteyn tərəfindən həyata keçirilmiş) integrasiya olunmuş yanaşmanın daha geniş kontekstində nəzərdən keçirir. Sonuncu, insanın dünyada mövcudluğunun xüsusiyyətləri haqqında fəlsəfi (fəlsəfi-psixoloji) təlimdir.

Akmeologiya, bir tərəfdən, psixologiya və inkişaf nəzəriyyəsinin davamlılığını nümayiş etdirir; digər tərəfdən, öyrəndiyi mövzunu şəxsiyyət psixologiyasından fərqləndirir.

Şəxsiyyətin akmeoloji və psixoloji anlayışı arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirən ilk əsas inkişaf prinsipidir. Həm xarici, həm də yerli psixologiyada şəxsiyyətin inkişafı ilk

növbədə uşağın şəxsiyyətinin inkişafı kimi qəbul edilir. Akmeoloji yanaşma insanın həyatı boyu inkişafını nəzərdən keçirir, şəxsiyyətin inkişafını və mahiyyətini bütün həyat yolunun zaman və məkan miqyası ilə əlaqələndirir.

Psixologiya fərdin immanent xüsusiyyətlərini (“daxili”, təbii olaraq inkişaf edən ehtiyacları, imkanları, motivləri) nəzərdən keçirir. Akmeologiya optimallıq və optimallaşdırma meyarlarını rəhbər tutur. O, təkcə mövcud xassələri deyil, həyat situasiyasının (fəaliyyətin) mütləq tələb etdiyi xassələri də nəzərə alır. Akmeologiya ideal (optimal) ilə insanın optimala (ideal) nail olması üçün real yol arasındakı əlaqə ilə maraqlanır.

Akmeologiya psixoloji biliyin inversiyasını (həcm-vizual “çevrilmə”) həyata keçirir. Psixologiyada əsas sual: psixika, şəxsiyyət nədir? Akmeologiyada əsas sual: psixikadan necə istifadə olunur; insan öz psixoloji və digər resurslarını fəaliyyətdə, ictimai həyatda necə istifadə edir (yaxud istifadə etmir - və nə üçün?). Buradan aydın olur ki, akmeologiya struktur-dinamik və ya hətta sistem-dinamik deyil, şəxsin funksional aspekti (şəxsiyyəti funksional sistem kimi) ilə maraqlanır. Beləliklə, akmeologiya üçün mərkəzi konsepsiya mövzunun konsepsiyasına çevrilir (şəxsiyyət fəaliyyət subyektı və həyat yolunun subyektı kimi).

Akmeologiya üç meyarla görə subyektiv şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin optimal kompozisiyalarını müəyyən etməyə çalışır:

- fəaliyyətin səmərəliliyi (həyat yolu);
- fərdin maksimum özünürealizəsi (onun peşəkar və ekzistensial məmnunluğu);
- fərdin ən yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olması (qabiliyyətlərin reallaşdırılması).

Nəticədə, bu, zirvə (şəxsi və peşəkar nailiyyətlərin “zirvələri” sistemi) kimi bir problemdir. Acme zirvədir -

insanın “insan - dünya” məkanında öz həyat planının (missiyasının), “Mən”inin özünü həyata keçirməsi kimi yaşanan fərdin peşəkar və həyat məhsuldarlığı dövrü.

Şəxsiyyətin akmeoloji yetkinliyi öz davranışını şüurlu idarə etməsində, yəni adekvat və aktiv sosial subyekt (özünü təmin edən, yaradıcı, rəqabətqabiliyyətli şəxs) olmaq qabiliyyətində özünü göstərir.

Bu qabiliyyət:

- fərdin psixi funksiyalarının və resurslarının integratoru rolunda (öz subyektivliyinin özünü qurması);

- dünya mənzərəsinin (obrazının), dünyagörüşünün, həyat konsepsiyasının (strategiyalarının), həyatı dəyərlərin, şəxsi kredonun, həyat mövqeyinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində fərdin daxili və xarici ziddiyyətlərin həlli zamanı özünü göstərir. Burada əsas davranışda ətraf mühitə güvənməkdən özünə güvənməyə (özünü tənzimləməyə) azadlıq və məsuliyyət əsasında öz müqəddəratını təyinetmə yolu ilə həyat seçiminə keçiddir.

Nəticə etibarı ilə biz acmic şəxsiyyətə sahibik. Akmik şəxsiyyət, aparıcı ehtiyacı və dominant həyat vəzifəsi “şəxsiyyət olmaq” arzusu olan bir şəxsiyyətdir.

İnsan həyatının tənzimləyiciləri özünütəşkil etmə mexanizmləri, özünüdərketmə, özünü inkişafətdirmə, özünühərəkət, özünütənzimləmə və s.-dir. Fəaliyyətə gedən yolda özünü təyinetmə, özünü gücləndirmə, öz müqəddəratını təyinetmə, özünü aktuallaşdırma və özünü sorğulama, özünəhərmət, özünütəsdiqləmə kimi fəaliyyət növləri və s. inkişaf edir Bu, birlikdə götürdükdə artıq mədəniyyətin təzahürü, davranış və fəaliyyətin dəyər-semantik kodudur.

İnsan təbiəti ziddiyyətlidir, antinomikdir (o, əks istiqamətli xassələri və imkanları ehtiva edir). İnsan potensial olaraq loqotipləri (qayda, rasionallıq) və xaosu (həyatdan uzaqlaşmaya qədər) ehtiva edir; işıq (yaxşılıq,

sevgi) və qaranlıq (şər); yaradıcılıq, yaradılış və məhv; böyüklük və əhəmiyyətsizlik. İnsanlıq təcəssüm olunmuş mədəniyyətin ən yüksək formasıdır, insanlığın və hər bir fərdin yüksəlişinin nəticəsidir.

Akmeologiya üçün daha bir vacib cəhəti qeyd etmək lazımdır: metodoloji baxımdan “insan” anlayışının mənası ondan ibarətdir ki, insan bir fenomen kimi dünyanı dərk etmək üçün ilkin, ümumidir. Yaşadığımız dünya bizim üçün nəhayətdə insan dünyasıdır; bu dünyanın təməli insan ölçülərinə əsaslanır.

“İnsan” insanların həyatında münasibətlərin ən çətin sahəsidir. Bu münasibətlərin inkişafında bir sıra psixoloji maneələr mövcuddur: irqi – etnik – milli – konfessional (dini) – sosial-mədəni. Bu psixoloji maneələri aradan qaldırmağın (onların arxasında duran ziddiyyətlərin aradan qaldırılması) mənəvi uralığı bəşəriyyətin ciddi təhsil və tərbiyəvi işi hər bir cəmiyyətin hədəf vəzifəsidir.

İnsan, bir tərəfdən, bioloji varlıq, yüksək mütəşəkkil (məməlilər sinfinə mənsub), dik duruşu ilə seçilən, yüksək inkişaf etmiş beyinə malik olan canlıdır. Digər tərəfdən, insan ictimai varlıqdır, ictimai-tarixi fəaliyyətin və mədəniyyətin subyektidir. Buna əsaslanaraq insana aşağıdakı tərif verə bilərik.

İnsan nitqi, ictimai-tarixi fəaliyyət zamanı dünyanı dərk etmək və aktiv şəkildə dəyişdirmək qabiliyyəti olan rəşional varlıqdır.

Fərdi (fərd) (lat. individuum - bölünməz, fərdi). Bir insanı homo sapiens nümayəndəsi hesab etdikdə fərddən danışılır. Bu anlayış ən azı iki əsas xüsusiyyəti ifadə edir: 1) subyektin bölünməzliyi, yaxud tamlığı; 2) onu eyni növün digər nümayəndələrindən fərqləndirən xüsusi - fərdi xüsusiyyətlərin olması. İnsan, heyvanlar aləminin hər bir nümayəndəsi kimi, fərd olaraq doğulur. Öz genotipinə malikdir. Fərdi genotipik xüsusiyyətlər həyat boyu inkişaf

edir və dəyişir, fenotipik olur. Fərdlər kimi insanlar bir-birindən təkcə morfofizioloji xüsusiyyətlərinə görə deyil, həm də psixoloji xüsusiyyətlərinə - qabiliyyətlərinə, temperamentinə, emosionallığına görə fərqlənirlər.

Şəxsiyyətin başqa tərifləri də var.

1) İnsan vahid təbii varlıq kimi, homo sapiens növünün nümayəndəsi, filogenetik və ontogenetik inkişafın məhsulu, anadangəlmə və qazanılmış vəhdət (fenotip; genotip), fərdi özünəməxsus xüsusiyyətlərin (meyllər, hərəkətlər və s.) daşıyıcısıdır.

2) İnsan cəmiyyətinin fərdi nümayəndəsi; təbii (bioloji) məhdudiyyətlərdən kənara çıxan, alətlərdən, işarələrdən istifadə edən və onların vasitəsilə öz davranışını və psixi proseslərini mənimsəyən sosial varlıqdır.

Fərdin ən ümumi xüsusiyyətləri: 1) psixofizioloji bütövlüyü; bu xüsusiyyət fərdin həyat münasibətlərini həyata keçirən müxtəlif funksiyalar və mexanizmlər arasında əlaqələrin sistemli xarakterini göstərir; 2) xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqədə davamlılıq; plastiklik, çeviklik və dəyişkənlik elementlərinin mövcudluğunu güman edərək, fərdin reallıqla əsas əlaqələrinin qorunmasını müəyyən edir; 3) fərdin özünüdəyişdirmə qabiliyyətini təmin edən fəaliyyət, dialektik şəkildə vəziyyətdən asılılığı onun bilavasitə təsirlərinin aradan qaldırılması ilə birləşdirir.

Biososial fenomen kimi fərd iki inkişaf vektoruna malikdir: bioloji və sosial fərd - bioloji baxımdan bəşər övladının vahid nümayəndəsi və sosial baxımdan cəmiyyətin vahidi (fərd) kimi.

Fərdi xüsusiyyətlər müəyyən bir insanın substratıdır. İnsanın bioloji və psixoloji xüsusiyyətləri insan resursları, onun bir fərd, subyekt kimi inkişaf potensialı kimi çıxış edir. Fərdi xüsusiyyətlər akmeologiya üçün son dərəcə vacibdir. Fərdi resurslar insanın fiziki və çox vaxt psixi sağlamlığını "kodlaşdırır". Amma fərd həm də həmişə cəmiyyətin sosial

vahididir, yəni. sosial fərddir. Bu mənada hər bir fərd sosialdır - sosiallaşmaya məruz qalır, cəmiyyətdə müəyyən statusa malikdir (uşaqlıq belə sosial statusdur). Hər bir fərd sosial həyatın bu və ya digər sferasına, deməli, cəmiyyətdə yaşayan hər hansı bir şəxsə ünvanlanan normalar, tələblər, qaydalar toplusuna daxil olur.

Hər bir insan müəyyən dərəcədə sosial fərddir, ictimai ənənələrin, normaların, qanunların icraçısıdır. İnsanın sosial fərd kimi təbii statusunu təyin etməklə onun aralıq mövqeyini nəzərdə tuturlar. İnsanda əsas olan müəlliflik, yaradıcı şəxsiyyətlilikdir. Akmeologiya üçün ən vacib problem yaradıcılıq (sosial, mənəvi) və ya dəyişkənlikdir. Yaradıcılıq rəşional intellektin (İQ) və meyl və qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsinə əsaslanır. Bununla belə, intellekt və meyllər təbii xüsusiyyətlər kimi yalnız fərdin nailiyyətlərinin istiqaməti və motivasiyasından ilhamlandıqda yaradıcılığa çevrilir.

Şəxsiyyət - insanın (fərdin) sosial keyfiyyətidir, sosial həyatın fərdi səviyyəsidir (fərd sosialın konkret ifadəsi kimi).

Bəşər elmində şəxsiyyətə ənənəvi olaraq fərdi cəmiyyətin üzvü - idrak, ünsiyyət və fəaliyyət subyekti kimi xarakterizə edən sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərin sabit sistemi kimi baxılır.

Psixologiyada şəxsiyyət ən çox müxtəlif psixi prosesləri birləşdirən müəyyən bir nüvə deməkdir.

Psixologiyada şəxsiyyətin bir çox tərifləri var. Yadda saxlamaq lazımdır ki, şəxsiyyətin heç bir tərfi tam və ya heç olmasa psixologiyada şəxsiyyət kimi mürəkkəb və çoxşaxəli formalaşmanın əsas, ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini təyin edən hesab edilə bilməz. Tədqiqatdan və ya həll olunan tətbiqi problemlərdən və istifadə olunan vasitələrdən asılı olaraq “şəxsiyyət” anlayışının müxtəlif aspektləri qaçılmaz olaraq ön plana çıxacaqdır.

“Sözün dar mənasında şəxsiyyət mənəvi fərddir, geniş mədəniyyət və ümumbəşəri dəyərlər kontekstində yaşayan, vicdan və şərəfə, əqidə və ideallara, ləyaqətə, vəzifə və məsuliyyət hissinə malik olan insandır” (S.D.Smirnov, 2001, s. 78).

V.N.Markin şəxsiyyəti fərdin öz “Mən”i vasitəsilə yaşamaq qabiliyyəti kimi müəyyən edir. Şəxsiyyət nə qədər inkişaf etsə, bir o qədər parlaq, qabarıq şəkildə formalaşır və öz əsas “Mən”ni ifadə edir.

Ümumiyyətlə, şəxsiyyət sosial inkişaf hadisəsi, şüurlu və özünüdərkə malik olan konkret canlı insan kimi çıxış edir.

İnsanın ali şəxsi xüsusiyyətləri: şüur (sosial təfəkkür); fəaliyyət (şəxsiyyətin praktiki olaraq effektiv, funksional keyfiyyəti); həyat seçimləri etmək və onlar üçün məsuliyyət daşımaq bacarığı (“MƏN ÖZÜM” mexanizmi); zaman hissi (zamanın öz həyatının “məkan və vaxtı” kimi qavranılması və təşkili); məna arzusu (həyatın mənası); şəxsiyyətin dəyəri və mənəvi davranış kodu (son nəticədə - bütövlük).

İnsan bir şəxsiyyət kimi dərk edən, rəşional (qiymət-ləndirən və şərh edən), azad və seçən bir varlıqdır. Şəxsiyyət həmişə ekzistensial subyektiv vəziyyətdədir: mövcudluq və həyata tətbiq.

Subyekt aktyor kimi insandır. Müasir psixologiya elmində fenomenin məzmunu və “subyekt” (“subyektivlik”) anlayışı ilə bağlı iki baxış var.

Birinci nöqteyi-nəzər mühümdür: subyekt fərdin sosial və həyat yetkinliyinin formasıdır (onun inkişafının ən yüksək formasıdır). İnsan subyektivlikdən kənarda doğrular və subyektə çevrilir. Şəxsiyyətin inkişafının əsas forması subyekt olmaq bacarığıdır. İnsan deqredasiya edilərkən subyekt olmaq qabiliyyətini itirir (K.A.Əbülxanova). Funksional nöqteyi-nəzərdən subyektivliyin məzmununa: subyekt - insanın atributiv xüsusiyyətidir. İnsan dərhal

subyekt kimi doğulur; bu, onun dünyada mövcudluğunun fitri formasıdır - canlılıq və sosial qabiliyyət.

İnsan subyekt-agent kimi doğulur. Həyatda ona bələdçi rolunu böyükklər, ilk növbədə valideynləri oynayır. Fərd şəxsiyyət kimi ("MƏN ÖZÜM") inkişaf etdikcə subyektin yaradıcısının formalaşması baş verir. Şəxsiyyət öz fəaliyyəti-subyektivliyi ilə inkişaf edir: həyat seçimi etmək bacarığı, sosial fəaliyyət və buna görə məsuliyyət hissi inkişaf edirçkn.

Subyektivlik sahəsi, əgər həyat yolu ilə əlaqələndirilirsə, əsasən fərdin ardıcıl fəaliyyətlər toplusudur. Bu fəaliyyətlərdə bir şəxsin subyekt statusu aydın olmaya bilər. "Müəllif subyekt" statusu ilə yanaşı, digər statuslar da mövcuddur: "subyekt-agent", "təyin edilmiş subyektivlik", "illüзор subyektivlik", "dağıdıcı subyektivlik". İnsan özünə məxsus olmayan həyatı yaşaya bilər. Deməli, idarəetmədə (kadrların idarə edilməsində) şəxsiyyətin funksiya ilə uyğunsuzluğu problemi var - mahiyyətcə subyektivlik yoxdur. Cari idarəetmə vəzifəsi kadrların subyektləşdirilməsidir.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, bir subyekt kimi fərdlə onun subyektivliyi arasında kifayət qədər mürəkkəb, bəzən ziddiyyətli (dialektik) münasibətlər mövcuddur.

Sosial və mənəvi cəhətdən yetkin şəxsiyyətin subyektiv özəyindən yaranan əsas ekzistensial subyektivlik (fəaliyyət) növləri onun təkcə mövcudluğu deyil, həm də həyata keçirilmə formalarıdır. Subyekt olmaq öz fəaliyyətinin təşəbbüskarı olmaq deməkdir (A.V.Bruşlinski). Şəxsiyyət bu subyektivlik vasitəsilə özünü ifadə edir, yoxlayır və həyata keçirir. İnteqrasiya edilmiş, tutarlı bir fiqur ortaya çıxır - müəllifin şəxsiyyəti-subyekt. Varlığın ən yüksək səviyyəsi: insan öz rollarına və xüsusiyyətlərinə vahid mənliyin bir hissəsi kimi baxır və varlığının keyfiyyət bütövlüyünü yaşayır.

Lakin şəxsiyyətin yetkinlik və və gənclik dövründə o, hələ də özünü bu həyat təzahürlərində kəşf etməyib və onun şəxsiyyəti (bu subyektivlik çərçivəsində) “kontur”dur, yalnız ehtimal xarakterlidir.

Məhz buna görə də subyektivlik çərçivəsində şəxsiyyət fərdin əsas kimliyindən (Mənindən) fərqlənir. Bu qarşılıqlı əlaqədə (özü ilə ünsiyyət, öz həyatı) şəxsiyyət öz subyektivliyinə münasibətdə (əks olunan formada) xüsusi bir subyekt kimi çıxış edir.

Psixoloji “şəxsiyyət”ə daxildir:

- özünütəhlil, refleksiya, fəaliyyətlərin mənalı və dəyərlərinin (onların arxasındakı reallıq) şəxsi “Mən”in mənası və dəyərləri ilə əlaqəsi;

- psixosintez, “Mən-təcrübə”nin (şəxsi fəaliyyətin) müxtəlif aspektlərini şəxsi həyatına (biqrafiya, həyat yolu) birləşdirmək;

- fərdin bu və ya digər fəaliyyətlə ötürülən mənfə, dağıdıcı məzmunlardan psixoloji müdafiəsi (bir qayda olaraq, kənardan tətbiq edilən yad subyektivlik);

- mənəvi iş: mənəvi öz müqəddəratını təyinetmə, dəyər-semantik kodun inkişafı, dünya və insanlarla şəxsi münasibətlərin əxlaqi planı, kosmoplanetar subyekt kimi özünün “Mən”ini dərk etmək, “Mən” obrazını dəşifrə etmək, “Mən”i inkişaf etdirmək və s.

Fəaliyyət subyektini kimi şəxsiyyət dünyada əlaqələr və münasibətlər qurur və “Mən” kimi şəxsiyyət (özünü şəxsiyyət) bu qarşılıqlı əlaqələri şəxsi iyerarxiyaya bağlayır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, “Mən-təcrübə” ilə işləmək təəssürləri və xatirələri çeşidləmək və ya təsnif etmək deyil. Bu, şəxsi öz müqəddəratını təyinetmə prosesi, özünü seçməklə bağlı daxili işfəaliyyətdir. Fərdin göstərilən işinin nəticəsi özü haqqında bilikdə yalnız uğur deyil, şəxsiyyətin dəyişməsi, inkişafı, yeni formalaşması prosesidir.

Şəxsiyyətin işi daxili mənəvi işdir, bunun nəticəsində onun əsl akmeoloji formalaşması baş verir.

Müəyyən bir insanın fiziki və zehni təşkilinin özünəməxsus keyfiyyətləri toplusu “fərdilik” anlayışında əks olunur. Şəxsiyyət və fərdilik ümumi, lakin keyfiyyətə müəyyən edilmiş fenomen və anlayışlardır.

Fərdilik fərdin inkişaf səviyyəsi və orijinallığıdır. Şəxsiyyət insan inkişafının ən yüksək səviyyəsidir, fərdilik onun ən dərin ölçüsüdür.

Fərdilik bir insanı digərlərindən fərqləndirən xarakter və zehni quruluşun xüsusiyyətləridir, bir insanın özünəməxsus psixi xüsusiyyətlərin sahibi kimi. Başqa sözlə, “fərdilik” anlayışı fərdin təkcə psixoloji xüsusiyyətlərini deyil, həm də morfo-fizioloji xüsusiyyətlərini (boy, bədən quruluşu, üz cizgiləri və s.) əks etdirir. Fərdilik müəyyən xüsusiyyətlərin və onların birləşmələrinin dəyişkənliyi miqyasında fərdin mövqeyindən daha çox şey deməkdir. Fərdilik insanın unikallığını ifadə edir

Şəxsiyyətin quruluşu - vahid sistemli formalaşma, ontogenez prosesində inkişaf etmiş və davranışını şüurlu fəaliyyət və ünsiyyət subyektinin davranışı kimi müəyyən edilən bir şəxsin sosial əhəmiyyətli psixi xüsusiyyətlərinin, münasibətlərinin və hərəkətlərinin məcmusudur.

Aparıcı komponent fərdin oriyentasiyasıdır - şəxsiyyətin davranışını, özünə və başqalarına münasibətini müəyyən edən mürəkkəb fərdi formalaşmadır.

Strukturu - obyektin sistem kimi başa düşülməsinə əsaslanan obyektin elementləri arasında sabit əlaqələr toplusudur.

S.L.Rubinşteyn şəxsiyyətin strukturunda üç komponenti müəyyən edir:

1.Fərdi psixoloji xüsusiyyətlər (temperament, xarakter); 2. Bilik, bacarıq, vərdiş; 3. Şəxsiyyətin oriyentasiyası.

K.K.Platonovun nöqtəyi-nəzərindən şəxsiyyət strukturuna aşağıdakı alt strukturlar daxildir: 1. Bioloji (temperament, yaş və cins xüsusiyyətləri); 2. Psixoloji (zehni proseslərin, yaddaşın, duyğuların, qavrayışın, təfəkkürün gücü); 3. Sosial təcrübənin alt strukturu şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsini müəyyən edir; 4. Oriyentasiyanın alt strukturu (mənəvi keyfiyyətlər, maraqlar, ideallar, dünyagörüşü).

A.N.Leontyevin qeyd etdiyi şəxsiyyəti dərk etmək üçün ümumi yanaşma V.A. Petrovskinin əsərlərində öz əksini tapmışdır: şəxsiyyət, sosial münasibətlərin təmsil səviyyəsini və keyfiyyətini xarakterizə edən obyektiv fəaliyyətdə və ünsiyyətdə fərdin əldə etdiyi sistemli sosial keyfiyyətdir.

Fərd öz inkişafında sosial cəhətdən müəyyən edilmiş şəxsiyyət olmaq ehtiyacını yaşayır - özünü başqa insanların həyat sferasında yerləşdirmək, onlarda mövcudluğunu davam etdirmək və sosial əhəmiyyətli fəaliyyətlərdə reallaşan şəxsiyyət olmaq qabiliyyətini kəşf edir.

Şəxslərarası münasibətlər sistemi şəxsiyyətin psixoloji özəyi hesab edilir, şəxsiyyət isə sabit münasibətlər sisteminin (özünə, insanlara, ümumən dünyaya) subyektidir.

Cəmiyyət öz davamlılığını və inkişafını qoruyub saxlaya bilən üzvlərinin təkrar istehsalının payğısına qalmalıdır. Cəmiyyətin hər bir üzvü öz-özünə fəaliyyət göstərən subyekt kimi çıxış edir, onun fəaliyyəti, ilk növbədə, öz ehtiyacları və motivləri ilə müəyyən edilir. Buna görə də cəmiyyət üzvlərinin faktiki təkrar formalaşmasının əsas yolu motivlərin tərbiyəsidir. İnsan yüksək dərəcədə şəxsiyyətə o zaman çevrilir ki, onun motivlər sistemi cəmiyyətin tələblərinə uyğun gəlsin.

Formalaşmış (yetkin) şəxsiyyətin meyarları aşağıdakılardır: 1) müəyyən bir mənada motivlərdə bir iyerarxiyanın olması - başqa bir şey naminə öz bilavasitə

motivlərini dəf etmək bacarığı kimi, yəni. dolayı davranış bacarıqları. Eyni zamanda, güman edilir ki, ani impulsların aradan qaldırılması sayəsində motivlər sosial əhəmiyyətli, sosial mənşəli və mənalıdır (sadəcə dolayı davranış kortəbii şəkildə formalaşmış motivlər iyerarxiyasına və hətta “kortəbii əxlaq”a əsaslanı bilər; 2) öz davranışını şüurlu şəkildə idarə etmək bacarığı; bu rəhbərlik şüurlu motivlər, məqsəd və prinsiplər əsasında həyata keçirilir (birinci meyardan fərqli olaraq, burada məhz motivlərin şüurlu təbəçiliyi nəzərdə tutulur - özünüdərkini mövcudluğunu nəzərdə tutan davranışın şüurlu vasitəçiliyi).

Didaktik terminlə desək, insanın bütün xassələri, münasibətləri və hərəkətləri şərti olaraq bir-biri ilə sıx əlaqəli dörd alt strukturda birləşdirilə bilər ki, onların hər biri insan həyatında xüsusi rol oynayan mürəkkəb formalaşmadır: 1) tənzimləmə sistemi; 2) stimullaşdırma sistemi; 3) sabitləşdirmə sistemi; 4) ekran sistemi.

Sosial inkişaf prosesində tənzimləmə və stimullaşdırma sistemləri daim qarşılıqlı əlaqədə olur və onların əsasında fərdi həyat problemlərini həll etməyə yönəldən getdikcə daha mürəkkəb psixi xüsusiyyətlər, münasibətlər və hərəkətlər yaranır.

Bütün həyat yolu boyunca şəxsiyyətin birliyi yaddaşla təmin edilir - məqsədlərin, hərəkətlərin, münasibətlərin, iddiaların, inancların, idealların və s. Bu, baş vermiş hadisələrin insan tərəfindən təcəssüm etdirilməsi və onun sosial yaddaşına, şəxsiyyətinə daxil olması ilə baş verir.

Beləliklə, rus psixologiyasında şəxsiyyət aşağıdakılarla xarakterizə olunur: 1) fəaliyyət - subyektin öz hüdudlarından kənara çıxmaq, fəaliyyət dairəsini genişləndirmək, vəziyyətin tələblərindən və rol reseptlərindən kənarda hərəkət etmək istəyi; 2) istiqamətlənmə - motivlərin sabit dominant sistemi: insan ehtiyaclarının özünü göstərdiyi maraqlar, inanclar, ideallar, zövqlər; 3) onun şüurunu və

davranışını müəyyən edən dərin semantik strukturlar (L.S.Viqotskiyə görə semantik dinamik sistemlər); onlar şifahi təsirlərə nisbətən davamlıdırlar və qrupların və komandaların birgə fəaliyyətində transformasiya olunurlar; 4) insanın reallıqla münasibətini dərk etmə dərəcəsi: münasibətlər, meyllər və s.

Subyektiv olaraq fərd üçün şəxsiyyət onun “Mən”i kimi, onun şəxsiyyətinin vəhdətini və eyniliyini təmin edən, özünüqiymətləndirmədə özünü göstərən, fəaliyyət və ünsiyyət proseslərində fərd tərəfindən qurulan, özü haqqında təsəvvürlər sistemi kimi görünür. MƏN obrazı insanın özünü indiki zamanda, gələcəkdə necə gördüyünü və bacarsa necə olmaq istədiyini əks etdirir. Mənlik imicini fərdin həyatının real şərtləri ilə əlaqələndirmək şəxsiyyətə davranışını dəyişdirməyə və özünü tərbiyə etməyə imkan verir. Özünə hörmət və özünüqiymətləndirmə tərbiyə zamanı insana yönəldilmiş təsirin vacib amilidir.

Beləliklə, aşağıdakı ümumi nəticələr çıxarmaq olar:

İnsan ümumi varlıq, bəşəriyyətin nümayəndəsi, sosial-təbii hadisədir. Təbii tərəfdən insan təbiətin inkişafında düşünən bir parçasıdır; sosial tərəfdən (şüur, düşüncə, hisslər tərəfdən) - sonsuz müxtəlifliyi olan və dünyanın makrokosmosuna eyni dərəcədə güclü olan mikrokosmos.

Fərd konkret insandır, biososial hadisədir. Bioloji tərəfdən fərd orqanizmdir, sosial tərəfdən o, cəmiyyətin vahidi, sosial münasibətlərin daşıyıcısıdır.

Şəxsiyyət psixo-sosial-mənəvi (semantik) hadisədir. Təsadüfi deyil ki, rus klassik fəlsəfəsində “şəxsiyyət” sözünün mənşəyi qiyafə, şəxs və ya maska ilə deyil, üzlə əlaqələndirilirdi. Şəxsiyyətin inkişafı “Mən”in (“Mən-konseptlər”, “Mən-konstruksiyalar”) yetkinliyində qeydə alınır.

Subyekt aktyor kimi insandır.

Fərdilik fərdin bioloji, sosial və mənəvi (son nəticədə ayrılmaz) unikallığıdır.

A.G.Asmolovun insanın fərd kimi doğulması barədə dediyi fikirlər haqlıdır; təbii fərdilik, sosial fərdilik, mənəvi fərdilik, integral fərdilik.

Qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, *insanın şəxsiyyəti birbaşa və dolayı mənada onun siması, sifətidir*. Birbaşa mənada insanın siması, sifəti onun başlıca identifikatorudur. Məhz onun xətləri, formaları, çevrəsi və digər xüsusiyyətləri əsasında bir adamı başqasından fərqləndirir, onun hansı yaş kateqoriyasına mənsub olduğunu müəyyənləşdirə bilir. Təsadüfi deyildir ki, şəxsiyyəti eyniləşdirməklə bağlı bütün sənədlərdə onun sifətinin (üzünün) şəkli olması tələb edilir. Bununla yanaşı olaraq bizim sifətimiz emosiyalarımızın, hisslərimizin, əhvalımızın, vəziyyətimizin, istəklərimizin ifadəçisinə çevrilir, o bizə təkcə verbal yolla deyil, qeyri-verbal yolla da, zəngin mimiki imkanlarımızın köməyiylə də ünsiyyətə girmək imkanı verir. Dolayı mənada, insan şəxsiyyəti onun «ruhunun», başqa sözlə, onun bütün psixi təzahürünün «sifətidir». İnsana məxsus olan fərdi-psixoloji xassələrin təzahür xüsusiyyətlərinə, onun ünsiyyət üslubuna, davranışına, fikir və ideyalarına görə onu aydın eyniləşdirməyimiz və onun gələcək davranışının istiqamətini proqnozlaşdırmağımız heç kimdə şübhə doğura bilməz. Bütün yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, şəxsiyyət fərdin özünü cəmiyyətlə eyniləşdirməsinə imkan verən davamlı fiziki və psixi xarakteristikasının məcmuundan ibarətdir. Və ümumi şəkildə şəxsiyyətin tərifini belə deyə bilərik ki, şəxsiyyət insanın psixoloji siması olub, şüura, məniyə malik olan, öz hərəkətlərinə cavabdeh, ictimai münasibətlərin fəal iştirakçısı olan adamdır. Şəxsiyyət müəyyən ictimai-tarixi dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən, gerçəkliyi dərk edib müəyyən istiqamətdə

dəyişdirən, ünsiyyətə girməyi bacaran konkret canlı insandır.

Şəxsiyyət anlayışı mürəkkəb anlayışdır. Şəxsiyyət insanın siması, onun identifikatorudur. Şəxsiyyət fərdin davamlı fiziki və psixi xarakteristikasının məcmusudur. Şəxsiyyət gerçəkliyi dərk edib ,onu dəyişdirməyə qadir olan insandır.Şəxsiyyət biososial varlıqdır. Şəxsiyyətin ən xarakterik cəhətindən biri də onun fərdiyyətidir. Bura onun şəxsi xüsusiyyətləri, individual bacarıq və vərdisləri, fəaliyyət mexanizimləri daxildir. İnsan şəxsiyyəti etibarlı ilə təkrarolunmazdır.**Şəxsiyyət** - onu əhatə edən mühitdə fərdin sosialaşması, ətrafla ünsiyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranır. Şəxsiyyətin formalaşması üçün motivasiya mühim şərtidir. Düzgün seçilmiş motivlər şəxsiyyəti məqsəduyğun fəaliyyətə təhrik edir. Ən əsası bu motivlər onun maraqlarını əks etdirməlidir. Maraqlar onun daxili tələbatlarının təzahürləridir. Şəxsiyyətə düzgün təsir etmək üçün maraqların lazımı qaydada ödənməsi zəruridir. Maraqların təmin edilməsi şəxsiyyətin bilik və bacarığındakı çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasına və onun bir bütöv kimi formalaşmasına kömək edir. **Şəxsiyyətin psixoloji mahiyyətini** psixologiyada sosial –psixoloji aspektdən təhlil edərkən sosial status anlayışının təhlilinə önəm verilir. Sosial status-insanın cəmiyyətdə, konkret kollektivdə rolunu və mövqeyini əks etdirir. Sosial qarşılıqlı təsirlərin gedişatında konkret funksiyaların icra edilməsi üçün hər bir insana müəyyən vəzifələr qoyulur, bununla birlikdə insana müəyyən edilmiş hüquqlarla imtiyazlar, səlahiyyətlər verilir. Bütün bunlara baxmayaraq, insan bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirmir - o qarşılıqlı təsirlərin bu sistemi çərçivəsində müəyyən sosial mövqe tutur. Psixologiya şəxsiyyəti hər şeydən əvvəl sosial keyfiyyətli bir sistem kimi səciyyələndirərək təhlil edir. Sosial keyfiyyətlər fərdin ünsiyyət və fəaliyyət prosesinə, müxtəlif münasibətlər

sisteminə yiyələnməsi şəraitində təşəkkül taparaq formalaşır. Bütün bunlara əsaslanaraq şəxsiyyəti ictimai münasibətlərin məcmusu kimi səciyyələndirmək olar. Sosial-psixoloji münasibətlər ümumilikdə şəxsiyyətin həqiqi mahiyyətinin əsasını təşkil edir. Belə ki, məhz sosial – psixoloji amilləri təhlil edərək şəxsiyyətin inkişafına təsirini araşdırmaq mümkündür.

İnsan nə deməkdir? Bu suala fəlsəfə, antropologiya, psixologiya və sosiologiya kimi bir çox elmlər cavab verməyə çalışmışlar. İnsan hər şeydən əvvəl bioloji varlıqdır və bioloji təsnifata görə «Homo Sapiens» (ağıllı insan) növünə daxildir. Bioloji növ kimi xüsusi bədən quruluşuna və deməli, müəyyən anatomik-fizioloji imkanlara malik olur. Elə imkanlara ki, onlar bu növün şəxsiyyətə çevrilməsini mümkün edir. Ona görə də demək olar ki, insan - gələcəkdə şəxsiyyətə çevrilə biləcək, anadangəlmə irsi imkanlara malik canlı varlıqdır. İnsan öz təbiəti etibarilə bioloji olduğu halda, mahiyyət etibarilə sosialdır. İnsanı fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, o, özünün subyektiv aləmində gedən prosesləri dərk edir. Həm filogenetik və həm də ontogenetik inkişaf prosesində özünüdərk etmə insanın inkişafının zirvəsini təşkil edir.

İnsanı orqanizm, fərd və şəxsiyyət kontekstində xarakterizə etmək olar. Orqanizm anlayışı bioloji elmlər, şəxsiyyət anlayışı isə sosial elmlər kontekstində formalaşmışdır. Psixologiya insanı fərd və şəxsiyyət kimi öyrənir. İnsanın bioloji varlıq kimi psixoloji keyfiyyətlərini fərd termini, sosial varlıq kimi psixoloji keyfiyyətlərini isə şəxsiyyət termini ilə ifadə edirlər.

Fərd insan nəslinin özünəməxsus ümumi, spesifik cəhətləri özündə birləşdirən ayrıca nümayəndəsidir. Deməli, fərd cəmiyyəti və sosial qrupu təşkil edən nümayəndələrdən biri kimi özünü göstərir. Fərd - özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olan, heç kəsə oxşamayan təbii varlıq

deməkdir. Fərd həm bioloji, həm sosial, həm də psixi tərəflərə malikdir. Yəni biz fərd dedikdə, buraya yenicə doğulmuş körpəni, yaşlı adamı və ağıldankəm, elementar vərdişləri belə mənimsəyə bilməyən ağılsızları da aid edə bilərik.

İnsan fərd kimi doğulur, cəmiyyətdə müəyyən sosial keyfiyyətlər kəsb edir və **şəxsiyyətə** çevrilir. "Şəxsiyyət" sözü Azərbaycan, rus və ingilis dillərində faktiki olaraq eyni etimologiyaya malikdir. Azərbaycan dilində "şəxsiyyət" sözü öz əsasını ərəb sözü olan "şəxs" sözündən götürmüş və hər hansı bir konkret şəxsi simanı bildirir. Rus dilində "şəxsiyyət" (личность) sözü də "лично" (özü, sifət) sözləri ilə bağlıdır. İngilis dilində şəxsiyyət mənasını ifadə eliyən "personality" sözü öz əsasını iki latın sözündən - "per" və "sona" sözlərindən götürmüşdür ki, bu da bir növ "vasitəsilə danışır" mənasını ifadə edir. Sonralar qədim Yunanıstanda və Roma imperiyasında bu sözlər aktyorun teatr tamaşasında istifadə etdiyi "maskanı" bildirirdi. Yalnız xeyli vaxt keçdikdən sonra persona sözü hazırki dövrdə daşdığı mənanı yəni "personality" - "şəxsiyyət" mənasında işlənməyə başlanmışdır. Qeyd edilənlərdən görünürdü ki, kimi insanın şəxsiyyəti birbaşa və dolayısı mənada onun siması, sifətidir. Birbaşa mənada insanın siması, sifəti onun başlıca identifikatorudur. Məhz onun xətləri, formaları, çevrəsi və digər xüsusiyyətləri əsasında bir adamı başqasından fərqləndirir, onun hansı yaş kateqoriyasına mənsub olduğunu müəyyənləşdirə bilirik. Təsadüfi deyil ki, şəxsiyyəti eyniləşdirməklə bağlı bütün sənədlərdə onun sifətinin şəkli olması tələb edilir. Bununla yanaşı bizim sifətimiz emosiyalarımızın, hisslərimizin, əhvalımızın, vəziyyətimizin, istəklərimizin ifadəçisinə çevrilir, o bizə təkcə verbal yolla deyil, qeyri-verbal yolla da, zəngin mimiki imkanlarımızın köməyi ilə ünsiyyətə girmək imkanı verir. Dolayısı mənada insan şəxsiyyəti onun "ruhunun",

başqa sözlə, onun bütün psixi təzahürünün "sifətidir". İnsana məxsus olan fərdi-psixoloji xassələrin təzahür xüsusiyyətlərinə, onun ünsiyyət üslubuna, davranışına, fikir və ideyalarına görə onu aydın eyniləşdirməyimiz və onun gələcək davranışının istiqamətini proqnozlaşdırmağımız heç kimdə şübhə doğura bilməz.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, şəxsiyyət fərdin özünü cəmiyyətlə eyniləşdirilməsinə imkan verən davamlı fiziki və psixi xarakteristikasının məcmusundan ibarətdir.

Şəxsiyyət bioloji, sosial və psixoloji münasibətləri inteqrasiya edərək, fərdin özünəməxsus simasının yaranması prosesidir. Məhz bu ierarkik münasibətlər sistemi inteqrativ bir keyfiyyət kimi şəxsiyyəti səciyyələndirir. (Prof. B.Əliyev). Şəxsiyyət keçmişin şüursuz meylləri və gələcəyə şüurlu yönəlmənin qarşılaşdırılmasının imkan və təzahür vasitəsidir. (Prof. S.Seyidov).

Şəxsiyyət dedikdə, hər şeydən əvvəl, fərdi bu və ya digər cəmiyyətin üzvü kimi xarakterizə edən sosial keyfiyyətlərin sistemi nəzərdə tutulur. O, münasibət subyektinə, şüurlu fəaliyyət subyektinə çevrilir. Yəni, şəxsiyyət ancaq şüur və mənlilik şüurunun yaranması ilə birlikdə əmələ gəlir. Şəxsiyyət - yüksək düşüncəsi, öz hərəkət və davranışları üçün məsuliyyət hissini, şəxsi ləyaqəti və başqa yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirən insandır. Şəxsiyyət - müstəqil, sosial, fəal olan adamdır. Əgər şəxsiyyət öz mahiyyətinə görə sosialdırsa, mövcudluq üsuluna görə fərddir. Şəxsiyyətə hansı tərəfdən yanaşsaq görərik ki, şəxsiyyət o adamdır ki, onun bir sıra psixoloji keyfiyyətləri olsun. **Onları aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:**

1. Şəxsiyyət o adamdır ki, başqalarını qavrayıb qiymətləndirməklə bərabər öz mənliliyini də dərk edib qiymətləndirsin.

2. Şəxsiyyət o adamdır ki, mühitə aydın dərk olunmuş münasibəti olsun: Cəmiyyəti təşkil edən insanlara münasibəti; Onu əhatə edən əşyalara münasibəti; Əməyə münasibəti; Öz məninə münasibəti; Adət - ənənəyə münasibəti.

3. Şəxsiyyət o adamdır ki, özünün əqidəsi, sərvət meyli var.

4. Şəxsiyyət fəal insandır. O adam ki, cəmiyyəti dəyişə bilər, təkmilləşdirə bilər, özünü də təkmilləşdirir, özünə nəzarət edir.

Anadan təzəcə doğulmuş uşaq hələ şəxsiyyət deyil. O, ünsiyyət və fəaliyyət prosesində ictimai münasibətləri mənimsədikcə şəxsiyyətə çevrilir. Fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi inkişafı çoxcəhətlidir. Burada dialektik surətdə iki proses uzlaşır. Bir tərəfdən, şəxsiyyət ictimai münasibətlər sisteminə daha geniş daxil olur; onun insanlarla və ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqələri genişlənir və dərinləşir, məhz bunun sayəsində o, ictimai təcrübəyə yiyələnir, onu mənimsəyir, öz sərvətinə çevirir. Şəxsiyyətin inkişafının bu cəhəti onun ictimailəşməsi (sosializasiyası) kimi xarakterizə olunur. Digər tərəfdən, şəxsiyyət ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə qovuşduqca, eyni zamanda daha çox müstəqillik, nisbi avtanomluq kəsb edir, yəni onun cəmiyyətdə inkişafının mühüm cəhətini **fərdiləşmə** prosesi təşkil edir.

Fərd şəxsiyyətə çevrildikdə həm də **fərdiyyət** xüsusiyyətlərini kəsb edir. Fərdiyyət və şəxsiyyət anlayışları məzmunca qismən yaxındır. Belə ki, əgər fərdiyyət anlayışı insanın təkrarolunmaz xüsusiyyətlərini, orijinallığını ifadə edirsə, şəxsiyyət anlayışı daha çox insan müstəqilliyini, əqidə möhkəmliyini, şəxsi simasını, prinsipliliyini, çətin vəziyyətlərdə sərbəst qərar qəbul etmək (ağlın çevikliyi) qabiliyyətini göstərir. Fərdiyyət dedikdə, buraya xarakter, temperament, psixi proseslərin cərəyan etmə xüsusiyyətləri,

üstünlük təşkil edən hissələrin və fəaliyyət motivlərinin məcmuyu, formalaşmış qabiliyyətlər daxildir. Fərdiyyət insanın anatomik-fizioloji imkanları ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olsa da, onun təkrarolunmaz bioqrafiyasını, həyat tarixini əks etdirir.

Bir cəhəti ayrıca qeyd etmək lazımdır. Biz insanı fərd və şəxsiyyət kimi nəzərdən keçirdik. Fərdin də, şəxsiyyətin də özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri vardır. İnsanı fərdiyyət kimi xarakterizə edərkən biz bu xüsusiyyətlərin hər ikisini nəzərə alırıq. Lakin, bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, fərdiyyətin strukturunda onların rolu eyni deyildi. İnsana bir fərd kimi xas olan xüsusiyyətlər şəxsiyyətin təsiri ilə yeni məzmun və forma kəsb edirlər. Xudbin adamla kollektivçi adamda, məsələn, həssaslığın təzahürlərini müqayisə edin. Onlardan birincisi nəyə həssasdır, ikincisi nəyə kədərlənir? Xudbin adamın diqqət mərkəzində onun özü və şəxsi mənafeyi durur. Kollektivçidə isə əksinə, başqarının mənafeyinə toxunmamaq ön planda durur. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyətin təsiri ilə fərdin bütün xüsusiyyətləri inteqrasiyaya uğrayır, riyazi terminlə desək onlar hamısı şəxsiyyət adlanan ümumi məxrəcə gətirilir. Psixologiyada bu cəhəti təhlil etmək üçün inteqral (latınca integer - bütöv deməkdir) fərdiyyət anlayışından istifadə olunur. İnsana bir fərd kimi xas olan xüsusiyyətlər şəxsiyyətin təsiri ilə yeni məzmun və forma kəsb edirlər.

1.2 Şəxsiyyət anlayışı və onun psixologiyanın kateqorial sistemində mövqeyi.

Şəxsiyyət problemi elmin müxtəlif sahələrində çalışan alim və mütəfəkkirlərin illərlə diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemlərdən biri olmuş və müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Müasir psixologiyada şəxsiyyət, onun fəallığı, formalaşması, strukturu kimi məsələlər, ümu-

miyyətlə şəxsiyyət anlayışının mahiyyəti barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bu bir daha həmin problemin mürəkkəb və çətin olduğunu təsdiq edir.

İnsanlar təkcə gözlərinin rənginə, səslərinin tembrinə, barmaq izlərinə və s. görə deyil şəxsiyyətlərinin xarakteristikasına görə də bir-birlərindən fərqlənirlər. İnsanları gözlərinin rənginə, səslərinin tembrinə və ya digər biofiziki xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə etməyə nisbətən onları bir şəxsiyyət kimi xarakterizə etmək olduqca çətinidir. Şəxsiyyət anlayışı mürəkkəb anlayışdır. Onun adekvat şəkildə anlaşılmasının çətinliyi bir sıra amillərlə bağlıdır. **Həmin mühüm amillərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.**

1. İnsan şəxsiyyəti maddi və toxunula bilən, hiss edilən deyildir. O, bir sıra amillərin, şəraitin, imkanların və determinantların təsiri altında formalaşan psixoloji törəmədir.

2. İnsan şəxsiyyəti bir sıra amillərin təsirinə məruz qalsa da yalnız onlardan asılı bir törəmə kimi şərh oluna bilməz, çünki o formalaşdığı həmin əsası dialektik olaraq rədd edir.

3. İnsan davranışının determinasiyasında şəxsiyyətin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi barədə çoxlu nəzəriyyə və konsepsiya mövcuddur ki, bunların bir çoxunun «şəxsiyyət» anlayışını şərh etməsi ziddiyyətlidir.

4. Nəhayət, şəxsiyyəti anlamaq insan fenomenini anlamaqla birbaşa əlaqədardır. Şəxsiyyət yalnız o zaman insanın əsası, özəyi kimi, onun başlıca parametri, onun eyniləşdirmə vasitəsi kimi şərh oluna bilər ki, antropologiya və insan haqqında biliklər insanın öz təbiətini anlamaq səviyyəsinə yüksəlmiş olsun.

Lakin bütün bu qeyd olunanlar heç də şəxsiyyətin tədqiqi imkanlarının mümkün olduğunu rədd etməyə imkan vermir. Əksinə, şəxsiyyət problemi barədə son nəzəri və

eksperimental tədqiqatlar onun öyrənilməsi imkanlarını artırır. Şəxsiyyət kimdir?

Şəxsiyyət fərdin özünü cəmiyyətlə eyniləşdirməsinə imkan verən davamlı fiziki və psixi xarakteristikasının məcmuundan ibarətdir.

Şəxsiyyət insanın psixoloji siması olub, şüura, məniyə malik olan, öz hərəkətlərinə cavabdeh, ictimai münasibətlərin fəal iştirakçısı olan adamdır.

Şəxsiyyət müəyyən ictimai-tarixi dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən, gerçəkliyi dərk edib müəyyən istiqamətdə dəyişdirən, ünsiyyətə girməyi bacaran konkret canlı insandır.

Biz, aramsız nə ediriksə oyuq, mükəmməllik isə müəyyən iş deyil adətdir. İnsanoğlunun potensialları və imkanları dəqiq proseslərdir. Həmin proseslər isə cəmiyyətin sosial sferalarında ortaya çıxır və genişlənir. (Aristotel)

Bəs ünsiyyətdə rol və gözləmələr necə olmalıdır?

İnsanlar yaşamları boyunca müəyyən rolları icra edirlər. Məşhur kəlamı məcazi anlamda işlətmək istərdim. “Həyat bir teatrdır biz isə aktyorlar” doğurdan da belədir. Bizim cəmiyyətdə müəyyən rollarımız mövcuddur. İnsanın fərdi keyfiyyətləri, emosional sferası, özünüdərk və icra mexanizmləri qədər onun anatomik fizioloji xüsusiyyətləri həmçinin keyfiyyətlərindən asılıdır. Beləki insan özünüdərk prosesi boyunca ortaya qoyduğu keyfiyyətlərindən aslı olaraq icra prosesi nəzərdə tutulur. Buna ilk növbədə Şəxsiyyətin sosial statusunu qəbul etməsi həmçinin daxil olduğu cəmiyyətin mexaniki strukturu boyunca qəbulu və alışıması ən önəmli faktordur. Bizim ailə rollarında ər-arvadlıq, ana-analıq, övlad valideyn həmçinin bacı qardaşlıq rolları və onların qazandırdığı proseslər qavranılır. Sosial rollar isə bir başa sosial statusdan aslı olaraq dəyişir.

Rolların icrası cəmiyyətin prespektiv göstəricilərini ortaya qoyur. Məsələn ailə daxilində olan icra zamanı

valideynlər uşaqlara verdikləri dəyərlər çərçivəsində onların ailənin intizamına uyğun rolları icra etməsinə, uşaqlar isə ailənin fərdlərinin daim onların tələblərinə və anlayışlarına önəm verən rollara şüurlu və şüur altı şəkildə yanaşılmış rolların icrasına diqqət edirlər. İnsanın istəyib istəməməsidən aslı olaraq rollar sosial sferadan insana yüklənir və bəzilərinin icrası vacib göstərilir. Bu rolların icrası zamanı ən əsas göstərici və insana terapiya kimi təsir edən bir söz sən öz rolunu düzgün yerinə yetirirsən sən haqqlı olaraq öz rolunu düzgün icra edirsən anlayışdır.

Ünsiyyətdə rol nə ilə təkzib olunur?

K.Marks və F. Engelsin bir fikri diqqətimizi çəkmişdir. " Bir fərdin həqiqi mənəvi sərvəti təmənilə onun həqiqi münasibətlərindən aslıdır. Tarixi mənbələr insanın ünsiyyət prosesində hansı rolları icra etməsi, digərlərinə münasibəti, davranış və əxlaq kodeksi ən önəmli haldır. Saintin özünə məxsus yanaşmasında diqqətdən qaçmır o qeyd edir ki, yalnız həqiqi lüks insanın ünsiyyət lüksüdür. Çünki bir insan özünü ünsiyyət prosesində ortaya qoyur, ünsiyyət qurmağı bacarmayan insanlar özlərini gec ifadə etsələr belə normal çərçivələr əsasında özünü ortaya çıxarır. Ünsiyyətdə rolların müəyyən olunmasına gəlmədən öncə fikrimi İ.S.Cohnla bağlamaq istədim insanlar dostluğu daim çiçəklənən bağ hesab edirlər.

Ünsiyyət kainatda olan bütün canlılara məxsusdur. Lakin onu şüurlu şəkildə icra edən varlıq isə insandır. Ünsiyyət özünü müəyyən normalarla ifadə edir. Bu normalardan biridə ünsiyyətin rolu anlayışdır Ünsiyyət rolları istər yaxşı dinləməkdən istər yaxşı düşüncə bölməkdən keçir. İnsanların hər biri ünsiyyəti yaxşı bacarır lakin bəzən rollarını unudur. Əxlaq kodeksi məhz bu normaların qurulması üçündür. Çünki bir fərd yalnız öz məninə tam sahib olduqdan sora digərləri haqqında rahat fikir yürüdür və rolunu düzgün icra edir. Bəs mərifət

anlayışının rolu nədir ? Mərifət insanın digər insanlardan duymaq istədiyi, görmək istədiklərinin əksidir. Bir insan digər insandan ünsiyyətdə tutduğu mövqeyə görə mərifət gözləyir. Lakin bu o demək deyil ki insanların əqidəsi və baxış tərzı üst üstə düşmədikdə onu mərifətsiz adlandırmaq doğrudur. Bu anlayış səhv və müzakirəsiz olaraq yalnızdır. Məhz bu keyfiyyətlərə əsasən insanın ünsiyyət prosesində ortaya qoyduğu rollar önəmli xüsusiyyət hesab olunur.

Sual yarana bilər ki bəs ünsiyyətdə rol necə yaranır? İnsanlar ünsiyyət prosesində danışdıqları zaman müəyyən rollar icra edirlər ki bu da dinləmədən qaynaqlanır. Yəni şəxslər bir birlərini dinlədikdə əslində onlar öz rollarını yerinə yetirmiş olurlar və bu şəkildə ünsiyyət rolu anlayışı ortaya çıxır. Psixologiyada ayrıca bir qol var ki, transakt nəzəriyyə mexanizmi adlanır. Bu nəzəriyyə rolların uzlaşması və onlar arasında əlaqəyə əsaslanır. Bu istiqamətdə 3 rol ayırd edilir:

1. Yaşlı 2. Valideyin 3. Uşaq

Məsələn biz dostlarımıza ətrafımızda olan insanlara bir kəlmə ilə nələrsə izah edirik bu bizim ünsiyyət rolumuz hesab olunur. Və yaxud ailə üzvləri bizə məsləhət verir buda ünsiyyətin rolunu özündə təkciz edir. Biz ailə daxilində rolları düzgün icra etsək o zaman ailən konteksti, ailə münasibətlərinin korreksiyası zamanı ən əlverişli vasitə rolunu oynayır. Əsas önəmli rolların icrası zamanı qarşılıqlı tənzim etmədir. Məsələn anlama prosesi ünsiyyət roluna təsir edir. Məsələn sevdiiyimiz insan necədirsə bizdə ona uyğun ünsiyyət rolundan çıxış etsək doğru model qurmuş olarıq. Tolstoyun çox maraqlı bir fikri var “Xoşbəxt o insandır ki, özü başa düşdüyü kimi ətrafındakıları başa sala bilər”. Nə gözəl tamamlayıcı bir fikir...

Ən əsas rolları icra edən zaman anlaşılıqlı nitq, səbr, qarşılıqlı hörmət, dinləmə bacarığı çox önəmlidir. Məsələn dostluq modelinə baxaq. Bu modeldə rolların icrası zamanı

qarşılıqlı sədaqət, dosta hər zaman kömək, məsləhətlərin icrası ən önəmli rollardan biridir.

Ünsiyyətin sosial əlaqə mexanizmi rolunda isə sosial qarşılıqlı əlaqə mexanizmi anlayışı ortaya çıxır bu anlayış isə özündə spesifik davranış modelinə əsaslanır ki onların törəmələri aşağıdakılardır.

1. Şəxslər arası ünsiyyət
2. Ünsiyyətin səbəb olduğu xarici dünya
3. Bu ünsiyyətin digər şəxslərə təsiri
4. Təsirə məruz qalma və bu təsir nəticəsində geri çəkilmə modeli burda ünsiyyət rollarının icrasında yaranan çətinliklərdir. Unutmaq olmaz ki insan özünü ifadə etdiyi qədər insan və icra etdiyi rola görə şəxsiyyətdir. İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında onda mənlilik şüurunun inkişafı xüsusi rol oynayır.

Mənlilik şüurunun formalaşması insana özü haqqında təsəvvürlərini, özünün zahiri görkəmini, əqli, mənəvi, iradi keyfiyyətlərini qiymətləndirmək imkanı verir. Bu baxımdan mənlilik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesindən ibarətdir. Psixoloji ədəbiyyətdə «mənlilik şüuru» dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. İnsan başqa adamlarla qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət prosesində özünü ətraf mühitdən ayırır, özünü fiziki və psixi cəhətdən dərk etməyə başlayır, bir növ öz «məni» başa düşür, anlayır. Öz məni haqqında subyektiv təəssürat ilk növbədə onda ifadə olunur ki, insan özünün hazırda, keçmişdə və gələcəkdəki eyniliyini anlayır.

Mənlilik şüuru insanın özünü tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlilik şüurunun formalaşması insana özü haqqında təsəvvürlərin, özünün zahiri görkəmini, zehni, mənəvi, iradi keyfiyyətlərini qiymətləndirmək imkanı verir. İnsanın öz “mən”ini kəşf etməsinin təməli hələ körpəlik dövründə qoyulur.

Psixoloqlar 16-22 aylıq uşaqlarla belə bir **eksperiment** aparmışlar. Ana uşağın üzünü silərkən barmağı ilə onun bumuna qırmızı rəng vurur. Uşağı güzgünün qabağında oturdurlar. Əgər uşaq əlini güzgüdəki şəkllə deyil, öz burnuna vurursa, psixoloqlar bunu uşağın güzgüdə özünü tanıması əlaməti hesab edirdilər.

Eksperiment prosesində 16 aylıq uşaqlardan heç biri əlini burnuna toxundurmur. Amma 22 aylıq uşaqların hamısı əlini bumuna toxundurdu. Bu faktlar başqa araşdırmalarla da təsdiqlənir.

Müəyyən olunmuşdur ki, uşaqlar özlərini güzgüdə ilk dəfə 18 aylıq olanda tanıyırlar. Özünü güzgüdə tanımaq 20 aylıq uşaqlar üçün artıq adi işdir. Uşağın öz “**mən**”ini ifadə etməsi nitqin inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Üç yaşlı uşaqda özü haqqında fikir yaranmağa başlayır. Bu dövrdə uşaq “**mən**” kəliməsini işlətməklə özünün müstəqilliyə olan meylini göstərir. Uşağın öz “**mən**”ini kəşf etməsi sonrakı dövrdə- yeniyetməlik və ilk gənclik dövründə özünü daha aydın göstərir.

Yeniyetmədə özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmək meyli yaranır. Nəticədə yeniyetmə özü üçün öz “**mən**”ini bir növ kəşf edir. İlk gənclik dövründə mənlik şüuru, gənclərin özləri haqqında təsəvvürləri dəyişir.

İnsanın öz «mənini» kəşf etməsi şəxsiyyətin uzunmüddətli inkişaf prosesinin nəticəsidir. Bunun əsası bir növ hələ körpəlik dövründən qoyulur. Hələ üç yaşlı uşaqda özü haqqında təsəvvür yaranmağa başlayır. Bu dövrdə uşaq «mən» kəlməsini işlətməklə özünün müstəqilliyə olan meylini büruzə verir. Onda mənlik şüurunun ibtidai forması müşahidə olunur. Uşağın öz «mən»ini kəşf etməsi sonrakı dövrdə – yeniyetməlik və ilk gənclik yaş dövründə özünü daha aydın göstərir. Yeniyetmədə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə marağın yaranması onda özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə

etmək meylı yaradır. Nəticədə yeniyetmə özü üçün öz «mən»ini bir növ kəşf edir. İlk gənclik dövründə məktəblilərdə böyüklük hissi yüksəlir. Onlar özlərinin artan imkanlarını dərk etməyə başlayırlar. Bu dövrdə məktəblilərdə mənlik şüuru, özləri haqqında təsəvvürləri dəyişir. Oğlan və qızlarda mənlik şüurunun məzmunu dəyişir, özləri haqqında təsəvvürləri artır. Onlar özlərinin xarici görkəmini, simalarını tamamilə yeni şəkildə qavramağa başlayırlar. Bütün bunlar böyük məktəblilərdə «mən» obrazının formalaşmasına gətirib çıxarır. «Mən» obrazının əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. «Mən» obrazında insanın öz-özünə münasibəti də xüsusi yer tutur. İnsan öz özünə başqalarına bəslədiyi kimi münasibət göstərə bilər, hörmət və ya nifrət edə, sevər və ya zəhləsi gedər, hətta özünü anlaya və anlamaya bilər.

Həyati faktlar göstərir ki, insanda «mən – obraz» eyni vaxtda müxtəlif xarakterli ola bilər. Bunlara «real mən», «ideal mən» və «sosial mən» obrazlarını aid etmək olar.

«Real mən» dedikdə insanın indiki anda özünü necə təsəvvür etməsi, özünün bacarıq və qabiliyyətlərini, rollarını, statusunu necə qavraması, əslində necə adam olmasını təsəvvür etməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman insan özünə öz gözü ilə baxır, özünü obyektiv, necə varsa elə də qiymətləndirir. Təcrübə göstərir ki, bəzən insan özünün bu obrazını başqalarından gizlədə bilər.

«İdeal mən»ə gəldikdə burada insanın özündə görmək istədiyi keyfiyyətlərə malik obrazı nəzərdə tutulur. Burada insanın özü haqqında idealları xüsusi yer tutur. «İdeal mən» obrazında insanın yüksək qiymətləndirdiyi keyfiyyətlər öz əksini tapır. İnsan daima öz «ideal mən»inə nail olmağa can atır.

«Sosial mən» digər mən – obrazlardan fərqlənir. Burada insan həmişə özünə başqalarının gözü ilə baxır. «Sosial mən» obrazı aşağıdakı suallara uyğun yaradılır: başqa adamlar onu necə görürlər? O, özünü başqalarına necə göstərmək istəyir? Özünü necə göstərsə başqalarının rəğbətini qazana bilər? Məhz buna görə də insan başqa adamlarla ünsiyyətə girərkən özünün «sosial mən»indən çıxış edir.

1.3.Şəxsiyyət haqqında psixoloji nəzəriyyələr

1) Z.Freydin klassik psixozanaliz nəzəriyyəsi

Psixozanaliz - Z.Freydin yaratdığı şəxsiyyət, inkişafın şəxsi strukturu, dinamika və dəyişikliklər nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə davranışın tənzimlənməsində bioloji və şüursuz faktorların roluna güclü diqqət yetirir. İnsan davranışının kökündən irrasional olduğu və İd (O), Ego (Mən) və Superego (Fövqəlmən) arasındakı qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi olduğu iddia edilir.

Termin üç əsas mənada istifadə olunur:

- 1) psixologiyada nəzəri istiqamət;
- 2) psixikanın öyrənilməsi üçün xüsusi metodologiya;
- 3) psixoterapevtik üsul.

Psixozanaliz şəxsiyyətin dinamikasını izah etməyə çalışan ilk nəzəriyyədir.

Z.Freyd xəstələrin uzunmüddətli müşahidələrindən sonra belə nəticəyə gəldi ki, davranış əsasən şüuraltı qüvvələrin fəaliyyətinə tabedir.

Meyl (maraq): 1) instinktiv meyl, bu marağı təmin etmək istiqamətində hərəkət etmək istəyi; 2) subyektin fərqlənməmiş, şüursuz və ya kifayət qədər reallaşdırılmamış ehtiyacını ifadə edən psixi vəziyyət; 3) keçici bir hadisədir, çünki onda təmsil olunan ehtiyac ya yox olur, ya da reallaşır, konkret arzuya, istəyə, niyyətə çevrilir.

Z.Freydə görə meyl (maraq) enerjinin (qüvvənin), məqsədin, obyektin və mənbəyin (mənbə hər hansı orqanda həyəcanverici prosesdir) mövcudluğu ilə xarakterizə olunan bütün psixi hərəkət və davranışların ilkin mənbəyidir.

Sonrakı əsərlərində (XX əsrin 20-ci illəri) Z. Freyd meyli (maraq) bölürdü:

1. Həyata ehtiras həyatı təsdiqləyir, məqsəd həyatın bütün aspektləri ilə qorunub saxlanılması və inkişafıdır, bunlara cinsi və özünü qoruma istəkləri daxildir. Hər ikisi təbiətə cinsidir.

2. Ölüm meyli (thanatos) – özünü məhv etmək meylləri, aqressiya, qeyri-üzvi vəziyyətə qayıtmaq istəyi. Zahirən sadizm, aqressiya, intihar, dağıdıcılıq şəklində özünü göstərə bilər.

Sürücülərin məhdudlaşdırılması, Freydə görə, mədəniyyətin qurulması üçün ilkin şərt, əsas və mexanizmdir.

Cinsi istək libido termini ilə təyin olunur, ən vaciblərindən biridir, bütün həyat fəaliyyətlərinə təsir edir və sevgi ehtiyacına uyğundur. Cinsi cazibə əsəb və psixi xəstəliklərin yaranmasında böyük rol oynayır, eyni zamanda yüksək mədəni, bədii və intellektual dəyərlərin yaradılmasında iştirak edir. Cinsi instinkt həyat və inkişaf hadisələrinin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Seksuallıq konfliktlərin əsas mənbəyi kimi, Z.Freydə görə, cəmiyyətdə əxlaq normalarının, sosial nəzarətin, sanksiyaların yaranmasında əsas amildir. Cinsi enerjinin sublimasiyası münəfişlərin yatırılması üsullarından biridir və insan fəaliyyətinin sosial-mədəni, yaradıcı, güc və digər növlərinin əsasını təşkil edir. Cəmiyyət daxilində normalar və sanksiyalarla bu və ya digər dərəcədə sıxışdırılan seksuallıq şəxsiyyətlərarası və şəxsiyyətdaxili münəfişlərə çevrilə bilər. 3. Freyd hesab edirdi ki, məhz bu mexanizmlər yeni formasiyanı - müdafiə və hücum sistemi kimi dövləti doğurmuş və qurulmuş asayiş qorumaq üçün institutların

(təhsil, din, ailə, hakimiyyət və s.) meydana çıxmasını müəyyən etmişdir. Cəmiyyət və onun təsisatları cinsi istəklərin narazılığına əsaslanan münaqişələr nəticəsində formalaşır.

Z.Freydin fikrincə, həyata keçirilməmiş və sıxışdırılmış **sürücülər** şüursuzluq sferasında gərginlik yaradır və yenidən şüurda azadlığa can atırlar. Bu baxımdan Freyd şüursuzluğun təzahürünün dairəvi yollarını müəyyən etmişdir:

1. Sərbəst assosiasiyalar insanın öz şüuraltı təcrübələrini, hisslərini, duyğularını, arzularını və onun üçün əhəmiyyətli olan problemlərini sözlə ifadə edə biləcəyi mexanizmdir. Bu mexanizm psixoanalizin əsasını təşkil edir, Z. Freyd sərbəst birləşmə metodunu adlandırır ki, bu da psixoanalitikin xəstəyə müxtəlif məsələlərlə bağlı öz fikirlərini sərbəst ifadə etməsinə imkan verməsindən və bu söhbətin nəticəsini təhlil etməkdən, müştərinin ifadələrini, onun təcrübələrini şərh etməkdən ibarətdir, sublimasiya edilmiş ehtiyaclar;

2. Xəyallar insanın psixi həyatının optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Z.Freyd yuxuların xüsusi spesifik funksiya yerinə yetirdiyini söylədi, bu da insana aid olan emosional təcrübələrin yuxularda əks olunmasından ibarətdir. Xəyal şəkilləri əhəmiyyətli təcrübələri, sıxışdırılmış sürücüləri əks etdirir, bu mexanizm sayəsində şüur üçün əlçatan olur və şüursuzluq sferasında gərginliyi azaltmağa imkan verir;

3. Dil sürüşmələri, hərf səhvləri, hərf və yumor. Bəzi alimlərin fikrincə, yumor çox vaxt cinsi əlaqəyə malikdir və məhz bu cür yumor uğurlu olur.Z.Freydə görə, şüursuz yaşantılar yuxulara bənzər şəkildə dil sürüşmələrində, hərf səhvlərində, hərf və yumorda əks olunur.

Beləliklə, sürücülüklər instinktlərdən, ilk növbədə, şüur səviyyəsində təmin edilməsi qadağan edilən bastırılmış

istəklərdən qaynaqlanır, buna görə də şüursuzluq sahəsinə sıxışdırılır. Bu istəklər fəaliyyət göstərir, yuxularda, dil sürüşmələrində, adekvat davranışlardan qeyri-ixtiyari yayınmalarda özünü göstərir, peşə, həyat yoldaşı, yaradıcılıq seçiminə təsir edir. Yetkin bir insanın həyatında cinsi enerji cinsi istək, yaradıcılıq, güc istəyi və ümumiyyətlə həyatda özünü göstərir.

Psixanaliz psixikanın öyrənilməsi metodologiyası kimi

Freyd özü hesab edirdi ki, psixanalizin yeri fəlsəfə ilə tibb arasındadır. Onun başlanğıcı assosiativ metodun kəşfi ilə bağlıdır.

Psixanaliz bir psixoterapevtik üsul kimi

Psixanaliz şüursuz motivlərin yaratdığı insan təcrübələrini və hərəkətlərini müəyyən etmək üçün metodlar toplusudur.

Psixanalizin əsas texniki vasitələri:

1. sərbəst birləşmələrin təhlili;
2. yuxuların təhlili və onların yozumu;
3. gündəlik həyatda qəsdən, təsadüfi olan səhv hərəkətlərin təhlili və şərh.

Psixanalitikin vəzifəsi: bir insana şüursuzluqda gizlənən əzabının əsl səbəbini tapmaqda kömək etmək, travmatik təcrübələri yenidən xatırlamaq, onları şüurlandırmaq və sanki katarsis təsirini yenidən yaşatmaq. Patogen münəqişə öz həllini tapmalı olan normal bir münəqişəyə çevrilir. Freyde görə, bütün insanlar istər-istəməz daxili ziddiyyətlərə məruz qalırlar. İctimai həyatda cinsi impulsar ən güclü şəkildə boğulur. Bir çox fərdi xüsusiyyətlər və cinsi anomaliyalar uşaqlıqda bu sürücülərin narazılığı və yatırılması ilə izah olunur.

Reallıq prinsipi, ehtiyacı ödəmək üçün uyğun bir obyekt və ya şərt tapılana qədər (Eqonun alt quruluşu onu

rəhbər tutur) bir instinktdən məmnun olmağın təxirə salınmasını ehtiva edən bir istiqamətdir.

Zövq prinsipi zehni fəaliyyətin tənzimlənməsinin dominant prinsipidir. Narazılıqdan qaçmaq və məhdudıyyətsiz həzz almaq istəyindən ibarətdir. Narazılıq gərginliklə əlaqələndirilir və narazılığın aradan qaldırılması və ya həzz almaq bu gərginliyi azaldır (id tərəfindən idarə olunur). Lakin bu prinsipin üstünlüyü yalnız psixikada digər qüvvələrin qarşısına çıxan güclü meyldir, ona görə də nəticə həmişə bu prinsipə uyğun gəlir.

Buna əsaslanaraq, şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı prosesi həzz prinsipindən reallıq prinsipinə keçid prosesi kimi şərh edilməlidir.

Freydin məziyyəti: 1) psixologiyanın predmeti dəyişdi, şüur özündən ibarət idrak məkanı olmaqdan çıxdı və canlı bütövün bir hissəsinə çevrildi; 2) seksuallıq psixologiyanın öyrənilməsi sahəsinə daxil oldu; 3) şəxsiyyətin inkişafında uşaqlığa və hər şeydən əvvəl ailə təcrübəsinə diqqət çəkdi, uşaqlıq aseksuallığı mifini dağıtdı və yetkinlik dövründə uşaqlıq psixi travmasının davranışına təsirini göstərdi; 4) psixoloji müdafiə ideyası psixoterapiyanın mərkəzinə çevrildi; 5) ilk dəfə fərdin daxili konfliktlərini müəyyənləşdirdi və öyrənməyə başladı. Beləliklə, psixoanaliz müasir psixologiyaya bir çox anlayışlar daxil etdi və yeni istiqamətləri stimullaşdırdı.

Freydin davamçıları klassik Freydin mövqelərindən, ilk növbədə davranışın cinsi təyinatından uzaqlaşdılar. Neofreydizmin əsas davamçıları fərdi inkişaf və nevroitik meyllərin yaranması məsələlərini fərdin sosial mühitlə əlaqəsi nöqtəyi-nəzərindən geniş şəkildə müzakirə edirdilər. A.Adler belə nəticəyə gəldi ki, aşağılıq kompleksi və bu qüsuru kompensasiya etmək zərurəti fərdin əqli inkişafını, alçaqlıq hissi ilə bağlı hakimiyyət istəyini müəyyən edir. K. Jung zehni inkişafın universal insan təcrübəsini mənimsəmiş

kollektiv şüursuzluq tərəfindən müəyyən edildiyinə inanırdı. E.Fromm “Azadlıqdan qaçış” əsərində fərdin əsas problemini – bu azadlığı boğmağa, şəxsiyyəti düzəltməyə çalışan cəmiyyətdə psixoloji azadlığa, həqiqi həyat əldə etməyə işarə edir. İnsan daha çox azadlıqdan qaçır, çünki... özünü qalmaq risk ehtimalı, adi stereotipik təhlükəsizliyi tərk etmək deməkdir. Cəmiyyətin sosial quruluşu ilə harmoniyaya nail ola bilməmək tənhalıq hissi yaradır.

Klassik psixoanalizdə şəxsiyyət strukturu (Z.Freyd)

İd (Bu) şəxsiyyət quruluşunun bir cəhətidir, onun bütün məzmunu miras qalmış, doğuşdan bəri mövcud olan, fərdin konstitusiyasında təsbit edilmişdir. İd şəhvetli, irrasional, heç bir məhdudiyyətdən azad, əxlaqsızdır.

Bu, şəxsiyyətin ən güclü sahəsidir, zamanın keçidini tanımır, həzz prinsipi ilə hərəkət edir, məzmunu əsasən aqressiv və cinsi impulslardan ibarətdir. Təsərrüfat prinsipinin təzyiqi altında birləşmə sayəsində gərginliyi aradan qaldırmaq üçün kompromis formasiyalar halında birləşərək eyni vaxtda hərəkət edə bilən əks impulslar bir yerdə mövcuddur. İd-də proseslər üçün məntiqi qanunlar yoxdur. Heç bir qiymətləndirmədən, əxlaqdan, xeyir və şərən xəbərsizdir, məntiqsiz və şüursuzdur. Buna görə də Super-Ego ilə antaqonizmdədir.

Onun özəlliyi zamanla proseslərin gedişatının olmamasıdır. Ondakı impulslar, onilliklər keçsə də, sanki təzədən yaranmış kimi davranır. Onları yalnız şüurlulaşdırmaqla dəyərsizləşdirə və enerjidən məhrum edə bilərsiniz – psixoanalitik təsir buna əsaslanır.

O, psixikanın şüursuz hissəsidir, bioloji fitri instinktlərin qaynayan qazanıdır. Cinsi enerji libido ilə doyurulur. İnsan qapalı enerji sistemidir və onun enerjisinin miqdarı sabit dəyərdir. Zövq prinsipinə tabe olur, yəni. zövq və xoşbəxtlik insan həyatında əsas məqsədlərdir. Davranışın

ikinci prinsipi homeostazdır - təxmini daxili tarazlığı qorumaq meylı.

Ego (I) özünü daxili dərketmə və şəxsiyyətin reallığa uyğunlaşmasının həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunan şəxsiyyət sahəsidir. Erkən uşaqlıqda iddən inkişaf etmiş Freydin fikrincə, eqonun vəzifəsi istəklərin və ehtirasların təmin edilməsinin real formalarını tapmaqdır. O, ilk obyekt əlavələrindən yararır.(Edip kompleksindən) şüurla bağlıdır və ağıl və ehtiyatlılıq deyilən şeyi təcəssüm etdirir.

Mən bilavasitə şüurla bağlı olan mütəşəkkil qüvvələr toplusuyam. Ego üç tiranın xidmətindədir - xarici dünya, Super-ego və id. Mən xarici aləmi müşahidə etməyə, daxili həyəcan mənbələrindən bütün təhrifləri aradan qaldırmağa məcburam - həzz prinsipi daha böyük etibarlılıq və uğur vəd edən reallıq prinsipi ilə əvəz olunur.

Ego ilə id arasındakı münasibətdə id tələbləri ilə bir araya sığmayan supereqonun və xarici dünyanın tələblərinin nəzərə alınması zərurətindən fəsadlar yarana bilər. Superego inkişaf etdikcə ego id və superego arasında döyüş meydana çevrilir. Nəticədə psixoloji müdafiə yararır. Ego tez-tez öhdəsindən gələ bilmir və real dünya, vicdan qorxusu, id gücündən nevroitik qorxu ola bilər qorxunun görünüşü ilə reaksiya verir. Psixanalitik terapiya I-nin Super-Eqodan daha müstəqil olmasını, qavrayış sahəsini genişləndirməyi, İd sahələrini mənimsəməyi, bununla da enerjini azad etməyi, I-i gücləndirməyi əhatə edir.

Syper-Ego (Super-Ego) əxlaqi standartları, arzu olunan məqsədləri və idealları təyin edən və qoruyan psixi sistemdir. Optimal fəaliyyət göstərdikdə, o, intrapsixik və şəxsiyyətlərarası harmoniyaya kömək edir və sosial uyğunlaşmanı asanlaşdırır ("vicdanın səsi"). Super-Eqonun məzmunu - vicdan və Ego-ideallar.

Müasir məlumatlara görə, Super-Ego həyatın ilk ilindən xətti olaraq inkişaf edir. İlk Ego-ideallar valideynlər

və ya qayğıkeş mühitdən olan şəxslərdir. Yeniyetməlik dövründə Ego ideallarının modifikasiyası baş verir ki, bu da həmyaşıdlar, müəllimlər, idmançılar, rok və pop müğənniləri, kino ulduzları arasında qrup liderlərinə keçir - beləliklə, yeniyetmə ideali valideyn fiqurlarından getdikcə uzaqlaşır, bu da narahatlığı azaltmağa kömək edir. Həyat boyu Syper-Ego köçürülməyə məruz qalır: məsələn, psixanalitik terapiya kursu keçərkən, psixanalitik tez-tez təqib edən və mühakimə edən kimi qəbul edilir, bu da xəstənin valideynlərinin ona qarşı oyatdığı hisslərin yaranmasına səbəb olur. onu uşaq kimi.

Terapevtik analizin məqsədi Syper-Eqonun Egonun fəaliyyətinə təsirini azaltmaqdır. Super-Egonun məzmunu sosial hisslərin - utanc və günahın formalaşmasının əsasını təşkil edir. Analitik ədəbiyyatda Super-Egonun sadist komponentləri daha çox vurğulanır və onun insani xüsusiyyətlərinə - qorunma, sevgi, diqqət və qayğıya daha az diqqət yetirilir. Valideynlər cəzalandırarkən lazımı istilik, məhəbbət və qayğı göstərir. Bu xassələrlə eyniləşərək uşaq özünü sevmək və qorumaq imkanı qazanır və bunun nəticəsində yaranan qürur hissi məyusluq və məyusluqdan qaçmağa imkan verir. Xroniki aşağı özünə hörmət ego idealları arasında ziddiyyəti göstərir.

Syper-Ego təzahürləri. İnsan əxlaq normalarının olmaması və ya əksinə, fəvqəlnormallıq, nizam-intizamı qorumaq, başqa insanları pis əməllərinə görə qınamaq səbəbindən hər hansı bir cinayətə qadir ola bilər. Bəzi hallarda, o, cəzaya səbəb olan davranışlara qadirdir - ətrafındakıları çox çaşdıran şüursuz təqsirini azaltmaq.

Özünütənqid, özünü cəzalandırma və özünü mükafatlandırma inkişaf etdikcə daha sabit rifah hissi yaranır. Belə sabitlik və müstəqillik yaranan kimi müstəqil Syper-Egodan danışmaq olar. Uşaq (yeniyetmə) xarici fiqurlara səlahiyyət verirsə və öz hərəkətləri üçün tam

məsuliyyət daşıya bilmirsə, Syper-Ego zəifdir. Müstəqilliyin olmaması ilə başqalarından asılılıq baş verə bilər ki, bu da eyni zamanda onların təzyiq və əməllərinə müqavimətə səbəb olur, yəni. Əsas zövq prinsipidir. Yeniyetmənin davranışı böyüklər və valideynlər tərəfindən ondan gözlənilən davranışla üst-üstə düşməyəndə, o, avtoritet fiqurları ilə eyniləşə bilmir. Bir yeniyetmə və sonradan yetkin bir şəxs, Syper-Eqonun özünü tənziqləməsinə və müstəqilliyinə nail deyilsə, o, xarici dünyadan istəklərinə uyğunlaşma gözləməyə davam edir və hər dəfə istəkləri əsaslandırılmıyanda psixi travma alır.

2) Junginian təhlili

S.Freydin nəzəriyyəsi, onun fikrincə, bütövlükdə bütün insan cəmiyyətinə aid olan və əvvəlki nəsillərdən miras qalmış dində, incəsənətdə, mədəniyyətdə ifadə olunan kollektiv şüursuzluq haqqında C.Q.Yunqun fikirləri ilə səsleşir.

Junginian analiz C.G.Jung tərəfindən analitik psixologiya metodudur. Junginian analiz simvolların zəngin şərhindən istifadə edən və yuxulardan geniş istifadə edən "dərindənlik" variasiyasıdır.

C.G.Jung söz birləşmələri, telepatiya və spiritizmin müxtəlif mövzularında çoxlu əsərlər yazmışdır. O, hipotetik dərin, irsi kollektiv şüursuzluğa və onun dinamikasına diqqət yetirdi. Kollektiv şüursuz şəxsiyyətin ən dərin səviyyəsidir, insan və meymun əcdadlarımızdan bizə ötürülən xatirələri və obrazları ehtiva edir.

Jung psixikaya şüurlu və şüursuz komponentlərin aralarında davamlı enerji mübadiləsi ilə tamamlayıcı qarşılıqlı əlaqəsi kimi baxırdı. Onun üçün şüursuzluq rədd edilmiş instinktiv meyllərin, sıxışdırılmış xatirələrin və şüuraltı qadağaların psixobioloji zibilliyi deyildi. O, bunu insanı bütün bəşəriyyətlə, təbiət və kosmosla birləşdirən yaradıcı, əqləbatan prinsip hesab edirdi. Yunq şüursuzluğun

dinamikasını öyrənərkən "komplekslər" anlayışından istifadə etdiyi funksional vahidləri kəşf etdi (ilk dəfə bu anlayışı o təqdim etdi).

Komplekslər, Yunqun tərifinə görə, tematik nüvə ətrafında birləşmiş və müəyyən hisslərlə əlaqəli psixi elementlərin (ideyalar, fikirlər, münasibətlər, inanclar) məcmusudur. Jung, fərdi şüursuzluğun bioloji cəhətdən müəyyən edilmiş bölgələrindən "arxetiplər" adlandırdığı orijinal mif yaradan nümunələrə qədər kompleksləri izləyə bildi.

Arxetip analitik psixologiyanın mərkəzi anlayışdır və nəsildən-nəslə keçən psixikanın irsi şüursuz prototipləri və strukturları arasında əlaqənin mahiyyətini, formasını və metodunu ifadə edir. Arxetip davranış, şəxsiyyət quruluşu, dünyanı dərk etmək, daxili birlik və mədəniyyət və qarşılıqlı anlaşma əlaqəsi üçün əsas yaradır. Arxetiplər universal, apriori zehni və davranış proqramlarıdır.

Yunq belə nəticəyə gəldi ki, fərdi şüursuzluqdan əlavə, bütün bəşəriyyət üçün ümumi olan və yaradıcı kosmik qüvvənin təzahürü olan kollektiv şüursuzluq mövcuddur. Jung inanırdı ki, fərdiləşmə prosesi vasitəsilə insan Eqonun və şəxsi şüursuzluğun dar sərhədlərini aşsın və bütün bəşəriyyətə və bütün kosmosa mütənəsbib olan ali mənliklə əlaqə saxlaya bilər. Yunq və onun davamçıları tərəfindən aşkar edilən və ciddi şəkildə öyrənilən sahələr arasında arxetiplərin və kollektiv şüursuzluğun dinamikası, psixikanın mif yaradan xassələri, müəyyən növ mediaist hadisələr və psixoloji proseslərin obyektiv reallıqla sinxron əlaqəsi var.

Jung şəxsiyyət strukturunu üç komponentdən ibarət hesab edirdi: 1) şüur - Ego - I; 2) fərdi şüursuz - Bu; 3) psixi prototiplərdən və ya arxetiplərdən ibarət kollektiv şüursuzluq.

Kollektiv şüursuz, şəxsi şüursuzdan fərqli olaraq, bütün insanlarda eynidir və buna görə də hər bir insanın psixi həyatının universal əsasını təşkil edir, mahiyyətə fəvqəlxəsiyyətdir. Bu psixikanın ən dərin səviyyəsidir; Jung onu əvvəlki filogenetik təcrübənin nəticəsi və psixikanın aprior formaları, insanlığın kollektiv ideyaları, obrazları və təsvirləri toplusu və ən geniş yayılmış mifologiyalar kimi hesab edir. müəyyən bir dövrdə, “zəmanənin ruhunu” ifadə edir.

Arxetip şəxsiyyət tərəfindən mənimsənilir, ona görə də o, həm şəxsiyyətdə, həm də xaricdə mövcuddur. Arxetipin bir hissəsi daxililəşmiş və xaricə yönəlmiş Persona (maska) əmələ gətirir; fərdin içərisinə baxan tərəf komplekslərdə, “simptomlarda” özünü göstərən Kölgədir. Kölgə təbiətdə anadangəlmədir və maskanı “yırtsanız”, Kölgə görünəcək. Kölgə insan şəxsiyyətinin repressiya edilmiş qaranlıq, heyvani tərəfini təmsil edir.

Psixoloji korreksiya yalnız həm Kölgə, həm də Şəxsiyyət düzəldildikdə təsirli olur. Nəticə əldə etmək üçün şüursuzluğu, uğursuzluğu nümayiş etdirmək vacibdir.

Animus qadının kişi keyfiyyətləri, kişi prinsipidir.

Anima – (latınca “anima” – ruhdan) kişinin qadın keyfiyyətləri, qadınlıq prinsipi.

Persona dünyaya təqdim edilən maskadır.

Mən şəxsiyyət daxilindəki bütün əks qüvvələrin fərdiləşmə prosesi ilə inteqrasiyası zamanı şəxsiyyət strukturunun mərkəzinə çevrilən arxetipdir.

3) Biheviorizm

Biheviorizm (ingilis dilindən davranış - davranış) XX əsrin əvvəllərində Amerika psixologiyasında yaranan cərəyanlardan biridir. təfəkkür, şüur kimi məfhumları psixologiyadan çıxarıb; Biheviorizm psixologiyanın predmetini davranış hesab edir ki, bu da stimullara sırf fizioloji reaksiyalara aiddir.

Öyrənmə baxımından şəxsiyyət insanın həyatı boyu əldə etdiyi təcrübədir. Biheviaristlər xarici mühiti insan davranışının əsas amili hesab edirlər (B.F.Skinner, A.Bandura, C.Rotter) və şüurda gizlənən psixi strukturlar və proseslər haqqında düşünməyi zəruri hesab etmirlər. Şəxsiyyət öyrənmənin nəticəsidirsə, onun necə baş verdiyini anlamaq vacibdir.

Davranışçılıq psixoanaliz və humanist psixologiyaya nisbətən arxa planda olsa da, bu gün də mövcuddur. Onun şübhəsiz xidmətləri psixoloji hadisələrə obyektiv yanaşma imkanlarını göstərmək və eksperimental tədqiqatın metodologiyasını və texnikasını inkişaf etdirmək kimi tanınır. Bixeviorizm ideyaları dilçiliyə, antropologiyaya, sosiologiyaya, semiotikaya təsir göstərmiş və kibernetikanın mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Davranışın öyrənilməsi üçün empirik və riyazi metodların inkişafına, bir sıra psixoloji problemlərin, xüsusən də öyrənmə ilə bağlı olanların - orqanizm tərəfindən yeni davranış formalarının mənimsənilməsinə mühüm töhfələr verdilər. Psixologiyanın kateqoriyalı aparatının inkişafı üçün bixeviorizmin əsas əhəmiyyəti əvvəlki anlayışlarda yalnız daxili akt və ya proses kimi qəbul edilən fəaliyyət kateqoriyasının inkişafındadır, bixeviorizm isə psixologiya sahəsini xarici, bədən reaksiyalar.

Lakin, ilkin bixeviorizm konsepsiyasındakı metodoloji qüsurlara görə, artıq 20-ci illərdə XX əsr onun parçalanması bir sıra istiqamətlərdə başladı, əsas doktrina digər nəzəriyyələrin elementləri ilə - xüsusən də Gestalt psixologiyası və sonra psixoanaliz ilə birləşdirildi. Neobehaviorizm ortaya çıxdı. Biheviarizmin mühüm üstünlükləri aşağıdakılardır: 1) psixologiyaya təbiət elmlərinə güclü qərəzli münasibətin daxil edilməsi; 2) xaricdən müşahidə olunan faktların, proseslərin və hadisələrin qeydiyyatı və təhlilinə əsaslanan obyektiv metodun tətbiqi, bunun

sayəsində psixi proseslərin öyrənilməsi üçün instrumental üsullar sürətlə inkişaf etmişdir; 3) tədqiq olunan obyektlər sinfinin qeyri-adi genişlənməsi, heyvanların, körpələrin və s. davranışlarının intensiv öyrənilməsi; 4) əsərlərində psixologiyanın müəyyən bölmələri, o cümlədən öyrənmə, bacarıqların formalaşdırılması və s.

Bixeviorizmin əsas çatışmazlığı psixi fəaliyyətin mürəkkəbliyinin lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsi, heyvanların və insanların psixikasının həddən artıq yaxınlaşması, şüur proseslərinə məhəl qoymaması, daha yüksək öyrənmə formaları, yaradıcılıq, şəxsi müqəddəratını təyinetmə və s.

Skinner sistemində əsas anlayış olan möhkəmləndirmə birbaşa təcrübə vasitəsilə baş verir.

Dolayı təcrübə vasitəsilə öyrənmək, B.F. Skinner və bacarıqların əldə edilməsində müşahidə yolu ilə, modelləşdirmə və ya nümunələr əsasında - A. Banduranın sosial-kognitiv konsepsiyasında irəli sürülür. Özünə nəzarətə vurğu özünü gücləndirməyi, özünü cəzalandırmağı və ətraf mühitin planlaşdırılmasını əhatə edir.

Tətbiq sahəsi: təşkilati psixologiya, biznes konsaltinq, ünsiyyət bacarıqları təlimi, işgüzar ünsiyyət təlimi, həmçinin qorxuların müalicəsi, çəki korreksiyası, nikotin asılılığından xilas olmaq, ağrı dözümlülüyünü artırmaq, tibbi reabilitasiya prosedurlarını yerinə yetirmək bacarığı.

Biheviorizmə əsaslanan davranış psixoterapiyası davranışı dəyişdirmək üçün öyrənmə prinsiplərindən istifadə edir, onun əsas fərqi elmi metoda və əsas təlim modelinə sadıqlıyındadır.

Davranış terapiyasının ümumi xüsusiyyətləri

Patoloji davranışın bir çox halları patoloji olmayan həyat problemlərini (narahatlıq pozğunluqları) təmsil edir.

Patoloji davranış normal davranışla eyni şəkildə əldə edilir və saxlanılır.

Həqiqi davranışa diqqət yetirin.

Problemin ilkin təhlilindən və komponentlərin müəyyən edilməsindən sonra fərdi yanaşmanın inkişafı.

Psixoterapiyanın effektivliyi etiologiyanın biliyini nəzərdə tutmur.

Sağlam elmi yanaşma, metodlar dəqiq təsvir edilə, təkrarlana və eksperimental olaraq qiymətləndirilə bilər.

Məqsədlər: öyrənmə təcrübəsi (yeni bacarıqlar) əldə etmək, kommunikativ səriştəni artırmaq, uyğun olmayan münacişələri aradan qaldırmaq. Davranış psixoterapiyasının effektivliyi real həyatda sonrakı yüksək aktivliklə müəyyən edilir.

Tətbiq sahəsi: narahatlıq, fobiyalar, cinsi pozğunluqlar, kişilərarası problemlər, uşaq psixopatologiyası (loqonevroz, enurez, aqressiv və hiperaktiv davranış).

4) Humanist psixologiya

Humanist psixologiya, ilk növbədə sağlam və yaradıcı insanların öyrənilməsinə yönəlmiş psixologiyadır. Humanist psixoloqlar insan şəxsiyyətinin unikallığını, varlığın dəyərləri və mənası axtarışını, həmçinin özünüidarəetmə və özünü təkmilləşdirmədə ifadə olunan azadlığı vurğulayırlar. Üçüncü qüvvə psixologiyası da adlanır. “Humanist psixologiya” termini 1960-cı illərin əvvəllərində A. Maslounun (ABŞ) rəhbərliyi altında bir qrup psixoloq tərəfindən psixologiyanın iki ən mühüm istiqamətinə – psixozanaliz və davranışçılığa alternativ kimi təqdim edilmişdir. Alimlər iddia edirlər ki, insan təbii olaraq yaxşıdır və özünü təkmilləşdirməyə qadirdir. İnsanın mahiyyəti, həddindən artıq güclü ekoloji şərait buna mane olmadıqda, onu daim şəxsi inkişaf, yaradıcılıq və özünü təmin etmək istiqamətində hərəkət etdirir. Bu hərəkətin tərəfdarları da insanların şüursuz ehtiyacları və münacişələri olmayan yüksək şüurlu və ağıllı varlıqlar olduğunu iddia edirlər. Humanist personoloqlar insanlara yalnız fiziki və ya sosial

təsirlərlə məhdudlaşan həyat tərzini seçmək və inkişaf etdirmək azadlığı ilə öz həyatlarının fəal yaradıcıları kimi baxırlar. Məhz A.Maslou şəxsiyyətin humanist nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndəsi kimi ümumdünya tanınmasını qazanmışdır. E. Fromm, Q. Allport, C. Kelly və K. Rogers oxşar fikirlərə əsasən meyilli idilər.

İnsan həyatı ən yüksək arzuları nəzərə almadan başa düşülə bilməz. Böyümə, özünü reallaşdırmaq, sağlamlıq istəyi, şəxsiyyət və muxtariyyət axtarışı, gözəlliyə susuzluq - bütün bu meyarlar onun insanlığa nikbin baxışını bölüşənlər üçün böyük cəlbedici qüvvəyə malikdir.

Nəzəriyyənin əsas elementləri a. Maslow

Bütövlükdə fərdi. İnsan bədəni həmişə fərqli hissələr toplusu kimi deyil, vahid bir bütöv kimi davranır. Bir hissədə baş verənlər bütün orqanizmə təsir edir. ("Bütün onun hissələrinin cəmindən çoxdur və ondan fərqlidir" Gestalt psixoloqlarından sitat gətirir). Maslowun nəzəriyyəsinə motivasiya yalnız bədəninin ayrı-ayrı hissələrinə deyil, bütövlükdə insana təsir göstərir.

Heyvanlar üzərində aparılan təcrübələrin uyğunsuzluğu. İnsanı şərti və şərtsiz reflekslər zəncirlərindən ibarət maşın kimi şərh edən, yalnız insana xas olan xüsusiyyətləri (ideallar, dəyərlər, cəsarət, məhəbbət, yumor, paxıllıq, günahkarlıq, sənət, elm və ağılın digər yaradıcılıqlarını yaratmaq bacarığı).

İnsanın daxili təbiəti. İnsan təbiəti mahiyyətə yaxşı və ya heç olmasa neytraldır. İnsanlardakı dağıdıcı qüvvələr hər hansı irsi pisliyin (insanlığa yüksək baxış) deyil, məyusluğun və ya ödənilməmiş əsas ehtiyacların nəticəsidir.

İnsan yaradıcı potensialı. Yaradıcılıq potensial olaraq bütün insanlarda doğuşdan mövcuddur. İnsanların çoxu bu keyfiyyəti "becərmə" nəticəsində itirirlər (buna əsasən formal təhsil kömək edir). Xoşbəxtlikdən, bəzi insanlar şeylərə

təzə, sadələvh və kortəbii baxış tərzini saxlayırlar. Bu keyfiyyəti itirənlər zamanla onu bərpa edə bilirlər.

Psixi sağlamlığa diqqət yetirin. Maslou hesab edirdi ki, biz psixi sağlamlığı dərk etmədikcə ruhi xəstəlikləri dərk edə bilmərik. Məsləhət, sosial iş, təhsil, tibb bacısı, biznesin idarə edilməsi və marketinq də Maslowun ideyalarından təsirlənən sahələrdir.

Motivasiya: ehtiyaclar iyerarxiyası

Maslou insanı “arzu edən varlıq” kimi təsvir etmişdir: istək və ehtiyacların tam olmaması, əgər varsa, qısamüddətlidir. O, bütün ehtiyacların anadangəlmə olduğunu və prioritet və hökmranlığın iyerarxik sistemində təşkil edildiyini təklif etdi.

1. Fizioloji ehtiyaclar (aqlıq, susuzluq, yuxu, oksigenə ehtiyac, fiziki fəaliyyət, həddindən artıq temperaturdan qorunma, sensor stimullaşdırma). Bioloji yaşamaq üçün ən güclü və vacib olan, daha yüksək səviyyəli ehtiyaclar aktuallaşmadan əvvəl bəzi minimum səviyyədə təmin edilməlidir.

2. Təhlükəsizliyə və mühafizəyə ehtiyac (təşkilat, sabitlik, asayış, hadisələrin proqnozlaşdırılması, xəstəlikdən, xaosdan və qorxudan azad olmaq). Onlar real fəvqəladə hallarda yenilənir: müharibələr, zəlzələlər, daşqınlar, üsyanlar, sosial iğtişaşlar və müxtəlif fəlakətlər zamanı.

3. Mənsubiyyət və sevgi ehtiyacı. Bu səviyyə iki aşağı olan təmin edildikdən sonra fəaliyyətə başlayır. Təzahürlər: insanlar ailədə, qrupda bağlılıq münasibətləri qurmağa çalışırlar; cinsi yaxınlıq şəklində sevgi arzusu, əks cinsdən olan bir insanla qeyri-adi təcrübələr, qayğı mühitində yaşamaq ehtiyacı.

A.Maslou sevginin iki növünü ayırır: 1) çatışmazlıq – eqoist, çatışmayanı qəbul etmək – özünə hörmət, cinsiyyət, tənhalıqdan qorunmaq; 2) varlıq cinsi əlaqənin sinonimi deyil, qadınla kişi arasında sağlam, incə münasibət qarşılıqlı

hörmət, heyranlıq və etibar üzərində qurulur. Sevilmək və qəbul edilmək sağlam dəyər hissi üçün vacibdir. Maslou iddia edirdi ki, Amerika cəmiyyətində bu ehtiyac çox vaxt ödənilmir. Bir çox insanlar rədd edilmək qorxusundan özlərini başqalarına açmırlar. Xoşbəxt uşaqlıq və yetkinlik dövründə sağlamlıq arasında əhəmiyyətli bir əlaqə olduğunu sübut etdi.

Tezis: sevgi insanın sağlam inkişafı üçün əsas şərtidir.

4. Özünə hörmət ehtiyacı - hörmətin 2 növündə özünü göstərir: 1) özünə hörmət (səriştə, inam, nailiyyətlər, müstəqillik və şəxsi azadlıq); 2) digər insanlar tərəfindən hörmət (prestij, tanınma, reputasiya, status, qiymətləndirmə və qəbul).

Onların məmnunluğu özünə inam, ləyaqət hissi yaradır, dünyada öz faydalılığını və zəruriliyini dərk edir. Bu ehtiyacın məyusluğu aşağılıq, mənasızlıq, zəiflik, passivlik və asılılıq hisslərinə səbəb olur. Yetkinlik dövründə onların intensivliyi real heysiyyət qazanması hesabına azalır və mənlilik dəyəri artıq həyatın aparıcı qüvvəsi deyil.

5. Özünü reallaşdırmaq ehtiyacı – insanın ola biləcəyi şeyə çevrilmək, potensialın zirvəsinə çatmaq istəyi deməkdir, yəni “insanlar öz təbiətlərinə sadıq olmalıdırlar”. Məhz bu səviyyədə insanlar bir-birindən ən çox fərqlənirlər.

Özünü reallaşdırmaq niyə bu qədər nadirdir? Maslowa görə yalnız 1% ona çatır.

Bir çox insanlar sadəcə olaraq öz potensiallarını görmürlər, onun mövcudluğundan xəbərsizdirlər, özünü təkmilləşdirmələrində fayda görmürlər (Yunus kompleksi - uğur qorxusu ilə xarakterizə olunur, onların böyüklüyə və özünü təkmilləşdirməyə can atmasına mane olur). Bəşər tarixində heç bir cəmiyyət bütün üzvləri üçün özünü həyata keçirmək üçün optimal imkanlar vermir. Son maneə təhlükəsizlik ehtiyacının mənfi təsiridir. Böyümə prosesi risk almaq, səhv etmək və köhnə vərdislərdən əl çəkmək

üçün daimi istək tələb edir. Cəsarət tələb edir. Buna görə də, narahatlıq və qorxunu artıran hər şey təhlükəsizlik və qorunma axtarışına meyli də artırır. Əksər insanlar köhnə vərdişləri qoruyub saxlamağa və stereotipik şəkildə hərəkət etməyə meyllidirlər. Özünü reallaşdırmaq yeni ideyalara və təcrübələrə açıq olmağı tələb edir. Təhlükəsiz, qayğıkeş və dəstəkləyici mühitdə böyüyən uşaqların böyümə prosesi haqqında sağlam dərk etmə ehtimalı daha yüksəkdir. Sağlam şəraitdə böyümə xoşdur və insan qabiliyyəti imkan verdiyi qədər yaxşı olmağa çalışır.

Əgər insanların əhəmiyyətli bir hissəsi özünü reallaşdırma bilsəydi, onda bütövlükdə bəşəriyyətin ehtiyacları dəyişə bilər və aşağı səviyyələrin ehtiyaclarını ödəmək üçün daha çox imkanlar olardı. Aydın ki, belə bir vəzifə bir çox sosial institutların və siyasi strukturların yenidən təşkilini tələb edəcəkdir.

A.Maslovun nəzəriyyəsidəki zəif nöqtə ehtiyacların əvvəlcədən müəyyən edilmiş sərt iyerarxiyasıdır. Bununla belə, həm tənqidçilər, həm də Maslovun ardıcılıları fizioloji ehtiyacların ödənilməsinə və hətta onların məmnuniyyətini pozmasına baxmayaraq, tez-tez özünə hörmət və ya özünü aktualaşdırma ehtiyacının dominant və müəyyən insan davranışı olduğunu göstərdi.

Sonradan A.Maslou özü belə bir sərt iyerarxiyadan imtina edərək, bütün mövcud ehtiyacları iki sinfə - ehtiyac ehtiyaclarına (defisit) və inkişaf ehtiyaclarına (özünü aktualaşdırma) birləşdirdi və bununla da insan varlığının iki səviyyəsini vurğuladı: ekzistensial, diqqət mərkəzində olan. məyus ehtiyacların ödənilməsinə yönəlmiş şəxsi inkişaf və özünü həyata keçirmə və çatışmazlıq. Daha sonra A. Maslou şəxsi inkişafa aparan faktiki ekzistensial motivasiyanı ifadə etmək üçün “metamotivasiya” terminini təqdim etdi.

5) Ekzistensial analiz və loqoterapiya nəzəriyyəsi c. Frankl

Loqoterapiya (yunanca logos - söz, nitq və therapeia - qayğı, qayğı, müalicə) psixoterapiyanın sahələrindən biridir, varlığın mənalı xüsusiyyətlərini öyrənməyə və həyatın mənasını tapmaq və dərk etməyə kömək etməyə yönəlmişdir. yaxşı terapeutik effekt verir. Loqoterapiya çətin ki, sözün tam mənasında nəzəriyyə adlandırıla bilər. O, əsasən psixoanalizə əsaslanırsa da, humanist psixologiyaya yaxındır. Loqoterapiya həyatın mənasını tapmağa yönəlmiş bir terapiyadır.

Loqoterapiyanın yaradıcısı 3-cü Vyana Psixoterapiya Məktəbinin (Freyd və Adlerin məktəblərindən sonra) yaradıcısı V. Frankl'dır. Psixoanalizlə qısa müddət ərzində məftun olduqdan sonra V.Frankl öz konsepsiyasının yaradılması üzərində işləmişdir, onun yekunlaşdırılması V.Franklin 1942 - 1945-ci illərdə məhbus olduğu faşist konsentrasiya düşərgəsinin ekstremal şəraitində baş vermişdi. Onun nəzəri və psixoterapevtik baxışları həm öz təcrübəsi, həm xəstələrinin təcrübəsi, həm də həmkarlarının və tələbələrinin psixoloji və fəlsəfi baxışları ilə ciddi şəkildə sınaqdan keçirilmişdir. V. Franklin ən məşhur kitabı olan "İnsanın məna axtarışı" bütün dünyada bir neçə dəfə təkrar nəşr edilmişdir.

Loqoterapiyanın konseptual əsasını ekzistensial tipli üç əlaqəli doktrina təşkil edir: 1) iradə, məna arzusu haqqında; 2) həyatın mənası haqqında; 3) iradə azadlığı haqqında.

Bu aspektdə fikir ayrılığı var - iradə azadlığı ideyasını mahiyyətcə rədd edən davranışçılıqla; – həzz istəyi və ya güc istəyi haqqında fikirlər irəli sürən psixoanaliz ilə; Həyatın mənasına gəlcə, Freyd hesab edirdi ki, bu sualı verən insan bununla ruhi xəstəlik nümayiş etdirir.

V.Frankl həyatın mənasını dərk etmək istəyini fitri hesab edir və məhz bu motiv şəxsi inkişafda aparıcı qüvvədir. Mənalı universal deyil, hər bir insan üçün həyatının

hər anında unikaldır və həyatın mənası həmişə insanın öz imkanlarını dərk etməsi ilə bağlıdır, lakin mənanın mənimsənilməsi və həyata keçirilməsi həmişə xarici aləmlə bağlıdır. insanın yaradıcılıq fəaliyyəti və onun məhsuldar nailiyyətləri.

Frankl, dərin psixanalitik oriyentasiyalardan uzaqlaşaraq, zirvə zehni təcrübələri dərk etməyə və onlar haqqında biliklərdən terapiya üçün istifadə etməyə çalışırdı. O, noogen nevrozlara (həyatın mənasını itirməsi ilə xarakterizə olunur) xüsusi diqqət yetirir və insanın varlığın mənasını tapmaq istəyini üzə çıxarmağı qarşıya məqsəd qoyur, "ekzistensial vakuum" - boşluq və mənasızlıq hissələrini aradan qaldırmağa yönəlmiş terapiya aparır. , həmçinin "insan varlığının faciəli üçlüyü"nün - əzab, təqsir və ölümün həddindən artıq təzyiqini dəf etmək.

Franklin fikrincə, həyatın mənası ilə bağlı sual insan üçün təbiidir və məhz insanın onu tapmağa can atmaması və ona aparan yolları görməməsi psixoloji çətinliklərin və psixoloji çətinliklərin əsas səbəbidir. həyatın mənasızlığının və dəyərsizliyinin olmaması səbəbindən mənfi təcrübələr.

Loqoterapiyanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi ondan irəli gəlir ki, davranış və şəxsiyyətin inkişafında əsas hərəkət-verici qüvvə məhz insanın öz həyatının mənasını tapmaq və həyata keçirmək istəyidir. Həyatın mənasının olmaması və ya onu dərk edə bilməməsi ekzistensial boşluq və ekzistensial məyusluq hallarına səbəb olur ki, bunlar apatiya, depressiya və həyata marağın itməsi ilə əlaqəli noogen nevrozların səbəbi, həmçinin daxili təsirləri minimuma endirmək istəyidir. gərginlik.

V.Franklin konsepsiyasının mərkəzində dəyərlər doktrinası dayanır, yəni. tipik vəziyyətlərin mənası haqqında bəşəriyyətin ümumiləşdirilmiş təcrübəsini daşıyan analizlər. O, insan həyatını mənalı edən dəyərlərin üç sinfini müəyyən etdi: yaradıcılıq dəyərləri (məsələn, iş), təcrübə

dəyərləri (məsələn, sevgi) və şüurlu şəkildə qəbul edilmiş münasibət dəyərləri. dəyişdirilə bilməyən kritik həyat şəraitlərinə münasibət. Həyatın mənasını bu dəyərlərdən və onların yaratdığı hərəkətlərdən hər hansı birində tapmaq mümkün olduğundan, V. Franklın məntiqinə görə belə çıxır ki, insan həyatının mənasını itirdiyi heç bir vəziyyət və şərait yoxdur. V. Frankl konkret situasiyada məna tapmağı verilmiş situasiyaya münasibətdə fəaliyyət imkanlarının dərk edilməsi adlandırır. Loqoterapiya insana bir vəziyyətdə olan potensial mənalardan bütün spektrini görməyə və vicdanına uyğun olanı seçməyə kömək edən məhz bu şüurun məqsədidir. Əhəmiyyətli: məna təkcə tapılmamalı, həm də həyata keçirilməlidir, çünki... onun reallaşması insanın özünü dərk etməsi ilə bağlıdır. Mənanın dərk edilməsində insan fəaliyyəti tamamilə sərbəst olmalıdır.

V. Frankl insan varlığının noetik səviyyəsi anlayışını təqdim edərək onu bioloji qanunların təsirindən çıxarmağa çalışır. O, irsiyyətin və xarici şəraitin imkanların müəyyən hədlərini təyin etdiyini dərk edərək, insan varlığının üç səviyyəsinin mövcudluğunu vurğulayır: bioloji, psixoloji və noetik, yaxud mənəvi səviyyə. Məhz mənəvi varlıqda əsas səviyyələrə münasibətdə həlledici rol oynayan mənalardan dəyərlər vardır.

Həyatın mənasını axtarmaqda əsas maneə insanın özünə diqqət yetirməsi, "özündən kənara çıxma bilməməsi" - həm başqa bir insana, həm də həyatın mənasına gedə bilməməsidir. Varlığın mənası obyektiv olaraq həyatın hər anında yerləşmişdir; psixoterapevt bunu müştəri üçün müəyyən edə bilməz, çünki bu, hər kəs üçün fərqlidir, lakin onu görməyə kömək edə bilər.

Həyatın xüsusi, unikal mənası və ya onun funksiyasını yerinə yetirən ümumiləşdirilmiş dəyərlər üç sahədən birində tapıla bilər: yaradıcılıq, təcrübə və dəyişdirilə bilməyən vəziyyətlərə şüurlu şəkildə qəbul edilmiş münasibət.

Beləliklə, V.Frankl insanın mənəvi aləmdə mövcudluğu ilə bağlı olan öz müqəddəratını təyinetmə imkanı ideyasını formalaşdırır. Bu baxımdan, iradə azadlığını mənəvi həyatın hər hansı bir növü ilə əlaqələndirənlərə münasibətdə noetik anlayışı daha geniş hesab edilə bilər.

1.4. Şəxsiyyət və şüur, şəxsiyyətin mahiyyəti-bütün ictimai münasibətlərin məcmui kimi.

Şəxsiyyət – insanın mühüm mahiyyət xarakteristikası olub, onun sosial tərəfini ifadə edir. Anadan fərd kimi doğulan insan yalnız sonradan, konkret sosial şəraitdə, özünün fərdi inkişafı gedişində qazandığı sosial keyfiyyətlər sayəsində ictimai münasibətləri tədricən mənimsədikcə şəxsiyyət kimi formalaşır. Buna görə də şəxsiyyət anlayışı insanın sosial tərəfinin inkişaf dərəcəsini əks etdirir. Şəxsiyyətin formalaşması prosesinin iki əsas cəhəti vardır: **əvvəla**, şəxsiyyət öz mahiyyəti etibarilə ictimai münasibətlərin məcmusudur. Bu mənada şəxsiyyət təmsil etdiyi fərdi cəmiyyətin üzvü kimi xarakterizə edilən sosial keyfiyyətlərin sistemidir. Sosial keyfiyyətlər isə insanda yalnız ictimai münasibətlərin mənimsənilməsi zəminində meydana gəlir. **İkincisi**, şəxsiyyət şüur və mənlilik şüurunun yaranması ilə birlikdə yaranır. Hazırda şəxsiyyət haqqında iki əsas konsepsiya mövcuddur: a) şəxsiyyət – insanın funksional xarakteristikasıdır; b) şəxsiyyət – insan mahiyyətinin xarakteristikasıdır. İnsanın sosial funksiyasına, onun cəmiyyətdəki sosial roluna əsaslanan birinci konsepsiya bütün məziyyətlərinə baxmayaraq, insanın daxili aləminin dərinliklərinə varmağa, onun həqiqi mahiyyətini açmağa meyillənməyib. Bu isə, sözsüz ki, insanın mahiyyətini ifadə etmək üçün məqbul sayıla bilməz. Şəxsiyyət anlayışının daha dərin və tutarlı interpretasiyası ikinci konsepsiyada verilir. Şəxsiyyəti insan mahiyyətinin xarakteristikası kimi

təsvir edən bu konsepsiyada şəxsiyyət insanın tənzimləyici – mənəvi qabiliyyətinin göstəricisi, özünüdərk məkəzi, insan iradəsinin mənbəyi, sərbəst fəaliyyət subyekti kimi təsvir olunur.

Şəxsiyyət fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır, şəxsiyyətin formalaşması mahiyyət etibarilə fərdin sosiallaşma prosesidir.

Şəxsiyyətin ən mühüm əlamətlərindən biri - özünü şüurlu surətdə idarə etmək qabiliyyətidir. İnsan bir şəxsiyyət kimi ictimai mühitin və ya icra olunan fəaliyyətin tələb və şərtlərinə müvafiq olaraq öz davranışını, psixi proseslərini və halətini şüurlu surətdə tənzim edə bilər.

Psixikanın ən yüksək səviyyəsini **şüur** təşkil edir. Şüur da psixika kimi beynin funksiyasıdır. Lakin şüur obyektiv aləmin insana məxsus inikasıdır, başqa sözlə, şüur, ancaq insana məxsusdur, heyvanlarda şüur yoxdur. K. Marks göstərdi ki, mənim mühitimə mənim münasibətim mənim şüurumdur. Onun fikrincə, hər hansı münasibət mövcuddursa o, mənim üçün mövcuddur. Şüurun spesifik xüsusiyyəti nədən ibarətdir? K. Marks "Kapital" əsərində şüurun ən başlıca xüsusiyyətini obrazlı şəkildə aşağıdakı kimi səciyyələndirirdi: "hörümçək toxucunun əməliyyatını xatırladan bir əməliyyat icra edir, bal arası da mumdan şan düzəltməyi ilə bəzi memar adamları utandırır. Lakin ən pis memar da ən yaxşı bal arısından lap əvvəldən bununla fərqlənir ki, memar hələ mumdan şan düzəltməzdən əvvəl bunu öz beynində qurub hazırlamış olur".

Şüur ictimai və fərdi şüur kimi öyrənilir. Psixologiya fərdi şüurun xüsusiyyətlərini tədqiq edir. Psixologiyanın bəzi sahələri, o, cümlədən sosial psixologiya ictimai şüurun bəzi aspektlərini öyrənir. İctimai şüur dedikdə bütövlükdə müəyyən cəmiyyət və ya sosial qrup üçün səciyyəvi olan baxışlar, ideyalar nəzərdə tutulur. İctimai şüur müxtəlif formalarda – ictimai, siyasi, hüquqi nəzəriyyələr və baxışlar,

fəlsəfə, əxlaq, incəsənət və din şəklində meydana çıxır, ictimai varlığı əks etdirib, ona fəal təsir göstərən bu formaların hər birinin öz inikas obyektı və üsulu müəyyənləşir. Hər biri insanların ictimai varlığına özünəməxsus bir şəkildə təsir göstərir. Cəmiyyəti təşkil edən insanlar olmadan cəmiyyət mümkün deyildir və deməli, fərdlərin şüuru olmadan ictimai şüur da mümkün deyildir.

Fərdi şüurun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onun mahiyyəti ictimai şüurun mahiyyətindən fərqlənir. Şüur fərdin həyat yolunun təkrarolunmaz əlamətlərini, tərbiyəsinin xüsusiyyətlərini, ona olan müxtəlif siyasi və ideoloji təsirləri ifadə edir. Fərdi şüur makro və mikro-mühitin, həmçinin ailənin, dostların, tanışların və şəxsi həyat şəraitinin təsirinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Fərdi şüur insanın inkişaf səviyyəsi, şəxsi xarakteri və s. kimi amillərin də təsiri altında olur.

Şüurun üç əsas **funksiyası** - koqnitiv, tənzimləmə və kommunikativ funksiyaları vardır.

Koqnitiv funksiya - yalnız şüur səviyyəsində biliklərin fəal, məqsədyönlü mənimsənilməsi kimi özünü göstərir. Koqnitiv funksiya fərdi şüurun ictimai şüurla üzvi əlaqəsini bilavasitə ifadə edir. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanın mənimsədiyi biliklərin - elmi, ideoloji, etik ideyaların, prinsiplərin, normaların və s. özü ictimai xarakter daşıyır, onlar ictimai- tarixi xarakter daşıyır, onlar ictimai-tarixi praktikanın gedişində neçə-neçə nəslin səyi nəticəsində yaranmış və şüur faktına çevrilmişlər. Koqnitiv funksiya idrak proseslərinin köməyiylə həyata keçirilir, yəni insan onların köməyiylə öz biliklərini zənginləşdirir. Özünün bu xüsusiyyətlərinə görə idark prosesləri şüurun strukturuna daxil olur.

Tənzimləmə funksiyasının şüur səviyyəsində əsas xarakteristikası onun ixtiyari xarakter daşması ilə bağlıdır. Şüurun tənzimləmə funksiyası müxtəlif formalarda həyata

keçirilir. Burada iki cəhətə diqqət yetirilməlidir: a) şüurlu məqsəd fəaliyyət prosesində özünəməxsus etalon rolunu ifadə edir; insan öz işinin nəticəsini onunla tutuşdurur, öz səhvlərin müəyyən edir, b) insanın fəaliyyəti onun iradəsinin təzahürü kimi həyata keçirilir. O, iradi səy göstərərək qarşıya şıxan çətinlikləri aradan qaldırır, özünün bütün bilik və istedadını şüurlu məqsədin həyata keçirilməsinə tabe edir. İnsanın öz davranışını, fəaliyyətini şüurlu şəkildə tənzim etmək zərurəti onun sosial varlığı ilə şərtlənir.

Şüurun kommunikativ funksiyası isə insanların bir-biriylə ünsiyyəti prosesində formalaşır.

Kommunikativ funksiya bir tərəfdən insanlar arasında bilik mübarizəsi, onların bir-birinin təcrübəsini mənimsəməsi, digər tərəfdən bir-birinin davranışını qarşılıqlı surətdə tənzim etməsi prosesi kimi həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, bir adamın şüurunun formalaşmasında onlarla adam iştirak edir. Biz şüuru ictimai məhsul kimi xarakterizə edəndə, ilk növbədə, həmin cəhəti nəzərə alırıq. Özünün bu xüsusiyyətinə görə kommunikativ funksiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şüurla dil vəhdət təşkil edir. İnsan xarici aləmdən aldığı təəssüratı ancaq dillə ifadə etdikdən sonra dərk edir və onu yaxşı yadda saxlayır. İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında onda mənlilik şüurunun inkişafı xüsusi rol oynayır. Mənlilik şüurunun formalaşması insana özü haqqında təsəvvürlərini, özünün zahirə görkəmini, əqli, mənəvi, iradi keyfiyyətlərini qiymətləndirmək imkanı verir. Bu baxımdan mənlilik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesindən ibarətdir. Psixoloji ədəbiyyətdə «mənlilik şüuru» dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. İnsan başqa adamlarla qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət prosesində özünü ətraf mühətdən ayırır, özünü fiziki və psixi cəhətdən dərk etməyə başlayır, bir növ öz

«mənini» başa düşür, anlayır. Öz məni haqqında subyektiv təəssürat ilk növbədə onda ifadə olunur ki, insan özünün hazırda, keçmişdə və gələcəkdəki eyniliyini anlayır. İnsanın öz «mənini» kəşf etməsi şəxsiyyətin uzun-müddətli inkişaf prosesinin nəticəsidir. Bunun əsası bir növ hələ körpəlik dövründən qoyulur. Hələ üç yaşlı uşaqda özü haqqında təsəvvür yaranmağa başlayır. Bu dövrdə uşaq «mən» kəlməsini işlətməklə özünün müstəqilliyə olan meylini büruzə verir. Onda mənlilik şüurunun ibtidai forması müşahidə olunur. Uşağın öz «mən»ini kəşf etməsi sonrakı dövrdə – yeniyetməlik və ilk gənclik yaş dövründə özünü daha aydın göstərir. Dünyaya fərd kimi gələn insan fəaliyyətə, özünüdərk etməyə qabil olan şüurlu şəxsiyyətə çevrilir. Psixoloqların əksəriyyətinin fikrincə, şəxsiyyətin əsas göstəricisi, onun təşəkkülünün başlanğıcı insanın öz "Mən" ini "Qeyri-mən"dən seçməsidir.

İnsan həm də onu əhatə edən insanlarla müəyyən münasibətdə olur. Bura ailə, məişət, istehsal, əmək, ictimai-siyasi və s. münasibətlər aiddir. İnsan müəyyən cəmiyyətin konkret üzvü kimi bu münasibətlərdən kənarda qala bilməz.

Bu ictimai münasibətlər insanın əsl mahiyyətini müəyyən edir. Zaman ötdükcə insan ictimai münasibətlər sisteminə, ünsiyyət formalarına, fəaliyyət növlərinə daha geniş səpkidə qoşularaq insanlarla, ictimai həyatın müxtəlif sahələrilə əlaqələrini genişləndirir və dərinləşdirir. Məhz bu prosesin nəticəsində insan ictimai təcrübəyə yiyələnir, onu mənimsəyir və tədricən öz sərvətinə çevirir.

Leontyev yazır ki, «insan şəxsiyyət kimi doğulmur, o yalnız sonradan şəxsiyyət olur». Şəxsiyyət ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə qovuşduqca, ictimai münasibətlər sisteminə daha çox daxil olduqca daha çox müstəqillik qazanır. Bu isə insanın fərdiləşməsini göstərir. Fərdiləşmə prosesində insanın özünəməxsus, təkrarolunmaz həyat tərzini,

öz daxili aləmi, formalaşır. İnsanın şəxsiyyət kimi inkişafında təzahür edən bu cəhət fərdiyyət adlanır.

Şəxsiyyətin xarakterizə olunması zamanı bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilən 2 cəhət xüsusilə diqqət çəkir.1) insanın mahiyyəti real sferada ictimai münasibətlərin məcmusudur. 2) şəxsiyyət şüurlu (rasional) fəaliyyət subyektinə çevrilir. Psixologiya şəxsiyyəti hər şeydən əvvəl sosial keyfiyyətli bir sistem kimi səciyyələndirərək təhlil edir. Sosial keyfiyyətlər fərdin ünsiyyət və fəaliyyət prosesinə, müxtəlif münasibətlər sisteminə yiyələnməsi şəraitində təşəkkül taparaq formalaşır. Bütün bunlara əsaslanaraq şəxsiyyəti ictimai münasibətlərin məcmusu kimi səciyyələndirmək olar. Sosial-psixoloji münasibətlər ümumilikdə şəxsiyyətin həqiqi mahiyyətinin əsasını təşkil edir. Belə ki, məhz sosial – psixoloji amilləri təhlil edərək şəxsiyyətin inkişafına təsirini araşdırmaq mümkündür.

Reallıqda insanın mahiyyəti bütün ictimai münasibətlərin məcmusudur. İnsanın mahiyyətinə uyğun olaraq, ictimai münasibətlər məcmusu kimi o, sosial varlıq kimi görünür, lakin eyni zamanda, insan təbiətin bir hissəsidir, deməli, bioloji varlıqdır.

1.5. "Endopsixika" və "ekzopsixika" anlayışlarının psixoloji mahiyyəti.

Psixoloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin xarakterlərinin formalaşması haqqında ümumi nəzəriyyənin işlənilib hazırlanması haqqında çox maraqlı və dəyərli təcrübələr var. Buna biz təxminən yüz il bundan əvvəl yazılmış A.F.Lazurskinin əsərlərində rast gəlirik. A.F.Lazurski "endopsixika və ekzopsixika" anlayışlarını təsdiq etmişdi. Lazurski endopsixik və ekzopsixik arasında qarşılıqlı əlaqələri 1915-ci ildə nəşr olunan "Ümumi və Eksperimental Psixologiya" adlı traktatında təqdim etdi. Bu ümumi psixologiya

dərsliyidir. Lazurski şəxsiyyətin dünya ilə, xarici mühitlə əlaqəsinin xarici tərəflərinə daha çox diqqət yetirərək endopsixiya və ekzopsixika ideyasını işləyib hazırlayır.

“Endopsixika” anlayışı dedikdə o xarakter, temperament və əqli qabiliyyətlərin də aid edildiyi daxili psixi (psixofizioloji) funksiyaların məcmuunu nəzərdə tutur. Şəxsiyyətin münasibətini – təbiətə, cəmiyyətə, mənəvi dəyərlərə münasibətlərinin cəmini isə o “ekzopsixika”ya aid etməyi təklif edir.

Şəxsiyyətin yetkinliyinin müxtəlif dərəcələrini nəzərdən keçirərək Lazurski onları üç: aşağı, orta yüksək (ali) səviyyələrə ayırır. Səviyyələr arasında fərqlin əsasını o endopsixikadan ekzopsixikaya keçiddə görür. Aşağı səviyyənin nümayəndələrini Lazurski aşağıdakı tiplərə bölür: “dərrakəli”, “tez qızıışan”, “fəal”. Ehtimal ki, burada təsnifat müəyyən şəxslərin necə hərəkət etdikləri və necə yaşadıqlarının əlamətlərinə görə aparılır. Müəllif ali səviyyəyə insanları aparıcı fəaliyyət növlərində iştirakına görə müəyyən edir. Ali səviyyəyə aid olan şəxsiyyətlər nəyə əsl meylləri olduqlarını (məsələn, “biliyə”, “gözəlliyə”, “alturizmə”) tez müəyyən edirlər. Beləliklə, demək olar ki, aşağı səviyyədən ali səviyyəyə keçərkən A.F.Lazurski insan şəxsiyyətinin xarakter əlamətlərini şəxsiyyətin xüsusiyyətləri ilə əvəz edir.

Şəxsiyyətin endopsixika və ekzopsixika təzahürlərini səciyyələndirən və onları bir-birindən fərqləndirən bəyaz qeyd olunan əsas əlamətlər adətən bu təzahürlərin tərkibində də öz əksini tapır. Endopsixika təzahürləri verilmiş şəxsiyyətin ayrı-ayrı psixoloji elementləri arasında daxili, subyektiv münasibətlərin ifadəsi olsa da, eyni zamanda verilmiş fərdin mərkəzi sinir sisteminin fərdi xüsusiyyətləri ilə həmişə az və ya çox sıx bağlıdır. Ekzopsixika təzahürləri isə əksinə, insanı əhatə edən xarici şəraiti, onun yaşadığı və

hərəkət etdiyi mühiti həmişə az və ya çox dərəcədə özlərində əks etdirir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin ekzopsixik tərəfinin zahiri, səthi, keçici, yalnız müəyyən bir an üçün mənalı bir şey olduğunu və xarici şəraitin dəyişməsi ilə ekzopsixika təzahürlərin də hər dəfə dəyişdiyini düşünmək olmaz. Əksinə, insan tərəfindən bir dəfə inkişaf etdirilib mənimsənilən bəzi xarakterik ekzogen təzahürlər (məsələn, işə vərdiş və ya vərdissizlik, mülkə münasibət, sosial baxışlar, dünyagörüşü və s.) xarici şəraitdə və ətraf mühitdə təkrarlanan dəyişikliklərə baxmayaraq, bəzən həyatın sonuna qədər dəyişməz qalır.

1.6. Şəxsiyyətin sosiallaşması: sosial status, sosial rol və sosial qrup anlayışlarının ümumi xarakteristikası.

Şəxsiyyətin sosiallaşması fərdin cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial birliklərə inteqrasiyası prosesidir. Bu proses fərdin mədəniyyət üsurlərini, sosial norma və sərvətləri mənimsəməsi sayəsində mümkün olur. Həmin üsurlərin, norma və sərvətlərin əsasında şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri formalaşır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tədqiqatçıların xeyli hissəsi uşaq yaşlarında sosiallaşmaya daha çox diqqət yetirir. Bu halda diqqət ən əvvəl ailəyə yönəlir, çünki ailə insanın həyatında ilk sosiallaşdırıcı özəkdir. Bundan başqa, ailə emosional əlaqələrin çox böyük intensivliyi ilə xarakterizə olunur. İlk sosiallaşma fərdin həyatında həlledici məqam olub, onun şəxsiyyətini, sosial həyatda sonrakı inkişafını bir çox cəhətdən müəyyən edir.

Bir sıra müəlliflər belə hesab edirlər ki, sosiallaşma uşaqlıqla başa çatmır, əməli surətdə bütün həyat ərzində davam edir. Başqa sözlə, fərd müxtəlif sosial rolların yerinə yetirilməsi zərurəti ilə qarşılaşır. Bundan əlavə, sürətli sosial

və texniki-texnoloji dəyişikliklər şəraitində müəyyən yaş yetkinliyi olan adamlar da əvvəllər qəbul edilmiş davranış nümunələrini yeni bacarıq və vərdişlərlə əvəz etmək məcburiyyətində qalırlar.

Fərd cəmiyyətə, sosial qrupun, təsisatın, təşkilatın ünsürünə necə qoşulur - sosiallaşma prosesində bunlar çox mühüm cəhətlərdir. Sosial qrupun, təsisatın, təşkilatın şəxsiyyətə təsir göstərmək qabiliyyəti, habelə şəxsiyyətin başqa adamların təsirinə məruz qalmaq qabiliyyəti məhz bu cəhətlərdən asılıdır. Lakin unudulmamalıdır ki, insan həm öz xüsusi vəziyyətinin, həm də bütövlükdə ictimai həyatın yeniləşməsinə spesifik təsir göstərir. Onun fəaliyyəti üzvi surətdə müxtəlif sosial sistemlərin fəaliyyət mexanizmlərinə qoşulur.

Deməli, şəxsiyyət qarşılıqlı sosial təsirin, fəaliyyətin həm obyektı, həm də subyektidir. Cəmiyyətdə sosial sistemlə şəxsiyyətin qarşılıqlı fəaliyyəti müəyyən təsir mexanizmlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu, həm sosial sistemlərin fərdin sosial keyfiyyətlərinə olan təsirdir, həm də əksinə olan təsirdir. Birinci halda fərdin sosiallaşması mexanizmindən, ikinci halda isə sosial sistemin dəyişilməsi mexanizmindən söhbət gedir.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasında iki mərhələni ayırd etmək olar: 1) sosial adaptasiya; 2) interiorizasiya.

Sosial adaptasiya fərdin sosial-iqtisadi şəraitə, rol funksiyalarına, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrində təşəkkül tapan sosial normalara, sosial qruplara və sosial təşkilatlara, sosial təsisatlara uyğunlaşması kimi izah edilə bilər.

Sosializasiya prosesinin ilkin mərhələlərində şəxsiyyət üçün onun başlıca mənası-özünün sosial yerinin, sosial statusunun axtarışıdır. Şəxsiyyətin formalaşması mexanizmi və prosesi psixologiyada «sosializasiya» anlayışı vasitəsilə açqlanır. Sosializasiya-prosesdir, onun vasitəsilə fərd mədə-

niyyətin əsas elementlərini: simvolları, mənaları, sərvətləri, normaları mənimsəyir. Bu mənimsəmənin əsasında (sosializasiyanın gedişində) sosial keyfiyyətlərin, əməllərin, bacarıqların formalaşması baş verir, bunların sayəsində insan sosial qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirin səlahiyyətli iştirakçısı olur. Başqa sözlə sosializasiya sosial «Mən» in inkişafı prosesidir. Bu prosesdə əsas istinad nöqtələri bunlardır:

- 1) Öz «Mən»inin dərk edilməsi
- 2) Öz «Mən»ini başa düşmə

Öz «Mən»ini dərk etmə və başa düşmə şəxsiyyətin öz müstəqilliyini əldə etməsi, «Mən» obrazının formalaşması prosesində iki müxtəlif andır. Öz «Mən»inin dərk edilməsi ilkin uşaqlıqda baş verir. Öz «Mən»inin dərk edilməsində əsas mərhələlər bunlardır: İlkin uşaqlıqda (2-5 yaş), düzgün yerimə və nitqə yiyələnmə, təfəkkürün və şüurun inkişafı, mürəkkəb fəaliyyət vərdişlərinin qazanılması, orta və son uşaqlarda məktəbdə öyrənmə.

Sosializasiya prosesində insan mədəniyyət və sosial münasibətlər aləminə daxil olur. Bu prosesdə o müəyyən sosial qrupun nümayəndəsi kimi formalaşır. Sosial psixologiyada bu çox cəhətli prosesi adaptasiya, fərdiləşmə və inteqrasiya prosesləri kimi səciyyələndirirlər. Uşaq əvvəlcə yaşadığı sosial qrupda insan münasibətlərinə uyğunlaşır, tədricən onda fərdi keyfiyyətlər formalaşır və sositumda onun münasibətlərini şərtləndirməyə başlayır. İnteqrasiya prosesi isə mahiyyətə tipikləşdirmə prosesidir. Bu prosesdə insanda qrup üçün səciyyəvi olan şəxsiyyətəməxsus keyfiyyətlər, qrupun digər nümayəndələri üçün ümumi olan keyfiyyətlər formalaşır.

Sosializasiya prosesinin müxtəlif aspektləri var. Onun ən başlıca aspekti bilavasitə qrup təcrübəsinin mənimsənilməsi və bu prosesdə şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin formalaşması ilə əlaqədardır.

Görəsən qrup təcrübəsi uşaqlara necə verilir? Ən başlıcası isə bu təcrübənin məzmunu nədən ibarətdir? Sualın cavabı bir mənalıdır: sosializasiya qrup normaları və sərvətlərinin verilməsi prosesidir. Onun qaynaqları, ilk növbədə ailə, ata və ana ilə bağlıdır.

Sosializasiya prosesində uşaq sosial təcrübəni mənimsədikcə sosial qrupun nümayəndəsi kimi, sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərə yiyələnmiş şəxsiyyət kimi formalaşır. Sosializasiya şəxsiyyətin sosial inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır, solumun psixoloji kodlarının açılmasında önəmli rol oynayır.

Sosializasiyanın əsas institutlarından biri formal qruplar hesab olunur. Formal uşaq qruplarının psixoloji məkanı çoxcəhətlidir. Onun həyatı məktəbdə tərbiyə işinin səviyyəsindən bilvasitə asılıdır.

Görəsən qrup təcrübəsi uşaqlara necə verilir? Ən başlıcası isə bu təcrübənin məzmunu nədən ibarətdir? Sualın cavabı bir mənalıdır: sosializasiya qrup normaları və sərvətlərinin verilməsi prosesidir. Onun qaynaqları, ilk növbədə ailə, ata və ana ilə bağlıdır.

Müəllifin fikrincə, sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlər insanın təkrarolunmaz fərdi simasını şərtləndirir və onun solumda sosial-psixoloji statusunun bərqərar olmasında köklü rol oynayır.

II FƏSİL. Şəxsiyyətin quruluşu və onun psixoloji təhlili

2.1. Konformizm və nonkonformizm haqqında anlayış.

Konformizm (latın dilində “oxşar”, “uyğun gələn”) – insanın real və yaxud xəyali qrupun təzyiqinə məruz qalması, davranışlarını və mövqeyini böyük əksəriyyətin xeyrinə olaraq dəyişməsidir. Qrupun qaydalarına uymaq gizli və aşkar şəkildə ola bilər. Konformizm müstəqil qərarlar verməkdən qaçdıqda, hazır qərarların dərk edilməsi və onlara orientasiya olmaqda passivlik göstərdikdə, davranış standartları və qiymətləndirmədən yayındıqda özünü biruzə verir.

Konformizm – öz iddialarını açıq şəkildə biruzə edən, qrup qaydalarını nəzərə almadan davranan individualizmdən, həmçinin öz baxış bucağını irəli sürmək bacarığı olmadıqda qrup qaydalarını inkar edən neqativizmdən fərqlənir. Bununla belə, konformizm fərdi və qrup maraqları əsasında idrak, əmək, ictimai və digər problemlərin həllində yaradıcı iştiraka malik deyil/

Konformizmdə insanlar mənsub olduğu, yaxud təsadüfi səbəblərdən qoşulduğu, yaxud sadəcə müşahidə etdiyi qrupun davranışını, fikirlərini, yanaşmalarını təkrarlamağa, onlardan biri olmağa təbiətən (avtomatik) meyillidir. Məsələn, partlayış baş verir, bu an qrup halında dayanmış adamlar hansısa istiqamətə qaçmağa başlayır. Hadisə yerinə yaxın, amma qrupla birgə olmayan adam da yüksək ehtimalla onların ardınca qaçacaq. Halbuki qaçmaq üçün başqa istiqamətlər də var. Eksperiment və müşahidələrlə dəfələrlə təsdiq olunub ki, 1) ani qərar qəbul olunan hallarda (o hallarda ki, fikirləşmək üçün zaman yoxdur, ani hərəkət edilir) və 2) yarımşüurlu (fikir dağınıqlığı) vəziyyətlərdə, adamlar başqalarının hərəkətini kopyalayır. Partlayış misalı birinci hala aiddir. İkinci hala

misal olaraq: svetoforda dayanıb yaşıl işığı gözləyirsən, fikrin başqa yerdədir, kimsə işıq yanmadan hərəkətə başlayır, bu an sən də hərəkətə gəlirsən. Nədən? Çünki şüuraltı üçün svetofor işığı deyil, başqalarının davranışı əsasdır. Səndən başqa heç kim yoxsa və diqqətin başqa yerdəysə, işıq yanan anda hərəkətə başlamaya bilərsən, hərçənd svetofor faktiki görmə sahəsindədir. Görünür amma anında dərk olunmur. Başqa bir adamın hərəkətə başlaması isə, fikir dağınıqlığına baxmayaraq, anında dərk olunur. Konformizmi fərd üçün özünümüdafiə mexanizmidir (E.Fromm). Konformist fərd Özü olmaqdan hansısa hədlərdə imtina edir, Özünü qrup daxilində qəbul olumuş davranış modeli çərçivəsinə salır, bununla, başqalarının onu görmək istədiyini kimi olur. Bunu əsas etibarlı ilə şüurlu şəkildə deyil, şüuraltı impulsların təsiri ilə, yəni avtomatlaşmış şəkildə edir. Bununla təklənməkdən, təklənmənin doğura biləcəyi təhlükədən sığortalınır. Şüuraltı proqram belə qurulub. Qeyri-elmi mənbələrdə buna bəzən sürü davranışı deyilir. Konformizmə meylin (və ifrat meylin) bir çox səbəbləri var ki, onların hər biri çoxsaylı eksperimentlərlə təsdiq olunub:

1. Adamın fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri (intellekt səviyyəsi, özünü qiymətləndirmə və özünə hörmət səviyyəsi, özünü bəyəndirmə ehtirası və s.)

2. Adamın qrupda vəziyyəti (qrupda status və rolu, qrupun adam üçün nə dərəcədə dəyərli olması, taleyinin qrupdan nə dərəcə asılı olması və s.)

3. Konkret məsələ ilə bağlı hallar (konkret məsələnin adamın özü üçün əhəmiyyəti, bu məsələdə onun şəxsi fikrinin keçərli olub-olmaması, qərarların qəbulunda iştirak edib-etməməsi və s.)

4. Adamın cinsi və yaşı.

Başqalarının (çoxluğun) fikirlərinin fərdə necə təsir etdiyini yoxlamaq üçün ilk rəsmi eksperiment 1935-ci ildə

türk sosial psixolog Müzəffər Şərif tərəfindən aparılıb. Şərif sübut etmişdi ki, müyyən hadisəni müşahidə edən eksperiment iştirakçıları sonradan bu hadisəni təsvir edərkən onların rəyləri bir-birinə təsir göstərir və nəticədə iştirakçılar öz şəxsi qənaətinin deyil, qrupda gəlinmiş ümumi qənaətin üzərində dayanırlar.

Konformizm mənfi cəhətlərə malik olmaqla yanaşı özündə bir çox müsbət cəhətləri də əks etdirə bilər. Məsələn, kollektivin ənənəsinin qorunması, qarşılıqlı münasibətlərin qaydaya salınması və s. Bəzən insanlar konformizm və qeyri-konformizm kimi iki anlayışı qarışdırırlar. Birincisi, ikincinin tam əksidir, çoxluğun üzvlüyünü, "hamı kimi" olmaq istəyini müəyyənləşdirir. konformistlərə baxsaq, ümumi qəbul edilmiş fikirlərlə razılaşırlar və qeyri - formistlər cəmiyyətdə qəbul edilənlərə qarşı çıxırlar. Bir şəxs əksəriyyətin fikri ilə, qrupun rəyi və ya inancı ilə razılaşarsa, dəstək və təsdiq alır. Əksinə: axına qarşı gedirsə, o zaman narazılıq, rədd, nifrətlə qarşılaşır. Bu insanlara qeyri - konformistlər deyilir. Əksəriyyəti, onlar liderlər, ideya yaradıcıları, yenilikçilərdir. Bir şəxs bir komandada liderdirsə, ümumi davranışdan bir az sapmasına icazə veriləcəkdir. Əsasən qeyri-konformistlər sabit bir sinir sistemi olan güclü şəxsiyyətlərdir. Bu zəruri şərtidir, çünki cəmiyyətə müxalifət yalnız inadkarlıqla deyil, həm də iradə ilə müşayiət olunmalıdır. Tədqiqatlara görə, qeyri-konformistlər kifayət qədər yüksək intellektə malikdirlər və yaradıcılığa meyillidirlər. Uyğun olmayan meyllər fərqli güclü cəhətlərlə ifadə edilə bilər. Qeyri-konformistlər cəmiyyətdə konformistlərdən daha az yaygındırlar. Qeyri-konformizm, hər hansı bir şəraitdən asılı olmayaraq, cəmiyyətin üstünlük təşkil edən əksəriyyətinin rəyinə və mövqeyinə zidd hərəkət etməyə, birbaşa əks nöqtəyə nəzərdən çıxış etməyə hazırdır. İnsanın qrup təzyiqlərinə qarşı durmaq, düşünmək və öz qaydasında hərəkət etmək

bacarığıdır. Bir qayda olaraq, daha ağıllı, inamlı və stressə davamlı insanlar yüksək uyğunsuzluğa malikdirlər. Qeyri-konformist yeni fikirlər təklif edir, baxımlı olmayan bir yolu izləyir. Bu düşüncə tərzı populyarlıq gətirmir. Əvvəlcə onu qəbul etmirlər və ya axmaq hesab edirlər, lakin bir müddətdən sonra insanlar bu yeni qərarlarla razılaşıır və məmnuniyyətlə istifadə edirlər. Dünyanın işləri belədir: əvvəlcə nifrət, istehza, hirs, sonra maraq, sonra zorakı ləzzət və hörmət. Qeyri-konformformist cəmiyyət tərəfindən qarışıqdır və rədd edilir.

Şəxsiyyət bizim düşüncələrimizi, hisslərimizi, rəftarımızı və hərəkətlərimizi xarakterizə edir. Hansı ki , bu sadaladıqlarımız zaman və məkandan asılı olaraq dəyişir. Müqayisə etsək, kimlik (identity) kim olduğumuzu, şəxsiyyət isə ətrafımızdakı dünyaya necə rəftar etdiyimiz, reaksiya verdiyimizi müəyyən edir. İnsan psixikası özünü ətrafdakı neqativlərdən və ya daxili təsirlərdən qorumaq xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunur. Şəxsiyyətin psixoloji müdafiəsi hər bir insan subyektində mövcuddur, lakin intensivlik dərəcəsi ilə fərqlənir. Psixoloji müdafiə insanların psixi sağlamlığının keşiyində dayanır, onların "mən"ini stresli təsirlərin təsirindən, artan narahatlıqdan, mənfı, dağıdıcı düşüncələrdən, sağlamlığın pisləşməsinə səbəb olan qarşıdurmalardan qoruyur.

Müdafiə mexanizmləri 1930-cu il Freyd tərəfindən irəli sürülüb və daha sonra qızı Anna Freyd tərəfindən isə təkmilləşdirilib. Müdafiə mexanizmləri özümüzü mənfı, günahkar hissetdirən düşüncə və hisslərdən qorumaq və rahat hiss etməyimiz üçün şüursuz şəkildə istifadə etdiyimiz psixoloji strategiyalardır. Bütün müdafiə mexanizmləri 2 ümumi xarakteristikaya sahibdir. Bu mexanizmdə ilk olaraq hadisəni inkar edirlər, daha sonra isə şüuraltı səviyyəsində buna reaksiya verirlər. Müdafiə mexanizmləri şüuraltı olaraq baş verir, yəni heç biri şüurlu və qəsdən edilən

hərəkətlər deyil. Bu müdafiə mexanizmlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Repression (basdırma)– şəxsdən asılı olmadan istənilməyən, ağrılı düşüncə və hisslərin beyindən (yaddaşdan) silinməsi, şüuraltı səviyyədə basdırılması. Lakin şüuraltı səviyyədə basdırılma -unutmaq demək deyil və bu o mənaya gəlir ki, şəxs özü bilmədən basdırmış olduğu hissləri gələcəkdə yaşaya bilər. Əsasən, bu hisslər sonradan fobiya şəklində üzə çıxırlar. (münasibətə girə bilməmə, güvən problemi, maşın sürməkdən, çox insan olan yerdə olmaqdan qorxmaq və s.) **Suppression (supressiya)**– şəxsin yaddaşından öz iradəsi ilə, şüurlu şəkildə xatirə, düşüncə və hisslərin silinməsi. Məsələn, ölümcül dərəcədə olan xərcəng xəstəsinin narahatçılığını, xəstəliyini unudaraq (kənara qoyaraq) ailəsiylə xoş vaxt keçirməsi və s.

Regression (reqressiya)– şəxsin psixoloji olaraq və davranışında öz inkişafının əvvəlki mərhələlərinə qayıtması. Məsələn, yetkin bir şəxsin sevdiyi biri ilə konfliktdə olduğu zaman uşaq kimi danışmağa başlaması, stresslə üzləşdikdə barmaq yeməsi bura aiddir. **Reaction Information (reaksiya formalaşdırma)**– şəxs daxilən sahib olduğu hiss və düşüncəni basdıraraq tam əks şəkildə reaksiya verir. Məsələn, iki iş yoldaşının yaxın aralıqlarla bir-biri ilə münaqişəyə girmə və ya bir-birlərindən nifrət etmə səbəbi bəzən daxildə yatan cazibə hissi olur.

Projection (proyektsiya)– özündə qəbul olunmaz gördüyü hiss və düşüncələri şüuraltı səviyyədə sıxışdırıb digər insana əks etdirmək. Məsələn, sevgilisini aldadan bir şəxsin sevgilisində onu aldatma potensialı görməsi və hətta onu bununla ittiham etməsi. **Rationalization (rasiyonallaşdırma)**– bəhanə tapmaq, beyni öz yalanına inandırmaq, daha doğrusu bəhanəni məntiqi əsaslarla gətirmək. Məsələn, bir şəxs digərinə zərər verdiyi halda özünə “o buna layiq idi”- deyərək bəraət qazandırması buna misaldır.

Displacement (yerdəyişmə)– obyektin, hədəfin dəyişməsi. İşdə müdirinə əsəbləşən, lakin ona heç nə deyə bilməyən şəxsin hirsini evdə həyat yoldaşı və uşağına yönəltməsi, qışqırması və ya cəzalandırılaraq otağına göndərilən uşağın yastığı yumruqlaması bura aiddir. **Intellectualization (intellektuallaşdırma)**– özünü rahatlatmaq və problemi daha qəbul olunan hala salmaq üçün elmi səbəblərə baş vurmaq. Misalla daha aydın izah edək, qarşınızdakı şəxsə (sən tənbəlsən) irad bildirdikdə bunun səhv olduğunu qəbul etməməsi və söhbətdən kənara çıxaraq bunu elmi tərəfdən izah etməyə çalışması: “tənbələm, bilirəm, amma filan məqalədə tənbəlliyin bu faydası haqda oxumuşdum”. **Sublimation (Sublimasiya)**– arzuolunmaz düşüncə və hisslərin cəmiyyətin qəbul edəcəyi formaya çevrilməsi. Freuda görə bu, əsasən, basdırılmış cinsi istəklər olur. Freud burada həmin istəklərin sublimə edilərək iş həyatında, yaradıcılıqda uğura aparmasından bəhs edir. Təbii ki, bu sadəcə cinsi istəklərə aid edilməyib. – Əsəbi bir şəxsin idman edərək aqressiyasını faydalı hala çevirməsi də həmçinin bura aiddir.

İnkar etmə– İnkar psixikada ən sadə müdafiə mexanizmlərindən biridir. Bu, xoşagəlməz məlumatların tamamilə rədd edilməsidir, bu da özünüzü ondan səmərəli şəkildə qorumağa imkan verir. Bunun klassik nümunəsi, uzun müddət hər gün bir neçə stəkan şərab və ya pivə içdiyiniz, lakin eyni zamanda vərdişinizdən istənilən vaxt imtina edə biləcəyinizdən əmin olduğunuz vəziyyətdir. İnkar, problemin ifadəsinə kəskin reaksiya ilə xarakterizə olunur: əgər bu vəziyyətdə kimsə sizə alkoqoldan asılı olduğunuza işarə edərsə, o adam sizin qəzəbinizdən əziyyət çəkə bilər. İnkar çox vaxt itki ağrısının ilk reaksiyasıdır və bəzi ekspertlərə görə ilk “kədər mərhələsi”dir (lakin bu halda buna “etimsizlik mərhələsi” də deyirlər). Birdən işini itirən adam deyəcək: "Ola bilməz!" Zərərçəkmişlərə

kömək etməyə çalışan avtomobil qəzasının şahidi onlardan birinin nəfəsinin kəsilməsi ilə dərhal barışmaya bilər. Bu halda, bu mexanizm şüursuz şəkildə ondan istifadə edən şəxsdən başqa heç kimi qorumur - bununla belə, soyuq bir ağılin lazım olduğu vəziyyətlərdə təhlükəni inkar etmək və ya öz sarsıntısı hadisələrin bütün iştirakçıları üçün çox faydalı ola bilər.

İzolyasiya- başqa vəziyyətə psixoloji çəkilmə ən kiçik insanlarda müşahidə oluna bilən avtomatik reaksiyadır. Eyni fenomenin böyükklər versiyası özlərini sosial və ya şəxsiyyətlərarası situasiyalardan təcrid edən və başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədən yaranan gərginliyi, daxili aləminin fantaziyalarından qaynaqlanan stimullaşdırmanı əvəz edən insanlarda müşahidə edilə bilər. Şüurun vəziyyətini dəyişdirmək üçün kimyəvi maddələrdən istifadə etmək asılılığı da təcrid forması kimi qəbul edilə bilər. Konstitusiya baxımından təsirli insanlar çox vaxt zəngin daxili fantaziya həyatı inkişaf etdirirlər və onlar xarici dünyanı problemləli və ya emosional olaraq yoxsul kimi qəbul edirlər. İzolyasiyanın qorunmasının aşkar mənfə cəhəti odur ki, o, insanı şəxsiyyətlərarası problemlərin həllində fəal iştirakdan uzaqlaşdırır, daim öz aləmində gizlənən fərdlər onları sevnələrin səbrini sınayır, emosional səviyyədə ünsiyyətə müqavimət göstərirlər. Müdafiə strategiyası kimi izolyasiyanın əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, reallıqdan psixoloji qaçmağa imkan verir, demək olar ki, onun təhrif olunmasını tələb etmir. Təcridliyə arxalanan insan dünyanı səhv başa düşməkdə deyil, ondan uzaqlıqda rahatlıq tapır.

2.2 Şəxsiyyətin quruluşunun psixoloji problemləri.

Şəxsiyyət insanın psixoloji siması olub, şüura, mənliyə malik olan, öz hərəkətlərinə cavabdeh, ictimai münasibətlərin fəal iştirakçısı olan adamdır.

Şəxsiyyət müəyyən ictimai-tarixi dövrdə yaşayb fəaliyyət göstərən, gerçəkliyi dərk edib müəyyən istiqamətdə dəyişdirən, ünsiyyətə girməyi bacaran konkret canlı insandır.

İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında onda mənlilik şüurunun inkişafı xüsusi rol oynayır. Mənlilik şüurunun formalaşması insana özü haqqında təsəvvürlərini, özünün zahirî görkəmini, əqli, mənəvi, iradi keyfiyyətlərini qiymətləndirmək imkanı verir. Bu baxımdan mənlilik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesindən ibarətdir.

Psixoloji ədəbiyyatda «mənlilik şüuru» dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. İnsan başqa adamlarla qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət prosesində özünü ətraf mühitdən ayırır, özünü fiziki və psixi cəhətdən dərk etməyə başlayır, bir növ öz «məni»ni başa düşür, anlayır. Öz məni haqqında subyektiv təəssürat ilk növbədə onda ifadə olunur ki, insan özünün hazırda, keçmişdə və gələcəkdəki eyniliyini anlayır. İnsanın öz «məni»ni kəşf etməsi şəxsiyyətin uzunmüddətli inkişaf prosesinin nəticəsidir. Bunun əsası bir növ hələ körpəlik dövründən qoyulur.

Hələ üç yaşlı uşaqda özü haqqında təsəvvür yaranmağa başlayır. Bu dövrdə uşaq «mən» kəlməsini işlətməklə özünün müstəqilliyə olan meylini büruzə verir. Onda mənlilik şüurunun ibtidai forması müşahidə olunur. Uşağın öz «mən»ini kəşf etməsi sonrakı dövrdə – yeniyetməlik və ilk gənclik yaş dövründə özünü daha aydın göstərir. Yeniyetmədə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə marağın yaranması onda özünü qiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmək meyli yaradır. Nəticədə yeniyetmə özü üçün öz «mən»ini bir növ kəşf edir. İlk gənclik dövründə mək-

təblilərdə böyüklük hissi yüksəlir. Onlar özlərinin artan imkanlarını dərk etməyə başlayırlar. Bu dövrdə məktəblilərdə mənlilik şüuru, özləri haqqında təsəvvürləri dəyişir. Oğlan və qızlarda mənlilik şüurunun məzmunu dəyişir, özləri haqqında təsəvvürləri artır. Onlar özlərinin xarici görkəmini, simalarını tamamilə yeni şəkildə qavramağa başlayırlar. Bütün bunlar böyük məktəblilərdə «mən» obrazının formalaşmasına gətirib çıxarır.

«Mən» obrazının əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. «Mən» obrazında insanın öz-özünə münasibəti də xüsusi yer tutur. İnsan öz özünə başqalarına bəslədiyi kimi münasibət göstərə bilər, hörmət və ya nifrət edə, sevər və ya zəhləsi gedər, hətta özünü anlaya və anlamaya bilər.

S. L. Rubinşteynin şəxsiyyəti xarakterizə etməyə başlayarkən xüsusi diqqət yetirdiyi ilk şey zehni proseslərin şəxsiyyətdən asılılığıdır. S. L. Rubinşteynə görə, bu insanlar arasındakı fərdi-differensial fərqlərdə ifadə olunur. Hər bir şəxsiyyətin keçdiyi və inkişafının baş verdiyi həyat dövrlərinin dəyişməsi, yalnız həyat münasibətlərinin, maraqlarının, dəyər istiqamətlərinin dəyişməsinə deyil, həm də hisslərin, iradi həyatının dəyişməsinə səbəb olur. Şəxsiyyətin psixoloji konsepsiyası üçün növbəti vacib mövqe ondan ibarətdir ki, hər hansı bir xarici təsir şəxsiyyətə daha əvvəl formalaşdırdığı daxili şərtlər vasitəsi ilə, həmçinin xarici təsirlərin təsiri altında təsir göstərir.

Beləliklə, şəxsiyyət psixologiyasını başa düşmək üçün S. L. Rubinşteynin fikrincə aşağıdakı müddəaları bilmək vacibdir:

1) Bir insanın davranışındakı, həyata keçirdiyi hərəkət və əməllərindəki zehni xüsusiyyətləri eyni zamanda təzahür edir və formalaşır:

2) Bir insanın zehni görünüşü bütün müxtəliflik xüsusiyyətlərində həqiqi varlıq müəyyən bir fəaliyyətdə formalaşır;

3) Bir insanın zehni görünüşünün öyrənilməsi prosesi bu sualların həllini əhatə edir:

- İnsan nə istəyir, nəyə can atır? Bu, istiqamət, münasibət və meyllər, ehtiyaclar, maraqlar və ideallar haqqında bir sualdır;
- İnsan nə edə bilər? Bu, bir insanın qabiliyyəti, istedadına dair bir sualdır;

Bir şəxsin zehni görünüşünün bu cəhətlərini vurğulayaraq S. L. Rubinşteyn bunların bir-birindən asılı olduqlarını qeyd edir. Şəxsiyyətin oriyentasiyası, münasibətləri, müəyyən hərəkətlərə səbəb olur, sonra xarakterə keçir və xüsusiyyətlər şəklində sabitlənilir. Müəyyən bir fəaliyyət sahəsindəki maraqların olması bu istiqamətdə qabiliyyətlərin inkişafına təkan verir və bacarıqların olması, müvəffəqiyyətli işi şərtləndirərək, ona olan marağı stimullaşdırır. Bacarıq və xarakter də bir-biri ilə sıx bağlıdır. Qabiliyyətlərin olması bir insanın özünə inamını, möhkəmliyini və qətiyyətini və ya əksinə məğrurluğunu və ya ehtiyatsızlığını doğurur. Eyni şəkildə, xarakter xüsusiyyətləri qabiliyyətlərin inkişafını müəyyənləşdirir, çünki qabiliyyətlər həyata keçirilməklə inkişaf edir və bu da öz növbəsində xarakter xüsusiyyətlərindən - qətiyyətdən, əzmdən və s. asılıdır.

Rus psixologiyasında ontoloji yanaşmanın istifadəsində qabaqcıl olaraq S.L. Rubinşteyn bir insanı varlığının quruluşuna ilk dəfə varlığın digər səviyyələrinə bitişik bir element kimi deyil, varlığı dəyişdirən aktiv bir subyekt kimi daxil edir.

S.L. Rubinşteyn şüuru subyektin dünyaya münasibətinin ifadəsi, öz müqəddəratını təyinetmə imkanı kimi qəbul edir. Şüurlu insan dünya ilə münasibətlərini xüsusi bir şəkildə qurur. Şüurun və fəaliyyətin vəhdətini izləyən Rubinşteyn şüurun daha yüksək bir zehni proses olaraq, fəaliyyətdə inkişaf edən münasibətlərin fərdi tənzimləmə

üsulu olduğunu, subyektin dünyaya münasibətinin ifadəsi olduğunu göstərdi. Şüur ən azı bir-birindən asılı üç funksiyanı həyata keçirir:

- ✚ zehni proseslərin tənzimlənməsi
- ✚ münasibətlərin tənzimlənməsi
- ✚ fəaliyyətlərin tənzimlənməsi

A. G. Kovalevin şəxsiyyət konsepsiyası

A.G. Kovalev şəxsiyyət quruluşunda aşağıdakı alt quruluşları müəyyənləşdirir:

- temperament (təbii xüsusiyyətlərin quruluşu);
- oriyentasiya (ehtiyaclar, maraqlar və ideallar sistemi);
- qabiliyyətlər (intellektual, iradi və emosional xüsusiyyətlər sistemi).

Bütün bu quruluşlar fərdin zehni xüsusiyyətlərinin sabit, davamlı bir fəaliyyət səviyyəsini xarakterizə edən qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. Fəaliyyət prosesində xassələr fəaliyyətin tələblərinə uyğun olaraq bir-biri ilə müəyyən bir şəkildə bağlanır.

İnsan tələbatlarının quruluşu qanunlarını dərk edənlərdən birincisi, amerikan psixoloqu humanist psixologiyanın banilərindən biri Abraham Maslou (1908-1970) olmuşdur. İlk dəfə o, öz konsepsiyasını 1943-cü ildə nəşr etdirmişdir. Çox tezliklə o, klassik oldu və bütün dərsliklərə daxil oldu. Bəs nə üçün onun nəzəriyyəsi iyerarxik adlanır? Biz iyerarxiyanın ancaq vəzifəyə görə olmasını hesab etməyə öyrəşmişik. Burada isə söhbət arzu (meyl, niyyət) və həvəslərin (istəklərin) görünməyən dünyası (aləmi) haqqında gedir. Tələbatların sırası ona görə iyerarxik adlanır ki, onlar yüksələn xətlə — ən aşağıdan (maddi) ən yüksəyə (mənəvi) kimi yerləşirlər. Maslou qəbul edirdi ki, insanlar müxtəlif tələbatlar çoxluğuna malikdir, onları beş əsas kateqoriyaya ayırmaq olar:

— fizioloji (vital) tələbatlar — insanların təkrar istehsalına, qidaya, tənəffüsə, fiziki hərəkətlərə, geyimə, yaşayış yerinə, istirahətə olan tələbatlar;

— ekzistensial tələbatlar və ya mövcud olma (var olma, yaşama) təhlükəsizliyinə tələbat. Onların iki növü vardır

— fiziki və iqtisadi.

Fiziki təhlükəsizlik sağlamlığın qorunub saxlanılmasına, insanın şəxsiyyəti və həyatı üzərində zorakılığın olmamasına olan tələbatdır. Ümumiləşdirilmiş şəkildə demək olar ki, söhbət sabahkı günə əminlikdən, həyat fəaliyyəti şərtlərinin sabitliyindən, müəyyən qaydaya (nizama) tələbatdan, həmçinin ədalətsiz (haqsız) rəftardan (idarəetmədən) qaçmağa cəhddən gedir. İqtisadi tələbatlar əmək sferasında əldə edilir: məşğulluq zamanəti (təminatı), bədbəxt hallardan sığortalanma, daimi yaşayış vəsaitinə (əmək haqqına) malik olmaq arzusu;

— sosial tələbatlar bizim kollektiv təbiətimizdən irəli gəlir. Biz dostluq və bağlılıq (məhəbbət), qrupa mənsub olma, ünsiyyət, formal və ya qeyri-formal təşkilatda iştirak, başqası haqqında qayğı və özümüzə diqqət istəyirik (arzulayırıq).

— prestij tələbatlar — “əhəmiyyətli başqaları” tərəfindən hörmətə, xidməti inkişafa, nailiyyətə, yüksək statusa, müstəqilliyə və tanınmaya (nüfuza, qəbul edilməyə, hörmətə) olan tələbatlar. Onları həm də qiymətə olan tələbatlar və ya eqoistik tələbatlar adlandırırlar, çünki onlar özünə (özümüzə) yönəlmişlər.

— mənəvi tələbatlar — yaradıcılıq vasitəsilə özünüifadəyə olan tələbatlar. Söhbət insanın qabil olduğu hər şeyi reallaşdırmaq tələbatından gedir.

Əsas tələbatlar filogenetik, yəni insanın böyüməsi (yaşa dolması) dərəcəsinə görə və ontogenetik, yəni mövcudluğun zəruri şərti kimi onların reallaşdırılması

dərəcəsinə görə bir-birinin ardınca gəlir. A.Maslou fizioloji və ekzistensial tələbatları ilkin (anadangəlmə) sosial, prestij və mənəvi tələbatları — ikinci dərəcəli (sosial qazanılmış) tələbatlar adlandırırdı; tələbatların yüksəlməsi (qalxması) prosesi özündə ilkin tələbatların ikinci dərəcəli tələbatlarla əvəz edilməsi prosesini ifadə edir. Ancaq öz özlüyündə motivləşdirici (motivasiya) amillərinin təsnifatı A.Maslounun ən qiymətli və maraqlı tapıntısı deyildir. Bu cür cəhdlər başqa alimlər tərəfindən də edilmişdir. A.Maslounun konsepsiyasının məziyyəti onun “hərəkət-verici qüvvəsində” – iyerarxiya prinsipindədir: hər bir yeni səviyyənin tələbatları yalnız əvvəlki (bundan qabaqkı) tələblər (ehtiyaclar, tələbatlar) ödənildikdən sonra aktual (ən zəruri) olurlar. Buna görə iyerarxiya prinsipini həm də dominantə prinsipi adlandırırlar. A.Maslou fərz edirdi ki, tələbatın ödənilməsi motiv və ya arzu (niyyət, məqsəd, meyl) kimi çıxış edir. Yalnız ödənilməmiş (qane edilməmiş) tələbat fərdin davranışını səfərbər edir, fərdi onun ödənilməsi üçün zəruri olan fəaliyyəti göstərməyə məcbur edir.

Bədii şəkildə desək, insan sivilizasiyasını çox təmin olunmamış (məmnuniyyətsiz) insanlar yaratmışlar. Tələbatın real potensialı (təsir qüvvəsi) onun ödənilməsi dərəcəsinin (dərəcəsindən asılı olaraq) funksiyasıdır. Tələbatın intensivliyi onun tutduğu yer ilə bağlıdır.

Fizioloji tələbatlar ilkindir və heç olmazsa minimal səviyyədə ödənilməyəne kimi davranışın dominantı kimi çıxış edirlər, bundan sonra növbəti səviyyələrin (məsələn, təhlükəsizliyə və s.) tələbatları üstünlük təşkil edirlər (hakim olurlar). Ən aşağı (adi, primitiv) tələbatlar ancaq bir-birindən deyil (nəfəs almaq achiqdan asılı deyildir), həm də ən yüksək tələbatlardan asılı deyildir. Əksinə, yüksək tələbatlar aşağı tələbatlardan asılıdır. Buna görə də, əgər insan çox acdırsa, çətin ki, o, muzeyə getsin. Bundan başqa,

aşağı səviyyə tələbatlarından fərqli olaraq yüksək tələbatları heç vaxt tamamilə ödəmək olmaz, axı insan daima təkmilləşir. Yüksək tələbatlar konstanta (sabit kəmiyyət) deyil, onlar yaranırlar və yox olurlar, formalaşırlar və formasını dəyişirlər. Bütün tələbatlar müəyyən ardıcılıqla düzülürlər: bir qütbə nəzarət olunmayan, insanın ixtiyarında olmayan tələbatlar (nəfəs almaq, aclıq), digər qütbündə — nəzarət olunan və idarə olunan (mənəvi) tələbatlar yerləşir. Əgər aşağı tələbatlar bütün insanlara eyni dərəcədə xasdırsa, yüksək tələbatlar isə eyni dərəcədə bütün insanlara qətiyyətlə demək olar ki, mütləq şəkildə aid deyildir. Sosial nöqteyi-nəzərdən insanı ünsiyyətə olan tələbatın ödənilməsi (məs: dostların və ya tanışların seçilməsində) üsullarına nisbətən, qidaya üstünlük vermə (o, əti və ya balığı xoşlayırmı) daha az xarakterizə edir. Yüksək tələbatlar həm də insanların differensiasiyası üsulu kimi çıxış edirlər. Bundan başqa, onlar digər tələbatlara nisbətən insanın şəxsiyyətinin formalaşmasına daha çox təsir göstərir. Öz növbəsində, tələbatlar nə qədər yüksəkdirsə, onların formalaşmasında insanın özünün rolu bir o qədər əhəmiyyətli (böyükdür). Qarşılıqlı istiqamətlənmiş proses alınır: tələbatlar insanı hərəkətə gətirir (yönəldir, istiqamətləndirir), o, isə onları formalaşdırır. Şəxsiyyətin tələbatları nə qədər yüksəkdirsə, tələbatların formalaşması prosesi bir o qədər mürəkkəbdir. Məhz buna görə, yüksək təhsil səviyyəsinə malik olan müasir gənclər, onlara hərəkətsiz (mühafizəkar, küt), azixtisaslı iş təklif edilən zaman çox vaxt əməkdə məyus olurlar. Buradan aydın olur ki, həyatda öz yerinin axtarışı fundamental məsələ kimi gənc insan tərəfindən qavranılırsa (qəbul edilsə), peşə seçimi daha uzunsürən (uzunmüddətli) olacaqdır. Daha gec işçi kadra çevrilmə, 30 yaşına kimi dövrdə iş yerlərinin tez-tez dəyişdirilməsi yəqin ki, bununla izah edilir.

Bütün tələbatlar tsiklik funksionallaşırlar, yəni təkrar olunurlar. Əgər söhbət status tələbatlarından gedirsə, onda öz karyerasının başlanğıcında (əvvəlində) insan azla: aşağı əmək haqqı ilə, digərləri ilə bərabər statusla kifayətlənir. Ancaq xidməti inkişaf dərəcəsinə görə iddialar (tələblər) artır, əvvəlki bərabər status işçini artıq qane etmir, o, seçilməyə daha nüfuzlu olmağa, yüksək əmək haqqı almağa, hörmətli (nüfuzlu) tanışlara malik olmağa çalışır, və ya yatırılmış (sakitləşdirilmiş, azaldılmış) aclıq, bir müddətdən sonra insan aclıq hiss edən zaman yenidən özünü göstərəcəkdir. “İnsan motivasiyasının nəzəriyyəsi” məqaləsində A.Maslou yazırdı ki, orta vətəndaş öz fizioloji tələbatlarının (birinci səviyyə) təxminən 85%-i, təhlükəsizliyə tələbatlarının (ikinci səviyyə) – 70%-i, sevgi və bağlılığa tələbatlarının (üçüncü səviyyə) – 50%-i, özünüqiyətləndirmə tələbatlarının (dördüncü səviyyə) – 40%-i, və nəhayət, özünüreallaşdırma tələbatlarının – 10%-i ödəyir. Maslounun fikrincə, müasir kapitalist cəmiyyətinin (məs., ABŞ) ideal-tipik modeli bu cürdür. Maslounun ideyalarını inkişaf etdirərək, amerika sosioloqları P.Hersi (Xersi) və K.Blanşard müxtəlif cəmiyyətlərdə vətəndaşların tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsini təsvir edən model təklif etmişdir.

U.Cems (1842-1910) Amerikada eksperimental psixologiyanın yaradıcısı sayılır. O, **funksionalizm** nəzəriyyəsini irəli sürən ilk psixoloq olmaqla funksionalizm nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndəsi kimi tanınır.

Fəaliyyətinin ilk mərhələlərində Cems tibbi və kimya ilə bağlı elm sahəsinə daha çox maraq göstərirdi.

U.Cems 1872-ci ildə Harvord universitetində təşkil edilən seminarlara rəhbər təyin olunmuşdur. **Psixofiziologiya** ilə yaxından maraqlanan Cems mənzilində **psixologiya laboratoriyası** təşkil edərək bir sıra eksperimental-psixoloji təcrübələr aparmışdır. Lakin Cems psixologiya tarixində

nəzəriyyəçi-psixoloq kimi tanınır.O, psixoloji problemlərin fəlsəfi baxımından mənalandırılmasına və təhlilinə daha çox üstünlük verirdi. U.Cems 1890-cı ildə 12 il üzərində işlədiyi **“Psixologiyanın prinsipləri” monoqrafiyasını** bitirərək çap etdirməyə nail olmuşdur.Cems nəzəriyyəçi-psixoloq olsa da belə, psixologiya sahəsində eksperimentin, praktik işlərin aparılmasının əhəmiyyətini başa düşürdü.Onun S.Q.Xollu, V.Vundtun laboratoriyasına işləməyə göndərməsi qeyd edilən fikrin doğruluğunu bir daha təsdiqləyir. Cems yaxın əməkdaşların (Torndayk, Dyu, Endjell, Vudvorts və başqaları) eksperimental psixoloji tədqiqatlar aparmağa istiqamətləndirmişdir. U.Cemsin **1901-ci ildə nəşr etdirdiyi “Psixologiyanın əsasları”** adlanan **dərsliyi** hal-hazırda kimi Amerikanın kollec və unversitetlərində istifadə olunur və bu dərslik dəfələrlə təkrarən nəşr olunmaqdadır.

U.Cems psixoloq-eksperimentator olmasa da belə (o, 1875-ci ildə Qarvord universitetində çox da böyük olmayan laboratoriya təşkil etmişdir), **eksperimental tədqiqatların** aparılmasını **rəğbətləndirmiş** və dəstəkləmişdir.Onun rəhbərliyi altında E.Tornadayk, Dyu, D.Endjell, R.Vudvorts **Zoopsixologiya** üzrə eksperi-mentlər aparmışlar.Bütün psixoloq-eksperimentatorlar onun tələbələri olmuşlar. **Məhz** Xoll Amerikada eksperimental psixologiyanın banisi sayılır və ilk böyük eksperimental laborotoriya onun rəhbərliyi altında yaradılmışdır.Fress və Piaje Amerikada yaradılan ilk psixoloji laboratoriya hesab edirlər.Xoll qavrayış sahəsində eksperimental tədqiqatlar aparmış, lakin onun əsas tədqiqatları pedaqoji və genetik psixologiya sahələrinə aiddir.Xoll uşaqların öyrənilməsi ilə bağlı təşəbbüsün təşkilatçısıdır.O, uşaqların empirik tədqiqininin zəruriliyini irəli sürmüşdür.Bu məqsədlə o, anket və sorğu metodlarından istifadə edərək onların nəticələrini statistik üsullarla təhlil etmişdir.Amerikada psixologiya elminin

inkişafının təşkilində Xollun müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, 1892-ci ildə Amerika Psixoloqlarının Assosiasiyasını yaratmış və onun ilk predmeti olmuşdur. Klarkov Universitetinin yaradılmasının 20 illiyi ilə əlaqədar olaraq Xoll Z.Freydi dəvət etmiş və o, psixoanaliz üzrə 5 mühazirə oxumuşdur. Bununla da ABŞ-da psixoanalizin inkişafının əsası qoyulmuşdur. Beləliklə, təsdiqləməyə əsas vardır ki, S.Q.Xoll ABŞ-da psixologiyanın, o cümlədən eksperimental psixologiyanın yaradıcılarından biridir.

2.3 Şəxsiyyətin psixologiyasında irəli sürülən klassik nəzəriyyələr.

Z.Y.Freyd (1856-1939). Z.Freyd 1873-cü ildə Vena universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş və 1881-ci ildə universiteti bitirmişdir. Freyd ümumi şəkildə isteriyanı (əsəbi qıcıqlanmanı) və nevrozları təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, **nevrotik xəstəliklər “sıxışdırılan affektlərin”** çox güclü olmasında, lakin onların **şüursuzluq** sahəsindəki həyəcanlarla, təəssüratlarla bağlı olmasında, yəni **şüursuzluq səviyyəsində qalmasında** ifadə olunur. Əgər **hipnoz** vasitəsilə xəstə ona əzab verən **təəssüratları canlandırmağa** (hafizəsində) nail ola bilirsə, belə halda **sağalmanın baş verməsi təmin oluna bilər**. Freydin **nəzəriyyəsinin** ən əhəmiyyətli **aspekti** ondan ibarət idi ki, o, **insanın daxili aləminə**, onun **sıxışdırılmış həyəcanlarına** müdaxilə olunmasında **hipnozdan** bir vasitə kimi istifadə olunmasının məqsədmüvafiqliyindən **imtina edilməsi ideyasını irəli sürdü**. Çünki çox ağır hallarda **hipnoz gücsüz qalırdı** və xəstəliyi doğuran şəraitə müqavimət göstərə bilmirdi. Freyd **sıxışdırılan affektlərə yol tapmağa nail oldu**. Yuxuların pozulması, təzahür edərək üzə çıxan assosiasiyalar, çox yüksək və ya aşağı olan həssaslıqlar, hərəkəti pozğunluqlar, unutmalar və i.a. **sıxışdırılan affektlərin** öyrənilməsinin

affekti kimi istifadə olunmağa başlandı. Bütün bunların tədqiqini və mənalandırılmasını (interpretasiyasını) Z. Freyd **psixooanaliz** adlandır-mışdır. **Psixooanaliz** **əsas xəstəliklərinin** (nevrozun, isteriyanın) **müalicəsi** və öyrənilməsi **metodu** kimi dəyərləndirildi. Yəni bir psixoloji istiqamət kimi **psixooana-lizin nüvəsini şüursuzluq haqqında təlim təşkil edir**. Freydin psixooanalizlə bağlı elmi baxışlarında (təlimində) şərti olaraq **üç mərhələni** fərqləndirmək olar. **İlk dövrdə (1897-1905) psixanaliz nevrozların müalicəsinin metodu** kimi istifadə olunurdu və bəzi hallarda ruhi xəstəliklərin xarakteri haqqında ümumi fikirlər də irəli sürülürdü. Bu dövrdə çap olunmuş əsas tədqiqatlar: “Yuxuların pozulma-sı” (1900), “Adi həyatın psixopatologiyası” (1904), “Seksuallığın nəzəriyyəsi üzrə üç oçerk” (1905), “Bir isteriyanın analizindən bir hissə” (1905), “Həzircavablılıq və onun şüursuzluğa münasibəti” (1905). **Sadalanan əsərlər içərisində “Yuxuların pozulması” əsəri** xüsusilə diqqəti cəlb edir. **Bu əsərdə ruhi həyatın sistemi haqqında ilk nəzəri təlim irəli sürülür.** Freyde görə, **ruhi həyat çox dərin quruluşa** malikdir. Ruhi həyatda **üç səviyyə fərqləndirilir: şüurlu, şüuraltı və senzuranı (nəzarəti) özündə birləşdirən şüursuzluq.** Bu dövrdə psixooanaliz geniş yayılmağa başlayır və Z. Freydin ətrafında birləşən həkimlər, yazıçılar və rəssamlar psixanalizi özlərinin fəaliyyətində tətbiq etməyə çalışırdılar. **İkinci mərhələdə (1906-1918) freydizim şəxsiyyət və onun inkişafı haqqında ümumi psixoloji nəzəriyyəyə çevrildi.** Freyd öz psixologiyasının **prinsiplərini** müəyyən-ləşdirmiş və **psixi proseslərin üç nöqtəyi-nəzərdən izahını** məqbul saymışdır: - **dinamik, topik** və iqtisadi. Bu dövrdə Freydin çap olunmuş əsərləri: “Beş yaşlı bir uşağın fobiya-larının təhlili” (1909), “Leonardo da Vinçi” (1910), “Totem və tabu” (1912), “Psixi fəaliyyətin ilk prinsipi haqqında fikirlər” (1911). Yazılmış bu əsərlərdə Freyd **psixooanalizi**

bədii yaradıcılıq sahələrinə və **bəşər tarixi** problem-lərinə **tətbiq** etməyə başladı. **Üçüncü, sonuncu dövrdə** Freydin konsepsiyası əsas-lı dəyişikliyə uğramış və özünün **fəlsəfi ümumiləşdirməsini** və **yekunu** tapmışdır. Şəxsiyyətin **strukturu üç instansiya** haqqında təlim şəklində müəyyənləşdirilir: - “Mən”, “O”, “İdeal-mən” (“Mən və O”, 1923). Freydin irəli sürdüyü **ideyalar əsasında psixanaliz fəlsəfi sistemə** çevrilmişdir.

K.Q.Yunqun analitik psixologiyası. K.Q.Yunq (1875-1961) Bazel universitetini (İsveçrə) bitirdikdən sonra psixiatr kimi klinikada çalışmışdır. Özünün psixoloji konsepsiyasını K.Yunq **analitik psixologiya** adlandırmışdır. Onun mərkəzi məzmununu **şüursuzluq** və **şəxsiyyətin inkişaf prosesi** haqqında təlim təşkil edir.O, psixikanı **şüurlu** və **şüursuzluğa** ayırmaqla yanaşı, şüursuzlu-ğun **iki sistemi** - **şəxsi** və **kollektiv sistemi** haqqında **ideyasını** irəli sürür.**Şəxsi şüursuzluq** – bu **psixikanın səthi qatıdır** və onun məzmunu **fərdi təcrübə** ilə əlaqədardır: **unudulmuş xatirələr**, sıxışdırılmış **impuls** və **arzular** (istəklər), unudulmuş **travmatik** təəssüratlar. Bütün bunlar fərdin şəxsi inkişaf tarixindən asılıdır.Onun məzmunu yuxularda və fantaziyalarda təzahür edə bilər.Yunq **kollek-tiv şüursuzluğa** böyük əhəmiyyət verirdi.**Kollektiv şüursuzluq** – **şəxsiyyətdən yüksəkdə duran şüursuz psixikadır** və öz **tərkibində instinktləri, tələbatları, meylləri birləşdirməklə insanı təbii varlıq kimi təqdim edir**.Bununla yanaşı, kollektiv şüursuzluq **arxetiplərdə ifadə olunmaqla insanın ruhi həyatında təzahür** edirlər.**Kollektiv şüursuzluq** – qədim psixikadır və o **fərdin inkişafın-dan**, onun **şüurundan asılı deyildir**.**Kollektiv şüursuzluğa daxildir:** milli, irqi və ümumbəşəri baxışlar, inamlar, köhnəlmiş və düzgün olmayan baxışlar; insanın heyvanlardan **irsən** aldığı bəzi əlamətlər. **İnstinkt** və **arxetiplər** insanın ruhi həyatını idarə edirlər: **instinktlər** insanın spesifik fəaliyyətini təyin

edirlər; **arxetiplər** isə **psixi məzmunun** konkret olaraq formalaşmasını təyin edərək şərtləndirirlər. **Arxetiplər** müəyyən obrazları xatırladırlar. Onlar **obrazlar** və **simvollar** **şəklində mövcud olmaqla kollektiv şüursuzluğun ən dərin qatlarına** uyğun gəlirlər. **Kollektiv şüursuzluq** anlayışının irəli sürülməsi psixopatoloji faktların toplanılmasına əsaslanır və xəstələrin fantaziyalarının ardıcılığında və bir-birini əvəz etməsində ifadə olunur.

Şəxsiyyətin **formalaşması** prosesini K.Yunq **individuallaşma** (fərdiləşmə) adlandırır. Onun məqsədi **şüurlu və şüursuzluğu birləşdirməkdə, müvazinətləşdirməkdə və əlaqələndirməkdə** ifadə olunur. Bu prosesin **gedişini analitik** araşdırmalar zamanı psixoterapevtin köməyi ilə izləmək olar.

“Psixoloji tiplər” (1921) əsərində K.Yunq **iki** bazis tipli **anlayışı fərqləndirir: xarici aləmə** yönələn **eksteriovertliliyi** və **daxili aləmə** yönələn **introvertliliyi**. K.Yunq eyni zamanda **psixikanın 4 funksiyasını fərqləndirir:** - təfəkkür, hiss, duyğu, intuissiya. Bu və ya digər ustanovkanın (yönəlişliyin) psixi funksiyaların bir-biri ilə əlaqədə üstünlük təşkil etməsi **fərdiyyətin 8 tipini müəyyənləşdirməyə** imkan verir.

E.Fromm (Erix Fromm – 1900-1980, Almaniya). Frommun nöqteyi-nəzərinə görə, **şəxsiyyət anadangəlmə tələbatlarla sosial norma və tələblərin təzyiqi arasında dinamik qarşılıqlı əlaqənin məhsuludur.** Fromm belə bir nəticəyə gəlir ki, **tənhalıq və təcridə məruz** qalmaq insan **varlığının** və həyatının ən **ayrılmaz səciyyəvi xassəsidir.** O vurğulayırdı ki, hər bir tarixi inkişaf mərhələsində **fərdiyyətliliyin inkişafı uğrunda insanlar mübarizə** aparmış və bununla da özlərinin **şəxsi azadlıqlarını təmin etməyə** çalışmışlar.

Fromm belə hesab edirdi ki, **azadlıq və təhlükəsizlik** arasında yaranan uçurum insanların həyatında baş verən

bütün **çətinlikləri şərtləndirən** əsas **amil** kimi **xarakterizə** olunmalıdır. İnsanlar azadlıq uğrunda mübarizə aparırlar, lakin bu **mübarizə** onları **təbiət** və **cəmiyyətdən** ayıraraq **özgələşmə** hissinin yaranmasını şərtləndirir. **Azadlıqla müşayiət** olunan **tənhalıq, yararsızlıq** və **özgələşmə** hissinin aradan qaldırılması ilə əlaqədar insan **mümkün olan üsullardan** birini seçir.

İlk mövqe – azadlıqdan imtina etmək və özünün **fərdiyyətliliyini** boğmaq və ya məhdudlaşdırmaqda ifadə olunur. Fromm “**azadlıqdan qaçmaq üçün**” insanların seçdiyi bir neçə üsulu fərqləndirir. Üsullardan biri onda ifadə olunur ki, **avtoritarizm** yolu ilə insan **özünü başqa** bir adamla və ya **hansısa** bir **xarici amillə** birləşdirir və bu yolla şəxsi “Mən”-inin fərdiyyətliliyini qorumağa və bərpa etməyə çalışır. Bu zəmində bəzi insanlar özlərinin bütün həyatı **uğursuzluqlarının səbəbini başqalarında** axtarırlar. Belə halda insan bütün **təcavüzünü** şəxsi uğursuzluqlarının günahkarı hesab etdiyi **adama qarşı yönəldir**.

Mazoistik tendensiyalara (cinsi pozğunluğa) malik olan insanlar **ətrafdakı-lara** qarşı **paxıllıq, təcəvilik** və **köməksizlik** kimi xüsusiyyətlərini təzahür etdirirlər. Onlar öz **istədiklərini** yox, **ətrafdakıların əmrlərini** yerinə yetirməyə meyl edirlər. Belə adamlar əksər hallarda **şəxsi** “Mən” hissinə, “mən istəyirəm” hissinə keçirə bilmirlər; onlar özlərini **əsassız** olaraq **günahlandırır** və özlərini bütün hallarda **təqsirkar** hesab edirlər.

Sadist xarakterli tendensiyalar onda ifadə olunur ki, insan **başqalarını özünə tabe** etmək, onlara **hakimlik** edərək **istismara** məruz qoymaq **meylini reallaşdırır**. Başqalarına **əzab** verməklə insan **ləzzət** alır. Belə tip insanları Fromm **avtoritar şəxsiyyət** adlandırmışdır. O, belə hesab edirdi ki, hər bir adamda **hər iki tendensiya müşahidə** olunur.

Azadlıqdan imtina etməyin, qaçmağın ikinci yolu – destruktivlikdir. “Dağıdıcı” xarakter əlamətinə malik olan insan yararsızlıq hissini aradan qaldır-mağa cəhd göstərir (destruksiya – latın sözüdür, dağıtmaq, pozmaq mənasını daşıyır). Fromma görə, **dağıdıcılıq – dözülməz, gücsüzlüyün aradan qaldırılma-sının** vasitəsi kimi istifadə olunur. Özünün **intellektual** imkanlarını **reallaşdırma bilməyən, narahatlılıq** və **gücsüzlük** hissi keçirən insanlar özlərinin həyatı problemlərini həll edərkən dağıdıcılıqdan (destruktivizmdən) bir vasitə kimi istifadə edirlər.

Azad olan insan seçdiyi həyat yoluna görə məsuliyyət daşıyır. Əgər **azadlıq yükünü** insan daşıya bilmirsə, bu zaman o, **sürü konformizminin dəstəsinə** qoşulur və **kor-koranə** qəbul edilmiş **normaları yerinə yetirir.** Belə halda insanlar qəbul olunmuş normalara uyğun olaraq özlərini aparırlar. **Konformizmə** meyl edən insan ətrafdakılar tərəfindən **rədd edilməmək** üçün onların **ardınca** gedir və insanlarla **yaxşı münasibətləri** saxlamağa nail olur. **Qeyd edilənləri azadlıqdan qaçmağın üçüncü yolu kimi səciyyələndirmək** olar.

Fromma görə, **azadlıqdan qaçmağın üç üsulunun** əksi olaraq **müsbət**, yəni **pozitiv azadlıqdan təcrübəsi** də vardır. Belə **azadlıq** əsasında **tənhalıq** və **özgələş-mə** hissini aradan qaldırmaq olar. Fromm belə hesab edir ki, **cəmiyyətlə bağlılıq** saxlamaqla insan **təkrarolunmazlığını, avtonomluğunu** və **unikallığını** saxlaya bilər. Fromm azadlığın növünü adlandıraraq belə hesab edirdi ki, onun mövcudluğu şəraitində insan özünü dünyanın bir hissəsi kimi hiss edir və eyni zamanda ondan asılı olmayaraq **pozitiv azadlığını** saxlamağa nail olur. Bunun əldə olunması insandan **həyatda spontan aktivlik tələb** edir. Belə imkan xüsusilə **uşaqlarda açıq şəkildə müşahidə** olunur. Uşaq sosial norma və qadağaları nəzərə almadan özünün daxili dünyasına uyğun hərəkət edir. Fromm **pozitiv azadlığın əldə**

edilməsində əməyə olan məhəbbəti yüksək qiymətləndirirdi.

Fromm özünün **konsepsiyasında** insan **davranışında** **bioloji** motivlərin rolu ilə bağlı diqqəti **sosial faktorlara yönəltməyə** meyl edir. Bu yolla o, hər iki başlanğıcı **bərabərləşdirməyə** və **müvazinətləşdirməyə** çalışır. Fromm sosial xarakterin tiplərini təhlil edərək belə bir ümumi nəticəyə gəlir ki, **insan özünü axarici hakimiyyətin nüfuzuna qarşı qoymaqla azadlığını saxlamağa, özünün iradə və zəkasını ortaya qoya** bilər. Bu baxımdan **avtoritarlığa müqavimətin** göstərilməsində Fromm **insanın müstəqilliyini** yüksək qiymətləndirirdi.

Razı olmamaq qabiliyyəti, Fromma görə, azadlığın şərtlərindən biridir. Digər tərəfdən **azadlıq etiraz** (protest) formasında **təzahür** edir. **Azadlıq** və **etiraz** bir-birindən ayrılı bilməz. Bunlarsız **şəsiyyətin inkişafı qeyri-mümkündür.**

Karen Xorni (16 sentyabr 1885– 4 dekabr 1952, Nyu-York, Nyu-York ştatı) — alman əsilli Amerikalı psixanalist. Neo-Freydizmə bağlı bir cərəyan olan "eqo psixologiyası"nın təmsilçilərindəndir. Z.Freyddən fərqli olaraq şəxsiyyətin və nevrozun formalaşmasında fizioloji və impulsiv güclərin təsirlərindən daha çox ərtaf mühitin təsirlərindən bəhs etmişdir. Karen Xorninin fikrinə görə, nevroz nevroitik fərdlərdə digər insanlarla olan münasibətləri idarə etmək cəhdlərinin nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Bu cür strategiyalar həm adi, həm də nevroitik insanlarda görülsə də, nevroitik fərdlər bu strategiyalardan özlərinə yaxın olanını ömürləri boyu bütün sahələrdə istifadə edirlər. Xorninin fikrinə görə, sağlam səylər ilə nevroitik impulsar arasındakı əsas fərq onları idarə edən qüvvələrdə öz əksini tapır. Sağlam səylər insanlarda mövcud potensialı inkişaf etdirmək üçün qurulmuş bir meyldən irəli gəlir.

Əsas narahatlıq uşaqlıqda valideyn-uşaq münasibətlərindən qaynaqlanır. Xorninin dediyi fikrə əsasən, bir uşağın ətrafdakı insanların onu sevməyəcəyini beləliklə, uşağın özünün təkbaşına bir şəxs ola bilməyəcəyini qəbul edə bilməməsi dərəcəsinə qədər öz nevrozlarına uduzduqlarının şahidi olur. Belə fərdlərin uşağa olan münasibət və davranışları özlərinin nevrotik ehtiyacları və reaksiyaları tərəfindən müəyyən edilir. Nəticədə, uşaq "mənlik" hissini inkişaf etdirə bilmir. Bunun əvəzinə, Xorninin "əsas narahatlıq" adlandırdığı dərin bir etibarsızlıq və qeyri-müəyyən bir narahatlıq hissi meydana çıxıb inkişaf edir.^[9] Bu narahatlıq və etibarsızlığın öhdəsindən gəlmək üçün uşaqlar müxtəlif davranış strategiyaları hazırlayır və bu strategiyalar şəxsiyyətlərinin dəyişməz bir hissəsinə çevrilir.

Qarşıdurmalarda nevrozlar tez-tez müşahidə olunur. Lakin nevrotiklər bu münaqişələri rədd edirlər. Belə qarşıdurmaları başa düşmək üçün bəzi əlamətləri müşahidə etmək lazımdır. Müşahidə olunan bu simptomlar yorğunluq və qərarlılıqdır. Bunlar sağlam insanda da baş verə bilər, ancaq nevrotiklərdə tez-tez və yüksək səviyyədə müşahidə olunur. Məsələn, övladlarını çox sevdiyini söyləyən bir ananın, uşaqlarının ad günlərini unutması qərarlılıq əlamətidir. Münaqişələrin əsas mənbəyi egoist impulslarımızla qadağan edici şüurumuz arasındakı qarşıdurmadır. Beləliklə, *arzular* və *qorxular* arasında toqquşma baş verir. Qarşıdurmalar uşaqlıq vaxtından etibarən uşağın ətrafındakı narahat stimulların öhdəsindən gəlməyə çalışdığı dönmədə yaranır.^[9] Belə uşaqlar bu strategiyalardan ailənin xaricindəki şəxslərlə ünsiyyət qurarkən də istifadə edirlər və yetkin olduqda bu davranış nümunələri davam edir. Əslində, bu tip nevrotik fərdlər sosial əlaqələrin narahatlığa səbəb olduğunu öyrənir. Çünki, bu strategiyalar qısa müddətdə

narahatlığı azaltmağa kömək edir. Karen Xorni uşağın mübarizə strategiyalarını üç başlıq altında təsnif edir:

- **İnsanlara yönəlmiş tip (itaətkar, uyğunlaşan tip)**
- **Təcavüzkar tip (insanlara yönəlmiş olur)**
- **Sınıq tip (insanlardan uzaqlaşmış olur)**

Bu insanlar sevilmək və təsdiqlənmək hissinə ehtiyac duyurlar. Yəni, hər zaman bir dost, aşiq və həyat yoldaşı axtarışında olurlar. Hər bir araşdırmada yaxınlıq və aid olmaq istəyi vardır. Bunlar məcburi ehtiyaclardır. Bu axtarışlar ilk baxışdan normal görünsə də, əslində çarəsizlikdən xilas olub, etibar və sədaqətə yönəlmiş sarsılmaz impulslardır. Onlar daim bu impulsları izləyirlər. Altruistik davranış qarşısında başqalarından çox şey istəmir əksinə, başqalarının onlardan gözlədiklərini kor-koranə şəkildə təqdim edən tərəf olurlar. Hər hadisədə özlərini günahlandırırlar və davamlı olaraq üzr istəmək potensialına sahibdirlər. Nevrotik bir insanın ehtiyacları və ətrafındakı insanların gözləntiləri onu onlardan daha çox asılı olmağa vadar edir. İnsan sevgi, qoruma, dəstək, mehribanlıq və yaxınlıq istəyir. Nevrotik asılılığı olan insanlar qarşısındakı insanı itirmək qorxusu ucbatından səhvi daim özlərində axtarırlar. Buna görə daha çox sevən və anlayışlı olmağa məcbur olan tərəf olduqlarını düşünürlər. Nevrotik tip insan hər şeyə dözməyi bacarmalı, anasını, atasını sevməli və ya heç kimsənin qəlbini qırmamalı, daima rahat və sakit olmalıdır. Heç vaxt yorulmamalı və xəstələnməməlidir. Bu tip insanın düşüncələri bu dərəcədə sərtidir. Özünü qeyd-şərtsiz həsr etdiyi insan heç vaxt onu tərk etməməlidir. Ancaq nevrotik qarşı tərəf üçün hər şey etməlidir. Çünki, o, yalnız, köməksiz və zəifdir. Belə olduqda öz keyfiyyətlərini alçaldaraq dəyərsizlik hissi inkişaf etdirirlər. Həmişə başqasının daha güclü olduğunu düşünürlər. İnsanlara yönəlmiş nevrotiklərin özünə inamı başqalarının onları təsdiq edib-etməməsindən asılı olaraq dəyişir. Yəni ya artır,

ya da azalır. Nevrotiklər üçün sevgi həyatında əldə etmək istədiyi yeganə məqsəd kimi görünür. Münaqişələri həqiqi mənada həll etməyincə sevgi və onu kimdənsə almaq üçün yönəlmiş olan sonsuz ehtiyac heç vaxt ödənmir. Onun üçün sevmək bu və ya digər şəkildə özünü itirmək, bu duyğulara köklənmək, bu hissin içində ərimək, başqa bir insanla birləşmək, özündə bir tapa bilmədiyi keyfiyyətləri onda tapmaq deməkdir. Sevgi bu tip üçün özünəməxsus bir dəyərə malik olduğundan, aşiq olmaq özünü qiymətləndirməyi müəyyən edən amillər arasında birinci yeri tutur.

İnsanlara qarşı yönəlmiş aqressiv tip, digər insanları düşmən olaraq görür. Bu aqressiv tip həmişə güclü olmağa və ya heç olmasa güclü görünməyə çalışır. Başqalarından üstün olub, güc qazanmağa ehtiyac duyurlar. Həyatlarına daxil edəcəkləri insanların nə qədər güclü, yüksək mövqeyə sahib olmalarına diqqət edərək onlardan necə faydalanıb istifadə edəcəklərini düşünürlər. Qorxularını qəbul etməkdən çəkinir və onların üzərinə gedirlər. İnsanlara yönəlmiş itaətli tipin əksinə qələbə qazanmaq üçün mübarizə aparan və qələbə qazazmaq istəyən insanlardır. Bu məqsəd üçün lazımi bacarıqlarından istifadə edirlər. İtaətli və aqressiv tiplər bir-birlərinin tam əks qütbləridir. Birinə xoş olan davranış digəri üçün naxoş ola bilər. Biri hamı ilə razılaşmaq istəyərkən, digəri hər kəsi potensial düşmən olaraq görür. Bu seçimlər şüurlu və azad şəkildə deyil, daxili məcburiyyətlərdən qaynaqlanır.

İnsanlardan uzaqlaşmaq

Əsas münaqişənin başqa bir tərəfi, emosional təcrid və insanlardan uzaqlaşma ehtiyacıdır. Mütəmadi olaraq tək olmaq istəyi hər hansı bir insanda baş verə bilər. Ancaq nevrotizmdə başqaları ilə birlikdə olmaq onlar üçün gərginlik mənbəyidir. Belə insanlar ümumiyyətlə həyatda tamaşaçıdır. Duygusal bir vəziyyət yaradan, istər sevgi, istər bir mübarizə, istərsə də əməkdaşlıq, rəqabət və ya emosional

vəziyyətdən qaçmaq istəyirlər. Yalnız bir şeyə çox əhəmiyyət vermədən və başqasına bağlanmadan uğur qazanmaq istəyirlər. Zövq aldıkları şey öhdəlik tələb edirsə, onlardan imtina edirlər. Özlərinə kəskin məhdudiyyətlər qoya bilərlər. Həyatlarını gizli yaşamağı sevirlər. Sənəd tipindən fərqli olaraq, paylaşmağı sevmirlər. Həddindən artıq müstəqillik ehtiyacı məcburi bir ehtiyacdır. Nəyisə gözləmək, vaxtında çatmağın lazım olduğu kimi hallar onları narahat edir. Ənənəvi dəyərləri, ad günlərində alınacaq hədiyyələri sevmirlər. Çünki bunlar onlar üçün gözləntilərdir. Üstünlük səyləri, digər nevrotiklər kimi, bunlara da malikdir. Ancaq bu üstünlüyün heç bir şey göstərmədən gəlməsini və kimisə gerçəkləşdirməsini istəyirlər. Özlərini unikal bir varlıq kimi təsəvvür edə bilərlər. Öhdəlik tələb edən hər hansı bir vəziyyət onu emosional olaraq geri itələyir. Terapevtlərin fikrincə nevrotik hər hansı bir qoşma nevrotikdə sinir pozuntularına səbəb ola bilər. Nəticədə izolyasiyaya ehtiyacı olan neyrotiklər, digər neyrotiklər kimi, bu ehtiyac ödənildikdə özlərini təhlükəsiz hiss edirlər. Əks təqdirdə, onların narahatlığı artır. Qürur sistemi hər şeydən əvvəl nevrotik fərdini özünə yönəldir — onu digər insanlardan təmizləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, Egoentrizm ilə, insanın yalnız öz maraqlarını düşündüyü mənada egoistlik və ya səfehlik mövzusunda bir sual yoxdur. Nevrotik insan həmişə özünə batırılmış mənada özünü göstərir. Fərdi üçün şey göstərməyin, yerləşdiyi mühitin olub-olmamasının əhəmiyyəti yoxdur; Hər mövzuda ən böyük olmaq üçün bacarıqlarının yetərli olub olmaması bu maraq və təqdir mərkəzidir. Həqiqət harada gizlidirsə, hər mübahisədən qalib çıxmalıdır.

İdeal mənlilik nevrotik insanın özünün əsl xüsusiyyətlərini gizlətmək üçün istifadə etdiyi bir maskadır. Bu cür nevrotik öz daxilində baş verən münaqişələrdən xəbərdar deyil. Onlar ideal mənliliklərinin təsiri ilə özlərini

olduqlarından daha üstün hesab edirlər. Müxtəlif aspektlərdə özünü optimallaşdırma Xorninin hərtərəfli nevroitik həll adlandırdığı nüansdır. Başqa sözlə, bu, yalnız müəyyən bir münaqişənin həllini deyil, ehtiyacları da tam olaraq təmin edəcək bir həll yoludur. Öz-özünə idealizasiya insanın sonrakı inkişafına mütləq və geniş əhatəli təsir göstərəcəkdir.

Narsissizm məfhumu

Müxtəlif mənfi təsirlərin birləşməsi nəticəsində uşağın özünü aşkar etməsinin qarşısı alınır və uşağın sosial mühitdən öyrəndiyi şey dünyanın düşmənçiliklə dolu olması fikridir. Uşaq nevroitik meylləri inkişaf etdirərək bu şərtlərin öhdəsindən gəlmək üçün bir yol tapır. Bunlardan biri standartlara uyğunluqdur. Bu Freydin superego anlayışına uyğundur. Bunlardan biri mazoşist meylləri olan başqalarından asılılıq, digəri isə özünü böyük görmək adlandırılan narsissizmdir. Xorninin fikrinə görə, narsissizmi qısaca "özünə aşiq olan" kimi təsvir etmək olar. Narsissizmdə özünü son dərəcə vacib hesab etmək və başqalarından həddən artıq heyranlıq gözləmək, kiminsə həqiqətən həzz aldığı şeyləri qiymətləndirməmək və ya başqalarını qiymətləndirməmək meyli vardır. Bu ikisi həmişə mövcuddur, lakin bəzi tip insanlarda onlardan biri digərindən üstün ola bilər. İnsanların özünün həddən artıq yüklənməsinə ehtiyacının ən böyük töhfəsi uşağı başqalarından uzaqlaşdırır. Çünki, narsissistik meyilli insanlar həm özlərinə, həm də başqalarına yad olduqları üçün nə özlərini nə də başqalarını sevmirlər. Narsissistik davranışları gücləndirən üç nüans vardır:

1. İstehsal bacarığının yoxluğu;
2. Dünyanın özünə borclu olması ilə bağlı həddən artıq gözləntilərin inkişafı;
3. Ətrafdakı insanlar ilə olan münasibətlərinin zəifləməsi.

Z.Freyd bu meyllərin mənbəyini bioloji mənşələrə aid etsə də, Xorni daha çox mədəni amillərin üzərində dayanır . O, yaşadığımız dövr mədəniyyətinin narsistik meyllərə töhfə verdiyini qeyd edərək, insanlar arasında qorxu və düşmənçilik hissi yaradan fəaliyyətlərin olduğunu söyləyir.

Karen Xorni "Əsrimizin nevroitik insanı" (1937) əsərində mazoxist şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin təsvirini təqdim edir. Mazoxizm nevroitik bir ağrıdır. Onun sözlərinə görə, əzablardan faydalanmaq; insanın özünü zəiflədən və bədbəxt olmağa meyilli olan bir impulsdur. Bu tərifi edərkən, Xorni, bu meylləri bioloji bir fərziyyəyə əsaslandırmır, ancaq psixoloji cəhətdən izah edir.

Mazoxist şəxsiyyət meylləri davranışın iki əsas nümunəsini özündə cəmləşdirir. Bunlardan birincisi cəlbədicə, əhəmiyyətsiz, təsirsiz və dəyərsiz olmaq hisslərinə səbəb olan özünü tükəndirmə meylidir. Şəxs onların imkansızlığını şişirtir. Bunlar huşunu itirməyə və küncə sıxılmağa meyilli insanlardır. İkinci meyl, səbirsiz sevgi və marağa səbəb olan parazitar şəxsi asılılıqdır. E.Fromm görə, mazoxistik impulsa malik olan insan inamı olmadığı üçün, təməl acizlik hissi ilə istəklərini səsləndirmə qabiliyyətini demək olar ki, itirmişdir. Ondan qurtulmaq üçün şişirdilmiş ağrı yaşayır. Çünki bu ağrı keyləşdirici təsir göstərir. Ağrı içərisində təzyiq altında tutularaq sevgiyə nail olmaq, insanın özünü daha böyük bir şeydə itirməsi, fərdiliyin həll olunması eyni zamanda, şübhə, narahatlıqları bu şəkildə özündən uzaqlaşdırması ilə ehtiyacını təmin edir. Bu izahlarla Xorni, mazoxistik impulsların əsl mənbəyinin şəxsiyyət qarşılıqları olduğunu göstərir.

Karen Xorni nevroz anlayışına qeyri-adi bir istiqamətdən yanaşmışdır. O, nevrozun formalaşmasında təkcə şəxsin bioloji xüsusiyyətlərinin deyil, eyni zamanda mədəni faktorların və ətraf mühitin də təsirli olduğunu

müəyyən etmişdir. Valideynlərindən kifayət qədər sevgi görməyən bir uşağın gələcəkdə nevroitik bir şəxsiyyət kimi inkişaf edəcəyinə inanır. Kifayət qədər sevgi almayan uşaq bu çatışmamazlığı aradan qaldırmaq üçün ehtiyac duyduğu məmnuniyyət hissini həyatda axtarmağa başlayır. Axtardığı bu sevgi duyğusunu başqa duyğular ilə əvəz edir. BUNA misal olaraq təcavüzkarlıq və cinsi duyğuları göstərmək olar. Yaşadığı cəmiyyətin mədəni tələblərinin təsiri altında bu duyğuları təzyiq altında tutmalıdır. Əks təqdirdə cəmiyyət tərəfindən alçaldılar, qınanırlar və nəticədə özünü günahkar hiss edir. Bu səbəblə də özünü və bu cür neqativ hisslərini təzyiq altında tutub sıxışdıran şəxsə də narahatlıq hissi yaranmağa başlayır. Əsas narahatlıq hissi insanın özünü qeyri-kafi kimi qiymətləndirməsi və bu çatışmamazlığından xəbərdar olmasıdır. İnsan özünə qarşı hiss etdiyi bu etibarsızlığı başqalarında axtarmağa başlayır və başqalarına etibar edə bilməyəndə özü ilə qarşılaşır və yenidən narahatlıq hissi meydana çıxır. Bu narahatlıq nə qədər güclü olarsa, insanın inkişaf etdirəcəyi müdafiə mexanizmi də bir o qədər güclü olur. Bu müdafiə mexanizmləri fərqli mədəniyyətlərdə fərqli quruluşlara malikdir. Karenin belə bir nevroitik izahında mədəni elementlər özünü büruzə verir. K.Xorni nevroitikləri belə izah edir: "Mədəni baxımdan müəyyən edilmiş faktor və ya çətinlikləri şiddətlə hiss edən şəxslər, ya həmin çətinliklərdən çıxıb bilməyən, ya da şəxsiyyətlərinin çoxunu itirərək həmin şəxsiyyətlərindən azad olanlardır". Xorninin bu izahı verməsinin səbəbi insanın göstərdiyi davranış və rəftarların onu əhatə edən mədəniyyətə görə məna qazanması və mədəniyyətə görə normal olub olmadığı haqqında məlumatları mədəniyyət ünsürlərindən əldə edə bilməsidir. Münasibətlər və davranışlar hər mədəniyyət quruluşunda fərqli şəkildə meydana gəlir və bu nümunələr nevrozu anlamağımıza istiqamət verir.

Karen Xorninin sözlərinə görə, psixoanalitik terapiyanın bir neçə ifadə üsulu vardır. Bu terapiya nə olursa olsun, insanın inkişafının davam etdiyi yanlış yolu dəstəkləyə bilməz. Yalnız inkişafı daha konstruktiv hala gətirmək üçün çətinlikləri dəf etməyə kömək edə bilər. Terapiya prosesinin çətinliyini aradan qaldırmaq üçün bu proses xəstə baxımından qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan insan mövcud qarşıdurmalar ilə üzləşdiyi zaman əsl potensialını tapmaq fürsəti əldə edəcəkdir. Analitik terapiya yolu bəşər tarixi boyu müdafiə olunan qədim bir yoldur. Bu mövzunun özünəməxsus xüsusiyyəti Z.Freydin öz bilik qazanma metodudur. Analitik insanın daxilində fəaliyyət göstərən qıcıqlandırıcı qüvvələrin məhv edilməsinə, konstruktiv qüvvələr tərəfindən tədbir görülməsinə və şəxsin bütün bunların fərqiində olmasına kömək edir. Mümkün mənəvi qarışıqlıq haqqında hər hansı bir məlumat hər kəsə öz problemlərini aşkar etməyə imkan verir. Bu mənəvi qarışıqlıqlar bunlardan ibarətdir: şöhrət axtarmaq, qürur hissi, daxili qarşıdurmalar, daxili əmlər və s. Analitik burada pasiyenti bütün bunlardan xəbərdar etməyə çalışır. Pasiyent bu amillər arasındakı əlaqədən də xəbərdar olmalıdır. Onun mənəvi quruluşunda daha əvvəldən fəaliyyət göstərən şəfəverici güclər mövcuddur. Təhlilin əvvəlində bunlar aşağı səviyyədə olur. Lakin xəstə analitikə təsir edə biləcəyindən əmin olduqdan sonra daha həvəsli davranma bilər. Analitik onları təhlil obyektinə halına gətirmək üçün uyğun vaxt axtarmalıdır. Belə bir analitik araşdırmada diqqət edilməsi lazım olan əsas nüans, real və ya həqiqi "öz"-ü hərəkətə təşviq etməkdir. Bu cür müdaxilənin mahiyyət və əhəmiyyəti isə xəstənin marağından asılıdır. Bu prosedura üçün ilkin yardım xəstənin xəyallarından qaynaqlanır. Xorninin fikrinə görə, "Xəyallarımızda özümüz haqqında reallığa daha yaxın oluruq. Xəyallar sağlam və ya nevroitik bir şəkildə münaqişələrimizi həll etmək

cəhdlərimizə uyğun gəlir". Analitik gündəlik həyatda hiss etməyə cəsarət etmədiyi duyğularını xəyallarında ifadə etməyin vacibliyini vurğulayacaqdır ki, bu da xəstəyə simvolik olaraq təsvir olunan şeyləri anlamağa kömək edəcəkdir. Nevroz insanın hal və hərəkətlərində sərtlik yaratdığından insanın normal inkişafına mane olaraq, öhdəsindən gələ bilmədiyi münaqişələrə səbəb olur. Buna görə də təhlilin məqsədi bir insanın həyatını risklərdən və münaqişələrdən xilas etmək deyil, öz problemlərini öz üzərində həll etmək bacarığı qazandırmaqdır. K.Xorninin psixanalitik terapiyaya münasibətini anlamaq üçün öz nümunəmizdən istifadə edə bilərik. Belə ki, elm sizə itinizi necə tanımağı öyrədə bilməz. Ancaq sizə itlər haqqında ümumi məlumat verə bilər. Bu baxımdan itinizi yalnız narahat olduğu zaman bəsləyərək evin içində necə davranmağı və sizinlə necə top oynamağı öyrətməklə tanıya bilərsiniz. Əlbəttə ki, itinizi daha yaxından tanımaq istəsəniz itlər haqqında elmin verdiyi məlumatdan da faydalana bilərsiniz.

Z.Freyd və K.Xorni arasındakı fərq

- K.Xorni və Z.Freyd hər ikisi erkən uşaqlıq dövrü haqqında bəhs edirlər. Lakin onların bu mövzudakı fikirləri fərqlidir. Freyd uşaqlıq və yetkinlik dövrü arasında **determinist** bir yanaşmaya sahib olsa da, Xorni effektiv amillərin çoxsaylı təsiri səbəbindən belə bir **determinist** yanaşmaya sahib deyil.

- Freyd pozulmuş davranışların bioloji amillərdən qaynaqlandığını düşünür. Xorni isə bunun səbəbini ailədaxili məişət problemləri və sosial-mədəni faktorlarla əlaqələndirir.

- Freyd instinktləri motivasiya mənbəyi kimi görür. Xorni isə daha çox uşağın güvən duyğusu və məmnunluq hissini vurğulayır.

- Freyd eqonu mənliyin əvəzolunmaz bir hissəsi kimi görsə də, Xorni eqonu yalnız nevroitik tiplər ilə əlaqələndirir.

- Həm Freyd, həm də Xorni şüursuzluq haqqında danışır. Lakin Xorni əsas düşmənçiliyin qarşısını ala biləcəyimizi qeyd edir.

- Freydin fikrinə görə, qarşıdurma universal və həll olunmazdır. K.Xorninin fikrinə görə isə münaqişə aşkar olunarsa, həll edilə bilər.

- K.Xorni mədəniyyətə xüsusi önəm verir. Z.Freydin yanaşmasında isə bunu görə bilmirik.

- Z.Freyd üçün libido nəzəriyyəsi əsas sütunlardan biridir və o, daha çox zövq prinsipi üzərində işləyir. Bununla belə, Xorni əksər fikrərinin təhlükəsizlik və məmnuniyyət ehtiyacından qaynaqlandığını söyləyir. Bundan əlavə, Freyd libido nəzəriyyəsinə əsaslanan Edip kompleksinin universal olduğunu vurğulayır. Xorni isə tərbiyə olunma tərzini və mədəniyyətin üzərində durur.

Məlum olduğu kimi, şəxsiyyət və onun psixologiyası dərin köklərə malikdir. Şəxsiyyət psixologiyası sahəsində nəzəri tədqiqatlar öz əsaslarını qədim dünyanın mütəfəkkirlərinin işlərindən almışdır. Lakin şəxsiyyət psixologiyası bir eksperimental elm kimi XX əsrin birinci onilliyindən meydana gəlmiş və bu sahədə geniş əhatəli tədqiqatlar aparılmışdır. Şəxsiyyətin eksperimental tədqiqatının əsası A.F.Lazurski, Q.Olport, R.Kettel tərəfindən qoyulmuşdur. Şəxsiyyət haqqında aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar bu sahədə müxtəlif baxış və nəzəriyyələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Həmin nəzəriyyələri qruplaşdırmış olsaq təxminən aşağıdakı əsas nəzəriyyələri qeyd edə bilərik: *klassik nəzəriyyə, klinik nəzəriyyə, eksperimental nəzəriyyə, koqnitiv nəzəriyyə, biheviyistik nəzəriyyə, humanistik nəzəriyyə*. Həmin nəzəriyyələrdən biridə qeyd etdiyimiz kimi klassik nəzəriyyədir.

Şəxsiyyət haqında klasik nəzəriyyələrdən biri də, Avstriya psixoloqu *Alfred Adlerin* (1870- 1937) *fərdi psixologiya* nəzəriyyəsidir. Onun fikrincə insanda ən əsas onun təbii instinktləri deyil, «birlik hissidir». Bu hiss anadangəlmədir, lakin sosial cəhətdən inkişaf etdirilməlidir. A.Adler şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən üç mühüm münasibəti qeyd edir: başqa adamlara münasibət, əməyə münasibət, başqa cinsə münasibət. Adlerə görə şəxsiyyətin strukturunu müəyyən edən əsas motiv və tenden- siyalar aşağıdakılardır: 1) özünün gücsüzlüyünü hiss etmək; 2) təkmilləşməyə və üstünlük əldə etməyə cəhd; 3) birlik hissi və ya sosial hiss. Onun fikrincə bu tendensiyalar anadangəlmə deyildir. Daha doğrusu, uşaq doğularkən ona hazır şəkildə ver- rilmir; o, dünyaya gələrkən insan nitqinə qabillik onun anatomiyasında olduğu kimi, bu tendensiyalar üçün də potensial imkan olur.

1935-ci ildə Adler ABŞ-a gəlir və həkim-psixiatr vəzifəsində çalışır. 1937-ci ildə Adlerin ölümündən sonra fərdi psixologiyaya maraq azalır və yalnız 50-ci illərdən yenidən diqqəti çəkir. Humanist psixologiyasının yaradılmasına Adlerin ideyalarının böyük təsiri olur.

Adler insan psixikasına yeni sosial-psixoloji yanaşma müəlliflərin biridir. Elə bu məqsədlə də onun Freydlə başlıca fikir ayrılığı ortaya çıxır. Adler Freyd və Yunqun qeyri-şüuri meyllərin şəxsiyyət və onun davranışına, eləcə də insanın cəmiyyətlə münasibətinin qurulmasına təsiri ideyasını qəbul etmirdi. O hesab edirdi ki, insanın həyatı və davranışını anadangəlmə instinktlər, arxetiplər deyil, başqa adamlarla ümumilik hissi, sosial əlaqələr və oriyentasiya müəyyənləşdirir. Lakin bu 3 müəllifin şəxsiyyətin formalaşmasında təbiətin insana bəxş etdiyi daxili bir aləmin olması barədə fikirləri üst-üstə düşürdü. Amma bu amili onlar fərqli şəkildə izah edirdilər. Freydə görə bu prosesdə seksual amillər, Yunqa görə

təfəkkür tipləri, Adlerə görə isə ictimai maraqlar həlledici rol oynayır. Bununla belə, Adler şəxsiyyətin inkişafında insanın öz fərdiliyinin tamlığını qorumağa cəhd etdiyini sübütə çalışan yeganə alim idi. Freyd isə şəxsiyyətin özünəməxsusluğunu, bənzərsizliyi ideyası Adlerin psixologiya elminə böyük töhfəsi idi.

Şəxsiyyət psixologiyası nəzəriyyəsinin strukturunu Adler belə göstərmişdir.

- Saxta finalizm
- Üstünlük qazanmağa cəhd
- Dəyərsizlik hiss və onun kompensasiyası
- İctimai maraq
- Həyat tərz (stili)
- Yaradıcı mən

Şəxsiyyətin tipologiyası ilə bağlı Adlerin bütün ideya və fikirləri sonralar eksperimental yolla öz təsdiqini tapmadı. Bununla belə, onun ictimai hissi şəxsiyyətin formalaşmasında fərdi xüsusiyyətlərin rolu xüsusilə psixi inkişaf və davranışın rolu barədə nəzəri fikirləri psixologiya elminə böyük töhfədir. Adlerə görə sosial maraq kifayət qədər olmadıqda aşağıdakı şəxsiyyət tipləri meydana çıxır (fəalləq səviyyəsindən asılı olaraq).

- İctimai tip- bu özünəinamlı və inadkar, sosial marağı zəif və yaxud heç inkişaf etməmiş insanlardır. Onlar fəaldırlar, lakin sosial planda deyil. Başqalarının xoşbəxtliyinə çox laqeyd münasibət bəsləyirlər və xarici aləm üzərində hökmranlıq yönəlişi onlar üçün xarakterikdir. Əsas həyat problemləri onlar düşmənçilik, antisosial şəkildə (qanun pozanlar, narkomanlar, cinayətkarlar və s) həll edirlər.
- Mənimsəyən tip- bu insanlar ətraf-mühitə qarşı tüfeyli münasibət bəsləyirlər və öz tələbatlarının çoxunu başqalarının hesabına ödəyirlər. Onlarda sosial maraq yodur və başqalarından mümkün qədər çox xeyir götürməyə çalışırlar.

- Qaçan tip- onlarda sosial maraq kifayət qədər deyil, öz problemlərinin həlli üçün vacib olan lazımı fəallıq göstərmirlər. Onlar problemlərinin həllindən, çətinlik və uğursuzluq yarada biləcək bir şeydən qaçırlar.
- Sosial cəhətdən yararlı tip- bu yetkin, kamil şəxsiyyətdir, yüksək səviyyəli sosial maraq və fəallıqla xarakterizə olunan tipdir. Bu cür insanlar tam səmimi olaraq başqalarının qayğısına qalır, digərləri ilə ünsiyyətə və qarşılıqlı təsirə girməkdə maraqlıdırlar. O dərk edir ki, əsas həyati problemlərin – iş, sevgi, dostluq- həlli əməkdaşlıq, şəxsi cürət, məsuliyyət və digər insanların rifahı üçün çalışmaq istəyini tələb edir.

Kurt Levin - alman psixoloq. Münxen və Berlin Universitetlərində təhsilini başa vurduqdan sonra, 1914-cü ildə K.Levin doktorluq dərəcəsi alır. O, şəxsiyyət problemini öyrənir. ABŞ-a emigrasiya etdikdən sonra Levin Stanford və Kornel Universitetlərində dərs deyir. 1945-ci ildən isə Massaçuset Texnologiya İnstitutunun nəzdindəki Qrup dinamikası üzrə Tədqiqat Mərkəzinə rəhbərlik edir. Baxmayaraq ki, K.Levin cəmiyyəti 3 il Mərkəzin direktoru olub. K.Levin öz nəzəriyyəsini “Psixoloji sahə nəzəriyyəsi” adlandırmışdır.

K.Levin şəxsiyyətdaxili konfliktə öyrənmişdir. Levinə eyni səviyyəli, müxtəlif istiqamətli təsir insanda daxili konflikt yaradır.

Şəxsiyyətdaxili konfliktin həll olunması insanda həyəcan hissi, frustrasiya yaradır, onun peşə fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir, insanı asılı edir. Bir çox hallarda şəxsiyyətdaxili konflikt başqa adamlar tərəfindən yaradılır. ABŞ-a gəldikdən sonra Levin qrup differensiyası, ünsiyyət üslubunun tipologiyası problemləri ilə məşğul olur. O təklif edir ki, qrupa dinamik sistem, şəxsiyyətin psixoloji sahəsi kimi baxılmalıdır. İnsanın qrupda sosial davranışı

qrupdaxili münasibətlər, qrupdaxili ənənələr, ünsiyyət üslubu ilə formalaşır. Davranış psixoloji sahə və tələbat funksiyası ilə birbaşa bağlıdır. K.Levin demokratik, avtoritar və liberal ünsiyyət üslublarını müəyyən etdi. O həm qrupda liderliyin yaranması məsələlərini öyrənmişdir. Bu sosial psixologiyada yeni bir istiqamətin – qrup dinamikası prosesinin yaranmasını şərtləndirdi. Levinin tədqiqatları şəxsiyyət psixologiyası, sosial psixologiya sahəsində eksperimental metodlardan istifadə etməyin mümkünlüyünü əsaslandırır. Beləliklə, geştaltpsixoloqların tədqiqatları yaradıcı təfəkkürdən tutmuş şəxsiyyətin fəallığı kimi çoxsaylı problemləri əhatə edir. Psixikanın öyrənilməsi qavrayışın, təfəkkürün, şəxsiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını, onların əsaslı fərqlərini müəyyənləşdirmək imkanı verdi. Onların eksperimental yolla aldıkları nəticələr bu gün də aktual olaraq qalır. Lakin geştaltpsixologiya yeganə psixologiya məktəbidir ki, 30-cu illərdən sonra sıradan çıxdı. Bu, Avropada, xüsusilə də Almaniyada gedən siyasi proseslərin nəticəsində baş verdi.

Kurt Levin şəxsiyyət nəzəriyyəsini Gestalt psixologiyasının əsas axınında inkişaf etdirərək ona "psixoloji sahə nəzəriyyəsi" adını verdi.

O, insanın hər birinin müəyyən bir yükü (valentliyi) olan ətrafdakı obyektlərin psixoloji sahəsində yaşadığı və inkişaf etdiyindən irəli gəlirdi. Levinin təcrübələri sübut etdi ki, hər bir insan üçün bu valentliyin öz əlaməti var, baxmayaraq ki, eyni zamanda hər kəs üçün eyni cəlbəedici və ya itələyici gücə malik olan elə obyektlər var. İnsana təsir edən cisimlər onda ehtiyaclar yaradır ki, bunu Levin insanda gərginliyə səbəb olan bir növ enerji yükü hesab edirdi. Bu vəziyyətdə bir insan rahatlamağa çalışır, yəni. ehtiyacların ödənilməsi. Levin ehtiyacların iki növünü - bioloji və sosial (kvazi ehtiyaclar) ayırırdı.

Şəxsiyyətin strukturuna olan ehtiyaclar təcrid olunmur, onlar bir-biri ilə əlaqədə, müəyyən iyerarxiyada olur. Üstəlik, bir-biri ilə əlaqəli olan bu kvazi ehtiyaclar, ehtiva etdikləri enerjini mübadilə edə bilər. Levin bu prosesi yüklü sistemlərin əlaqəsi adlandırdı. Onun nöqtəyi-nəzərindən ünsiyyət imkanı ona görə dəyərlidir ki, o, insanın davranışını daha çevik edir, ona münaqişələri həll etməyə, müxtəlif maneələri dəf etməyə və problemdən qənaətbəxş çıxış yolu tapmağa imkan verir. çətin vəziyyətlər... Bu elastiklik sayəsində əldə edilir mürəkkəb sistemləyəli, ünsiyyətəil ehtiyaclar əsasında formalaşan hərəkətləri əvəz edir. Beləliklə, insan konkret bir hərəkətə və ya vəziyyəti həll etmək üsuluna bağlanmır, əksinə, onda yaranan gərginliyi aradan qaldıraraq, onları dəyişdirə bilər. Bu, onun uyğunlaşma imkanlarını genişləndirir. Kurt Levinin araşdırmalarından birində uşaqlardan böyüklərə qab-qacaq yumağa kömək etmək və ya otağı təmizləmək kimi müəyyən bir işi yerinə yetirmələri istənilib. Mükafat olaraq, uşaq onun üçün mənalı olan bir növ mükafat aldı. Buna görə də, bütün uşaqlar tapşırığı yerinə yetirmək fürsətini qiymətləndirdilər. Nəzarət eksperimentində böyüklər uşağı ona kömək etməyə dəvət etdi, lakin uşaq gəldiyi anda kimsə məhkəmədə hər şeyi yuyub getdiyi məlum oldu. Uşaqlar əsəbiləşməyə meyillidirlər, xüsusən də onlara həmyaşıdlarının onları qabaqladığı deyilsə. Potensial rəqiblər haqqında aqressiv bəyanatlar da tez-tez olurdu. Bu zaman eksperimentator başqa bir tapşırığı yerinə yetirməyi təklif etdi və bunun da əhəmiyyətli olduğunu ifadə etdi. Uşaqların çoxu dərhal dəyişdi. Yeni fəaliyyət növündə inciklik və aqressivliyin sərbəst buraxılması var idi. Ancaq bəzi uşaqlar tez bir zamanda yeni ehtiyac formalaşdıra və yeni vəziyyətə uyğunlaşa bilmədilər və buna görə də onların narahatlığı və aqressivliyi artdı.

Kurt Levin belə nəticəyə gəlir ki, təkcə nevrozlar deyil, həm də idrak proseslərinin xüsusiyyətləri (tutma, unutma kimi hadisələr) ehtiyacların rahatlaması və ya gərginliyi ilə əlaqələndirilir. Levinin tədqiqatları sübut etdi ki, təkcə indiki vəziyyət deyil, həm də onun gözləntiləri, yalnız insanın şüurunda mövcud olan obyektlər onun fəaliyyətini müəyyən edə bilər. Belə ideal davranış motivlərinin olması insana sahənin, ətrafdakı obyektlərin birbaşa təsirini dəf etməyə, Levinin yazdığı kimi “sahənin üstündə dayanmağa” imkan verir. O, bilavasitə yaxın mühitin təsiri altında yaranan sahədən fərqli olaraq bu davranışı iradəli adlandırır. Beləliklə, Levin onun üçün vacib olan, yaşayış məkanında insanın davranışını müəyyən edən, özünü, keçmişini və gələcəyini inteqral qavrayışının əsasını təşkil edən zaman perspektivi anlayışına gəlir. Zaman perspektivinin ortaya çıxması ətrafdakı sahənin təzyiqini dəf etməyə imkan verir, bu, insanın seçim vəziyyətində olduğu hallarda xüsusilə vacibdir. Kiçik bir uşağın tarlanın güclü təzyiqinə qalib gəlməsinin çətinliyini nümayiş etdirən Levin, Hana Qayada Oturur filminə daxil edilmiş bir neçə təcrübə apardı. Orada, xüsusən də xoşuna gələn obyektədən gözünü çəkməyən qız haqqında süjet çəkilib və bu, ondan üz döndərməli olduğu üçün onu əldə etməyə mane olub. Uşağın şəxsiyyətinin formalaşması üçün tərbiyə üsulları sistemi, xüsusən də cəzalar və mükafatlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Levin hesab edirdi ki, uşaq üçün xoşagəlməz bir hərəkəti yerinə yetirmədiyinə görə cəzalandırıldıqda, uşaqlar iki maneə (mənfi valentliyə malik obyektlər) arasında olduqları üçün məyusluq vəziyyətində olurlar. Azadlığın baş verməsi üçün uşaq ya cəzanı qəbul edə, ya da xoşagəlməz bir işi yerinə yetirə bilər. Bununla belə, onun meydana çıxmağa çalışması (ideal olsa belə, fantaziya baxımından) çox asandır. Buna görə də, cəza sistemi, Levinin nöqtəyi-nəzərindən, iradi davranışın

inkişafına kömək etmir, ancaq uşaqların gərginliyini və aqressivliyini artırır. Mükafatların daha müsbət sistemi, çünki bu vəziyyətdə maneə, yəni mənfi valentliyə malik bir obyekt, səbəb olan bir obyekt tərəfindən izlənilir. müsbət emosiyalar... Bununla belə, optimal olan, verilmiş sahənin maneələrini aradan qaldırmaq üçün uşaqlara zaman perspektivi qurmaq imkanı verildiyi bir sistemdir.

Kurt Levin bir sıra maraqlı psixoloji üsullar yaratdı. Bunlardan birincisi, Berlin restoranlarından birində qonaqların alacağı məbləği yaxşı xatırlayan, lakin hesabı ödədikdən sonra dərhal unudan ofisiyanın davranışını müşahidə etməsi ilə irəli sürülüb. Fərz edək ki, daxil bu haldaədədlər "stress sistemi" sayəsində yaddaşda saxlanılır və onun boşalması ilə yox olur, Kurt Levin tələbəsi B.V.Zeyqarnikə natamam ("stress sistemi" qorunub saxlandıqda) və tamamlanmış hərəkətləri yadda saxlamadakı fərqləri eksperimental olaraq araşdırmağı təklif etdi. Təcrübələr Kurt Levinin proqnozunu təsdiqlədi. İlkər təxminən iki dəfə yaxşı yadda qaldı. Bir sıra digər hadisələr də tədqiq edilmişdir. Onların hamısı psixoloji sahədə stressin dinamikası haqqında ümumi postulat əsasında izah edilmişdir. Motivasiya gərginliyini aradan qaldırmaq prinsipi çoxlarını birləşdirdi psixoloji məktəblər... Bu, həm davranışçı konsepsiyanın, həm də Freydin hər bir orqanizmə xas olan "kvant" ideyası ilə psixanalizinin mərkəzində idi - dağılmağa çalışan psixi enerji. Kurt Levinin yanaşması iki məqamla seçilirdi. Əvvəlcə o, motiv enerjisinin orqanizm daxilində qapalı olması fikrindən "orqanizm-mühit" sistemi ideyasına keçdi. Fərd və onun mühiti ayrılmaz bir dinamik bütöv kimi meydana çıxdı. İkincisi, motivasiyanın bioloji olaraq əvvəlcədən müəyyən edilmiş sabit kimi şərhindən fərqli olaraq, Kurt Levin hesab edirdi ki, motivasion gərginliyi həm fərdin özü, həm də başqa insanlar yarada bilər (məsələn, fərdi tapşırığı yerinə yetirməyə dəvət edən

eksperimentator). Beləliklə, faktiki psixoloji vəziyyət motivasiya kimi tanındı. O, artıq bioloji ehtiyaclara uyğun gəlmir, bununla da orqanizm öz motivasiya potensialını tükəndirir.

Motivasiya

Kurt Levin fərd və onun psixoloji mühiti arasında tarazlıq və ya tarazlıq vəziyyətinin mövcudluğunu təklif edirdi. Bu tarazlıq pozulduqda münasibətlərdə gərginlik yaranır ki, bu da tarazlığın bərpasına səbəb olan müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Bu, onun motivasiya konsepsiyasının əsas məqamı idi. Kurt Levinin fikrincə, davranış yaranan gərginlik dövrlərinin və onu azad etmək üçün sonrakı hərəkətlərin növbələşməsidir. Odur ki, fərd nə vaxt hansısa ehtiyac, yəni gərginlik vəziyyətində olduqda, o, öz hərəkətləri ilə bu gərginliyi aradan qaldırmağa və daxili tarazlığı bərpa etməyə çalışır. Bu fərziyyənin eksperimental yoxlanılması üçün ilk cəhd 1927-ci ildə Kurt Levinin rəhbərliyi altında onun tələbəsi Bluma Zeigarnik tərəfindən edilmişdir. Təcrübənin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, müşahidə olunan subyektlərə tapşırıqlar toplusu verilir və onlar yalnız bir neçəsini həll edə bilirdilər, çünki onlar bütün tapşırığı yerinə yetirməmişdən əvvəl həll prosesi süni şəkildə dayandırılırdı. Təcrübəyə başlamazdan əvvəl Kurt Levin bunu proqnozlaşdırmışdı 2) tapşırıq başa çatdıqda, gərginlik yox olur; 3) tapşırığı yerinə yetirməyəndə gərginliyin saxlanması onun subyektin yaddaşında qalma ehtimalını artırır.

Zeyqarnikin nəticələri Kurt Levinin proqnozlarını təsdiqlədi. Həll tapmaq prosesi yarımçıq qalmış müşahidə edilmiş subyektlər tapşırığın mahiyyətini onu yerinə yetirə bilənlərə nisbətən daha çox xatırlayırdılar. Adını almış bu nümunənin istifadəsi əsasında bir çox sonrakı tədqiqatlar aparılmışdır.

A.F.Lazurskinin şəxsiyyətin təbiəti və quruluşu haqqında fikirləri Psixonevroloji İnstitutda çalışdığı dövrdə V.M.Bexterevin fikirlərinin təsiri altında formalaşmışdır. Şəxsiyyətin quruluşunda V.M.Bexterev, sosial sahənin rolunu vurğulayır. A.F.Lazurskinin fikrincə, fərdin əsas vəzifəsi mühitə uyğunlaşmaqdır. Bir insanın ətraf mühitə uyğunlaşma fəaliyyətinin dərəcəsi fərqli ola bilər ki, bu da üç əqli səviyyədə - aşağı, orta və daha yüksək səviyyədə əks olunur. Əslində bu səviyyələr prosesi əks etdirir. A.F.Lazurskinin düşüncəsindəki şəxsiyyət iki psixoloji mexanizmin vəhdətidir. Bir tərəfdən, bu endopsixikadır - insan psixikasının daxili mexanizmi. Endopsixika özünü diqqət, yaddaş, xəyal və düşüncə, iradəli səy qabiliyyəti, emosionallıq, impulsivlik, xasiyyət, istedad, xarakterdə göstərir. A.F.Lazurskinin fikrincə, endopsixi xüsusiyyətlər əsasən anadangəlmədir. Ancaq bunları tamamilə doğuşdan hesab etmir. Onun fikrincə, endopsixika insan şəxsiyyətinin özəyini, onun əsasını təşkil edir.

Şəxsiyyətin digər bir vacib cəhəti, ekzopsixikadır. Onun məzmunu şəxsiyyətin xarici cisimlərə, ətraf mühitə münasibəti ilə müəyyən edilir. Ekzopsixik təzahürlər həmişə insanı əhatə edən xarici şərtləri əks etdirir. Bu hissələrin hər ikisi bir-biri ilə bağlıdır və bir-birinə təsir göstərir.

Şəxsiyyətin uyğunlaşma prosesi az-çox uğurlu ola bilər. A.F.Lazurski, bu baxımdan üç zehni səviyyəni ayırd edir. Bu səviyyələrin xüsusiyyətlərinə keçməzdən əvvəl, zehni səviyyədəki artımı xarakterizə edən əlamətlər haqqında bir neçə məsələni diqqətinizə çatdırıq.

1. Fərdi zehni təzahürlərin bolluğu, müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi və ya əksinə, primitivliyi, yoxsulluğu, monotonluğu.
2. Fərdi zehni təzahürlərin gücü, parlaqlığı, intensivliyi. Nə qədər güclüdürlərsə, zehni səviyyəni artırmaq üçün bir o qədər çox imkan var.
3. Fərdi zehni təzahürlərin ideoloji xarakteri.

4.Zehni elementlərin koordinasiyası. Bu elementlərin koordinasiya və integrasiya meyli nə qədər yüksəkdirsə, zehni inkişaf səviyyəsi o qədər yüksəkdir.

Zehni səviyyələrin xüsusiyyətləri bunlardır:

✚ Ön aşağı səviyyə xarici mühitin insan psixikasına maksimum təsirini xarakterizə edir. Ətraf mühit, sanki, belə bir insanı özünə tabe edir. Bir insanın potensial imkanları ilə mənimsədiyi peşə bacarıqları arasındakı ziddiyyət bu səviyyədə müşahidə olunur..

✚ Orta səviyyə ətraf mühitə uyğunlaşmaq, öz yerini tapmaq üçün əla bir fürsət tapır.Bu səviyyədə insanlar daha şüurlu, daha səmərəli və daha təşəbbüskar, meyllərinə uyğun fəaliyyət seçirlər.

✚ Zehni inkişafın ən yüksək səviyyəsində uyğunlaşma prosesi əhəmiyyətli bir gərginlik, intensivlik olması ilə çətinləşir.Zehni həyat, bizi yalnız ətraf mühitə uyğunlaşmağa məcbur etmir, eyni zamanda öz istək və ehtiyaclarına uyğun olaraq onu yenidən qurmaq, dəyişdirmək istəyi yaradır. Başqa sözlə, burada yaradıcılıq prosesi ilə daha çox tanış ola bilərik.

2.4 Şəxsiyyətin psixologiyasında irəli sürülən müasir nəzəriyyələr.

Frankl Viktor Emil (1905-1955, Avstriya). V.Frankl 1924-cü ildə Vena universitetinə daxil olmuş və orada **psixoterapiya** ixtisasına yiyələnmişdir.Bir neçə ildən sonra mövqeyini müəyyənləşdirən V.Frankl **Adlerin fərdi psixologiya məktəbinə** qoşulmuşdur.Bu istiqamətin əsas **psixoloji-terapevtik sisteminin mahiyyəti** onda ifadə olunur ki, **insanın bütün davranışı hakimliyə** (hökmranlığa) və **təsirə nail olmaq** aspektində izah olunur.Uşaqlıq illərində əksər hallarda insan özünün **fərdiyyətliliyini reallaşdırma bilmir** və bu zəmində müəyyən **komplekslər**

yarandır. Sonuncunun təsiri altında **sosial davranışın tənzim olunması çətinləşir** və insanın müəyyən qruplarda vəziyyəti qənaətbəxş olmur. Bu **komplekslərin təsiri altında iki tipli vəziyyət yarana bilər**: 1) ətraf dünyaya qarşı **üstünlük hissi** (bu hissi yaxınlarına qarşı **amansız münasibətdə, dahilik, böyüklük miqyasında**, deyingənlikdə və s. ifadə oluna bilər), 2) **köməksizlikdən, yararsızlıqdan** sui istifadə edilməsində ifadə olunan davranışın təsiri altında əsəb xəstəliyi və sosial yararsızlıq yarana bilər. Yaranmış şəraitdə **fərdi psixologiyanın əsas vəzifəsi nevrozu, əsəbiliyi doğuran səbəbləri tapmaqla bəyənmə, təqdir etmə və ya tərifləmə metodu əsasında pasientin sağlmasına nail olmaqdan ibarətdir**.

Lakin Adlerin yaratdığı istiqamət Franklinin özünün mövqeyi ilə heç də tam uyğun gəlmirdi. Bu səbəb üzündən, o, 1927-ci ildə “fərdi psixologiya Cəmiyyəti”ni tərk etdi.

Həmin dövrdə V. Frankl “**loqoterapiya**” terminini irəli sürdü. Sonralar bu termin onun **psixanalitik** konsepsiyasının **əsas anlayışına** çevrildi. Frankl yunan sözü olan “loqos”u sadəcə olaraq verbal akt kimi (“söz verbal akt kimi”) başa düşmürdü, o, sözü əsas **mənanın və mahiyyətin daşıyıcısı kimi başa düşərək** qəbul edirdi.

V. Frankl 1928-ci ildə Venada gənclərə məsləhətvermə Mərkəzi yaratmış və 1930-cu ildə tibb doktoru dərəcəsinə aldıqdan sonra Neyropsixoloji universitet klinikasında fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu dövrdə o, “paradoksal intensiya texnikası” adlanan metodu işləmiş və onu klinikə praktikada geniş surətdə tətbiq etməyə nail olmuşdur. Bu metod inversion xarakter daşıyır və “əksinə” olan prinsip əsasında reallaşdırılır. Həkim pasientin nevroitik əlamətlərini “rəğbətləndirir”, onun narahatlığını möhkəmləndirir və bu yolla müsbət nəticənin əldə olunmasına nail olur. Klinik psixiatriyada əldə olunan təcrübə əsasında tədricən loqoterapiya ideyası formalaşmışdır. Frankl onu eksistensial

analiz adlandırmışdır. Frankl loqote-rapiyanı irəli sürməklə həm psixanalitik metodları, həm də fərdi psixologiyanın metodlarını inkar etmişdir. O, bu metodu yaratmaqla şəxsiyyətin instinktiv yox, mənəvi dünyasını dərk etməyə çalışmışdır.

Həmin dövrdə V. Frankl formalaşdırdığı istiqamətlə yanaşı praktik psixologiya-yanın bəzi məsələləri ilə də yaxından məşğul olmuşdur. Məsələn, o, 1933-cü ildə işsizlik nevrozu üzrə tədqiqat işini yerinə yetirmişdir.

Faşist əsarətindən (V. Frankl 1942-1945-ci illərdə konslagerdə məhbus olmuşdur) qurtulduqdan sonra V. Frankl özünün məşhur “Psixoloq konslagerdə” əsərini çap etdirmişdir. O, sonralar özünün bir çox əsərini yazaraq çap etdirmişdir: “Həkim və ruh”, “Psixoterapiya və ekzistensializm”, “Zaman və məsuliyyət”, “Psixoterapiya praktikada”.

Özünün “Mənaya meyl” (“Воля к смыслу”) əsərində V. Frankl irəli sürdüyü loqoterapiya nəzəriyyəsinin müxtəlif aspektlərini inkişaf etdirmişdir. Müxtəlif psixanalitik baxışları təhlil edən Frankl belə nəticəyə gəlir ki, freydizmin ləzzət prinsipi ləzzətə olan meyldən ibarətdir. Adların statusun əldə olunmasına nail olmaqla bağlı fikri – hökmrənliyə meyl kimi xarakterizə oluna bilər. O, belə hesab edirdi ki, hər iki prinsip insanda mənəvi başlanğıcı nəzərə almır, onun öz həyatına maksimum məna vermək arzusu diqqətdən kənarlaşdırılır. Özünün bütün dəyərlərini, mənəvi sərvətlərini aktuallaşdırmağa meyli Frankl insanın ən böyük keyfiyyəti kimi qiymətləndirirdi.

Klassik psixoterapiya, Franklinin mülahizəsinə görə, insanın mənaya meylini zəiflik əlaməti kimi dəyərləndirərək onu nevroitik kompleksin təzahürlərindən biri kimi xarakterizə edirdi. Bununla da psixoterapiya insani ləyaqətin əsas əlamətlərin-dən olan insanın mənəvi dünyasının əhəmiyyətini inkar edirdi. Loqoterapiyanı tətbiq etməklə

aparılan müalicənin nöqsanlarını aradan qaldırmaq olar, çünki onun sayəsində insanın mənəvi dünyasının xüsusiyyətləri, onun mənaya olan cəhdi, yönəlişliyi nəzərə alınır. Hər bir insanın həyatının mənasını aşkarlamaqla, onun dəyərli olmasını ona aşılamaqla müxtəlif tipli kompleksləri, nevroitik təzahürləri müvəffəqiyyətlə aradan qaldırmaq olar.

V. Frankl üçüncü Vena psixoterapiya məktəbinin yaradıcısı sayılır. Onun yaratdığı konsepsiya funksional olaraq Freydin və Adlerin irəli sürdükləri nəzəriyyələrdən fərqlənir. V. Frankl belə hesab edirdi ki, insanın varlığının, yaşamasının əsas prinsipini insan həyatının maksimum səviyyədə mənalı olmasının təmin edilməsi təşkil edir.

V. S. Merlinin ayrılmaz fərdilik konsepsiyası- V. S. Merlin konsepsiyasında yuxarıdakı konsepsiyalarda olduğu kimi münasibət anlayışı da mərkəzi və aparıcı rol oynayır. Eyni zamanda müəllif şəxsiyyət xüsusiyyətlərini xarakterizə edən münasibətin “insanın münasibətini xarakterizə edən digər zehni xüsusiyyətlərdən və hadisələrdən” fərqləndiyini vurğulayır.

V. S. Merlin birincisi alt sistemlər daxilində dəyişməz funksional asılılıqları, ikincisi, müxtəlif səviyyəli xüsusiyyətlər arasındakı çox səviyyəli əlaqələri ayırd edir. Bu iki prinsipin - çoxsaylı əlaqələrin və iyerarxik təşkilatın birləşməsi V. S. Merlinin aşağıdakı sistemlərdən ibarət öz dinamik şəxsiyyət quruluşunu yaratmasına imkan verdi.

I. Alt sistemlər tərəfindən əmələ gələn orqanizmin fərdi xüsusiyyətlər sistemi:

biokimyəvi

ümumi somatik

xüsusiyyətləri sinir sistemi (neyrodinamik).

II Alt sistemlərlə fərdi zehni xüsusiyyətlər sistemi:

psixodinamik xüsusiyyətlər (temperament xüsusiyyətləri)

şəxsiyyətin əqli xüsusiyyətləri (motivlər, xarakter xüsusiyyətləri, qavrayış, yaddaş, düşüncə xüsusiyyətləri və s.)

III. Alt sistemlərlə sosial-psixoloji fərdi xüsusiyyətlər sistemi:

Bir qrupda və bir komandada oynanan sosial rollar

Sosial-tarixi icmalarda oynanan sosial rollar.

Ayrılmaz tədqiqat sinir sisteminin xüsusiyyətləri ilə temperament xüsusiyyətləri arasındakı əlaqəni və ya sosial qrupdakı şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə münasibətləri arasındakı əlaqəni araşdırır.

V.S.Merlinin fərdilik anlayışı ardıcılıq prinsipinə əsaslanır, ümumi nəzəriyyə yaşayan özünü tənzimləyən və özünü həyata keçirən sistemlər. V.S. Merlin, eyni xüsusiyyətin müəyyən bir baxımdan nəzərə alsaq həm tipik, həm də fərdi ola biləcəyinə inanırdı. V.S.Merlinin fərdiliyin bütöv öyrənilməsindən danışarkən tamamilə haqlı olduğu şey, müxtəlif səviyyələrin xüsusiyyətlərinin əlaqələrini və qarşılıqlı asılılığını öyrənməyin vacibliyini vurğulamağıdır. V.S. Merlin qeyd edirdi ki, "fərdiliyin bütün iyerarxik səviyyələri arasındakı əlaqənin öyrənilməsi hazırda iki səbəbdən qeyri-mümkündür:

1) bu səviyyələrin tam tərkibi məlum deyil;

2) çox vaxt əvvəlcədən hansı xüsusiyyətlərin eyni, hansının isə müxtəlif iyerarxik səviyyələrə aid olduğunu bilmirik. "

2.5 K. Levinin , H.Mürreyin və C.Kellinin şəxsiyyət haqqında nəzəriyyələri

XX əsr psixoloqları içərisində məşhur psixoloq Kurt Levinin (1890-1947) xüsusi yeri vardır. Münxen və Berlin Universitetlərində təhsilini başa vurduqdan sonra, 1914-cü ildə K.Levin doktorluq dərəcəsi alır. O, şəxsiyyət

problemini öyrənir. ABŞ-a emiqrasiya etdikdən sonra Levin Stanford və Kornel Universitetlərində dərs deyir. 1945-ci ildən isə Massaçuset Texnologiya İnstitutunun nəzdindəki Qrup dinamikası üzrə Tədqiqat Mərkəzinə rəhbərlik edir. Baxmayaraq ki, K.Levin cəmi 3 il Mərkəzin direktoru olub. K.Levin öz nəzəriyyəsini “Psixoloji sahə nəzəriyyəsi” adlandırmışdır və o, şəxsiyyətdaxili konflikti öyrənmişdir. Levinə görə eyni səviyyəli, müxtəlif istiqamətli təsir insanda daxili konflikt yaradır.

Şəxsiyyətdaxili konfliktin həll olunması insanda həyəcan hissi, frustrasiya yaradır, onun peşə fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir, insanı asılı edir. Bir çox hallarda şəxsiyyətdaxili konflikt başqa adamlar tərəfindən yaradılır.

ABŞ-a gəldikdən sonra K.Levin qrup differensiasiyası, ünsiyyət üslubunun tipologiyası problemləri ilə məşğul olur. O təklif edir ki, qrupa dinamik sistem, şəxsiyyətin psixoloji sahəsi kimi baxılmalıdır. İnsanın qrupda sosial davranışı qrupdaxili münasibətlər, qrupdaxili ənənələr, ünsiyyət üslubu ilə formalaşır. Davranış psixoloji sahə və tələbat funksiyası ilə birbaşa bağlıdır. K.Levin demokratik, avtoritar və liberal ünsiyyət üslublarını müəyyən etdi. O həmçinin qrupda liderliyin yaranması məsələlərini öyrənmişdir. Bu sosial psixologiyada yeni bir istiqamətin – qrup dinamikası prosesinin yaranmasını şərtləndirdi. K.Levinin tədqiqatları şəxsiyyət psixologiyası, sosial psixologiya sahəsində eksperimental metodlardan istifadə etməyin mümkünlüyünü əsaslandırır. Beləliklə, gestaltpsixoloqların tədqiqatları yaradıcı təfəkkürdən tutmuş şəxsiyyətin fəallığı kimi çoxsaylı problemləri əhatə edir. Psixikanın öyrənilməsi qavrayışın, təfəkkürün, şəxsiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını, onların əsaslı fərqlərini müəyyənləşdirmək imkanı verdi. Onların eksperimental yolla aldıkları nəticələr bu gün də aktual olaraq qalır. Lakin gestaltpsixologiya yeganə psixologiya məktəbidir ki, 30-cu illərdən

sonra sıradan çıxdı. Bu, Avropada, xüsusilə də Almaniyada gedən siyasi proseslərin nəticəsində baş verdi.

K.Levin “Sahə” anlayışını istifadə etməklə belə hesab edirdi ki, şəxsiyyətin davranışını izah edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, “həyat məkanının” müxtəlif təzahürləri ona təsir edərək onun motivinə çevrilir və o bu məkanın təsirinə tələbatının olmasını nümayiş etdirir. Əgər tələbat mövcud olursa belə halda obyekt öz əhəmiyyətini itirir. K.Levin psixoanalizdən fərqli olaraq tələbatların bioloji baxımdan şərtləndirildiyini qəbul etmir, motivasiya bioloji faktla determinə olunur. O, yalnız sahə ilə əlaqədar olur; belə olduqda obyekt ya müsbət, ya da mənfi əhəmiyyət kəsb edir. “ Sahənin” təsirini xarakterizə edən K.Levin şəxsiyyətin ona olan münasibətini 2 anlayışla əlaqələndirir: konformizm və nonkonformizm. Birinci halda şəxsiyyətin qrupun təsirini heç bir şəxsi mövqe nümayiş etdirmədən qəbul edir. Əgər bu baş vermirsə öz təsirini cəlb etdiyi fərdi özündən uzaqlaşdırır və fərd qrupun ardınca getməkdən imtina edir. K.Levin bu vəziyyəti nonkonformizm anlayışı ilə ifadə edir. Bu modelə istinad etməklə K.Levin motivlərin dinamikasının öyrənilməsi sahəsində çoxlu sayda eksperimentlər aparmışdır.

Təcrübəli tibb psixoloqu **Corc Kelli** idrak proseslərini insan fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti kimi vurğulayan ilk psixoloqlardan biri idi. Şəxsi konstruksiyaların psixologiyası adlanan nəzəri sisteminə uyğun olaraq, insan mahiyyət etibarı ilə alimdir, şəxsi təcrübələri dünyasını onunla səmərəli qarşılıqlı əlaqədə olmaq üçün anlamağa, şərh etməyə, qabaqcadan görməyə və idarə etməyə çalışan tədqiqatçıdır. Bir tədqiqatçı kimi insanın bu baxışı Kellinin nəzəri konstruksiyalarının, eləcə də şəxsiyyət psixologiyasında müasir koqnitiv oriyentasiyanın əsasını təşkil edir.

Corc Kelli şəxsiyyətin eksperimental nəzəriyyələri ilə məşğul olub. Onun tədqiqatlarında şəxsiyyətin konstruk-

torlar konsepsiyası da xüsusi yer tutur. Onun fikrincə şəxsiyyətin psixi proseslərinin təşkili onun gələcək hadisələri qabaqcadan necə sezməsindən, düşünməsindən asılıdır. Bu fərziyyələrin təsdiq olunmaması sisteminin çox və ya az dərəcədə yenidən təşkil edilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da gələcək haqqında sonrakı xəbərvermənin adekvatlığını yüksəltməyə səbəb olur. Kelli bir sıra konkret psixoloji metodikalara tətbiq oluna bilən «repertuar şəbəkə» metodiki prinsipini işləyib hazırlamışdır. Hal-hazırda bundan klinik və təlim psixologiyasında müvəffəqiyyətlə istifadə olunur.

Bütün şəxsiyyət nəzəriyyələri insan təbiəti haqqında müəyyən fəlsəfi ifadələrə əsaslanır. Yəni personoloqun insan təbiətinin mahiyyətinə baxışı onun hazırladığı şəxsiyyət modelinə böyük təsir göstərir. Bir çox şəxsiyyət nəzəriyyəçilərindən fərqli olaraq, Corc Kelli açıq şəkildə qəbul etdi ki, insan təbiətinin bütün konsepsiyaları, o cümlədən özü də əsas fərziyyələrə əsaslanır. O, şəxsiyyət nəzəriyyəsini vahid fəlsəfi mövqe - konstruktiv alternativizm əsasında qurdu.

Konstruktiv alternativizm

İndi hər yaşda olan insanlar alternativ həyat tərzini və dünya haqqında düşüncə tərzini inkişaf etdirdiyindən məlum olur ki, Corc Kellinin 1955-ci ildə ortaya çıxan nəzəriyyəsi öz dövrünü qeyri-adi şəkildə qabaqlayırdı. Kellinin fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən konstruktiv alternativizm insanlara bayağılığa alternativ seçmək üçün heyrətamiz miqdarda seçimlər verir. Əslində bu fəlsəfə həтта insanlardan bunu tələb edir.

Bir doktrina olaraq konstruktiv alternativizm sübut edir ki, “dünyaya dair bütün müasir şərhlərimizə yenidən baxılmalı və ya dəyişdirilməlidir”. Heç bir şey müqəddəs deyil və heç nə silinməz iz buraxmır. Üçüncü dünya ölkələrinə qarşı mütləq və dəyişməz olaraq “doğru” olan heç

bir siyasət, din, iqtisadi prinsip, sosial fayda, hətta xarici siyasət yoxdur. İnsanlar dünyaya başqa tərəfdən baxsalar, hər şey dəyişəcək. Kelli iddia edirdi ki, dünyada “iki fikir ola bilməz” belə bir şey yoxdur. İnsanın reallığı dərk etməsi həmişə şərh mövzusudur. Kellinin fikrincə, obyektiv reallıq, əlbəttə ki, mövcuddur, lakin müxtəlif insanlar bunu müxtəlif yollarla dərk edirlər.... Ona görə də heç nə daimi və ya yekun deyil. Həqiqət də gözəllik kimi ancaq insanın zehnində mövcuddur.

Faktlar və hadisələr (bütün insan təcrübəsi kimi) yalnız insanın şüurunda mövcud olduğundan, onları şərh etməyin müxtəlif yolları var. Məsələn, qızın anasının cüzdanından pul götürdüyü hadisəsini nəzərdən keçirək. Bu nə deməkdir? Fakt sadədir: pul kisəsindən çıxarılıb. Ancaq uşaq terapevtindən bu hadisəni şərh etməsini istəsək, qızın anasının evdə oturub qızını böyütməli olduğunu, şəxsi karyerasından imtina etməli olduğunu deyəcək. Anadan soruşsaq, deyə bilər ki, qızı “pisdır” və ona etibar etmək olmaz. Qızın atası onun “intizamsız” olduğunu güman edə bilər. Baba bu fakta uşaq cüzamı kimi baxa bilər. Qızın özü də bunu valideynlərinin ona kifayət qədər cib pulu vermək istəməməsinə cavab hesab edə bilər. Hadisənin özünü (pulun mənimsənilməsini) inkar etmək mümkün olmasa da, onun mənası alternativ şərhə açıqdır. Ona görə də istənilən hadisəyə müxtəlif rakurslardan baxmaq olar. İnsanlara təcrübələrin daxili dünyasını və ya praktik hadisələrin xarici dünyasını şərh etmək üçün əla imkanlar dəsti verilir. Kelli konstruktiv alternativizmə bağlılığını belə yekunlaşdırdı: “... təbiət nə olursa olsun və ya həqiqət axtarışı son nəticədə nə olursa olsun, biz bu gün aqlımızın düşünə biləcəyi qədər izah edilə bilən faktlarla qarşılaşırıq. ”

Henry Mürrey

Amerikalı psixoloq Henry Mürrey (1893-1988) motivlər, təzyiqlər və ehtiyaclar baxımından təşkil edilmiş şəxsiyyət

nəzəriyyəsinə inkişaf etdirdi. Murrey görə, bu psixogen ehtiyaclar əsasən şüursuz səviyyədə fəaliyyət göstərir, lakin şəxsiyyətimizdə böyük rol oynayır. Murrey ehtiyacları iki növdən biri kimi müəyyən etdi:

İlkin ehtiyaclar : İlkin ehtiyaclar oksigen, qida və suya olan ehtiyac kimi bioloji tələblərə əsaslanan əsas ehtiyaqlardır.

İkinci dərəcəli ehtiyaclar : İkinci dərəcəli ehtiyaclar ümumiyyətlə psixolojidir, məsələn, tərbiyə, müstəqillik və nailiyyət ehtiyacları. Bu ehtiyaclar əsas yaşamaq üçün əsas olmasa da, psixoloji rifah üçün vacibdir.

Hər bir ehtiyac özlüyündə vacibdir, lakin Murray eyni zamanda ehtiyacların bir-biri ilə əlaqəli ola biləcəyinə, digər ehtiyacları dəstəkləyə biləcəyinə və digər ehtiyaclarla ziddiyyət təşkil edə biləcəyinə inanırdı. Məsələn, davranışa həddən artıq nəzarət etmək dostları, ailəni və romantik partnyorları uzaqlaşdırdığı zaman hökmranlıq ehtiyacı mənsubiyyət ehtiyacı ilə ziddiyyət təşkil edə bilər.

Murrey həmçinin ətraf mühit faktorlarının bu psixogen ehtiyacların davranışda necə göstərilməsində rol oynadığına inanırdı. Murray bu ekoloji qüvvələri “mətbuat” adlandırır.

- **Ambisiya ehtiyacları**

Ambisiya ehtiyacları nailiyyət və tanınma ehtiyacı ilə bağlıdır. Nailiyyət ehtiyacı tez-tez uğur qazanmaq, məqsədlərə çatmaq və maneələri dəf etməklə ifadə olunur. Tanınma ehtiyacı sosial status qazanmaq və nailiyyətləri göstərməklə qarşılır. Bəzən ambisiya ehtiyacları hətta sərgiyə ehtiyacı və ya digər insanları şok etmək və həyəcanlandırmaq istəyini də əhatə edir.

Materialist Ehtiyaclar

Materialist ehtiyaclar əldə etmə, tikinti, nizam və saxlama üzərində mərkəzləşir. Bu ehtiyaclar çox vaxt arzu etdiyimiz maddi obyektlərin alınması kimi əşyaların əldə edilməsini

əhatə edir. Digər hallarda, bu ehtiyaclar bizi yeni şeylər yaratmağa məcbur edir. Əşyaların əldə edilməsi və yaradılması materialist ehtiyacların mühüm hissəsidir, lakin əşyaların saxlanması və təşkili də vacibdir.

• **Enerji ehtiyacları**

Güc ehtiyacları öz müstəqilliyimizə, eləcə də başqalarına nəzarət etmək ehtiyacımıza əsaslanır. Murray, muxtariyyətin müstəqillik və müqavimət arzusunu ehtiva edən güclü bir ehtiyac olduğuna inanırdı. Onun müəyyən etdiyi digər əsas güc ehtiyaclarına aşağılama (etiraf etmək və üzr istəmək), aqressiya (başqalarına hücum etmək və ya lağ etmək), günahdan qaçmaq (qaydalara riayət etmək və günahlandırmaqdan qaçmaq), ehtiram (başqalarına tabe olmaq və əməkdaşlıq etmək) və üstünlük təşkil etmək (başqalarına nəzarət etmək) daxildir.

• **Sevgi Ehtiyacları**

Sevgi ehtiyacları sevmək və sevilmək istəyimizə əsaslanır. Bizim mənsubiyyətə ehtiyacımız var və başqa insanların şirkətini axtarıq. Tərbiyə və ya digər insanların qayğısına qalmaq psixoloji rifah üçün də vacibdir. Yardıma ehtiyac başqaları tərəfindən kömək və ya müdafiə olunmağı əhatə edir. Murray həmçinin digər insanlarla oynamaq və əylənməyin də kritik sevgi ehtiyacı olduğunu irəli sürdü.

İnformasiya ehtiyacları

İnformasiya həm bilik əldə etmək, həm də onu başqaları ilə bölüşmək ətrafında mərkəzləşməlidir. Murreyin fikrincə, insanların ətraf aləm haqqında daha çox öyrənməyə fitri ehtiyacı var. O, idrakı bilik axtarmaq və sual vermək ehtiyacı adlandırırdı. O, bilik əldə etməklə yanaşı, insanların ekspozisiya dediyi şeylərə ehtiyac duyduqlarına da inanırdı. Ekspozisiya öyrəndiklərini digər insanlarla bölüşmək istəyidir.

Bu konsepsiyanın mənası ondan ibarətdir ki, ilk dəfə şəxsiyyətin özəyi olan şəxsiyyət münasibətlərinə dair bir

müddəa irəli sürüldü. **A.F.Lazurskinin** şəxsiyyətin təbiəti və quruluşu haqqında fikirləri Psixonevroloji İnstitutda çalışdığı dövrdə V.M.Bexterevin fikirlərinin təsiri altında formalaşmışdır. Şəxsiyyətin quruluşunda V.M.Bexterev, sosial sahənin rolunu vurğulayır. A.F.Lazurskinin fikrincə, fərdin əsas vəzifəsi mühitə uyğunlaşmaqdır. Bir insanın ətraf mühitə uyğunlaşma fəaliyyətinin dərəcəsi fərqli ola bilər ki, bu da üç əqli səviyyədə - aşağı, orta və daha yüksək səviyyədə əks olunur. Əslində bu səviyyələr prosesi əks etdirir. A.F. Lazurskinin düşüncəsindəki şəxsiyyət iki psixoloji mexanizmin vəhdətidir. Bir tərəfdən, bu endopsixikadır - insan psixikasının daxili mexanizmi. Endopsixika özünü diqqət, yaddaş, xəyal və düşüncə, iradəli səy qabiliyyəti, emosionallıq, impulsivlik, xasiyyət, istedad, xarakterdə göstərir. A.F.Lazurskinin fikrincə, endopsixi xüsusiyyətlər əsasən anadangəlmədir. Ancaq bunları tamamilə doğuşdan hesab etmir. Onun fikrincə, endopsixika insan şəxsiyyətinin özəyini, onun əsasını təşkil edir.

Şəxsiyyətin digər bir vacib cəhəti, ekzopsixikadır. Onun məzmunu şəxsiyyətin xarici cisimlərə, ətraf mühitə münasibəti ilə müəyyən edilir. Ekzopsixik təzahürlər həmişə insanı əhatə edən xarici şərtləri əks etdirir. Bu hissələrin hər ikisi bir-biri ilə bağlıdır və bir-birinə təsir göstərir.

Şəxsiyyətin uyğunlaşma prosesi az-çox uğurlu ola bilər. A.F. Lazurski, bu baxımdan üç zehni səviyyəni ayırır. Bu səviyyələrin xüsusiyyətlərinə keçməzdən əvvəl, zehni səviyyədəki artımı xarakterizə edən əlamətlər haqqında bir neçə məsələni diqqətinizə çatdırıraq.

1. Fərdi zehni təzahürlərin bolluğu, müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi və ya əksinə, primitivliyi, yoxsulluğu, monotonluğu.
2. Fərdi zehni təzahürlərin gücü, parlaqlığı, intensivliyi. Nə qədər güclüdürlərsə, zehni səviyyəni artırmaq üçün bir o qədər çox imkan var.
3. Fərdi zehni təzahürlərin ideoloji xarakteri.

4.Zehni elementlərin koordinasiyası. Bu elementlərin koordinasiya və integrasiya meyli nə qədər yüksəkdirsə, zehni inkişaf səviyyəsi o qədər yüksəkdir.

Zehni səviyyələrin xüsusiyyətləri bunlardır:

✚ Ön aşağı səviyyə xarici mühitin insan psixikasına maksimum təsirini xarakterizə edir. Ətraf mühit, sanki, belə bir insanı özünə tabe edir. Bir insanın potensial imkanları ilə mənimsədiyi peşə bacarıqları arasındakı ziddiyyət bu səviyyədə müşahidə olunur..

✚ Orta səviyyə ətraf mühitə uyğunlaşmaq, öz yerini tapmaq üçün əla bir fürsət tapır.Bu səviyyədə insanlar daha şüurlu, daha səmərəli və daha təşəbbüskar, meyllərinə uyğun fəaliyyət seçirlər.

✚ Zehni inkişafın ən yüksək səviyyəsində uyğunlaşma prosesi əhəmiyyətli bir gərginlik, intensivlik olması ilə çətinləşir.Zehni həyat, bizi yalnız ətraf mühitə uyğunlaşmağa məcbur etmir, eyni zamanda öz istək və ehtiyaclarına uyğun olaraq onu yenidən qurmaq, dəyişdirmək istəyi yaradır. Başqa sözlə, burada yaradıcılıq prosesi ilə daha çox tanış ola bilərik.

2.6 L.S.Vıqotskinin şəxsiyyət haqqında psixoloji fikirləri.

Psixologiyanın digər sahələri kimi gənc olmasına baxmayaraq uşaq psixologiyasının tarixi qədimdir. Psixoloji fikrin inkişafı tarixinin tədqiqatçıları da insanın uşaq psixologiyasına münasibətini qədim dövrlərlə əlaqələndirilir. Belə ki, qədim dövrlərdə, hələ yaş dövrü mərhələsində insanlar primitiv formada da olsa uşaqların normal psixi inkişafını təmin etmək üçün onların tərbiyəsi ilə məşğul olurdular.

L.S.Vıqotskinin alim kimi formalaşması onun fəal iştirak etdiyi sovet psixologiyasının marksizm metodo-

logiyası əsasında yenidən qurulması dövrünə təsadüf edir. Şifahi təfəkkürü araşdıran Vygotsky, beyin fəaliyyətinin struktur vahidləri kimi ali psixi funksiyaların lokallaşdırılması problemini yeni şəkildə həll edir. Uşaq psixologiyası, defektologiyası və psixiatriyasının materialı əsasında ali psixi funksiyaların inkişafını və parçalanmasını öyrənən Vygotsky belə nəticəyə gəlir ki, şüurun strukturu vəhdətdə olan affektiv iradi və intellektual proseslərin dinamik semantik sistemidir.

L.S.Vıqotskinin “təlim həmişə inkişafdan irəlidə gedir və onu da öz arxasınca aparır” müddəasına əsaslanan rus psixoloqları inkişafetdirici təlimin mahiyyətini açmağa çalışmışlar. Burada uşaqların mənimsəmə imkanlarının aşkara çıxarılması mühüm yer tutur. L.S. Vıqotski və onun əməkdaşları təlimlə əlaqədar 2 əqli inkişaf səviyyəsini müəyyən etmişlər.

1. Fəal inkişaf səviyyəsi. Şagird gündəlik dərsləri, verilən tapşırıqları müstəqil surətdə yerinə yetirir, özü dərsə aid misallar çəkir, müəllimin şərh etdiyi bəzi cəhətləri izah etməyə təşəbbüs göstərir və nəhayət, onda əqli inkişaf sonralar hər hansısa bir məsələni heç kimə ehtiyac olmadan, özü həll edə biləcək səviyyəyə çatır. Bu çox fəal inkişaf səviyyəsi olub, şagirdin bilikləri müstəqil mənimsəyərək, elmlərin əsaslarına özünün yiyələnməsi bacarığını özündə ehtiva edir.

2. “İnkişafın yaxın zonası”. Uşaq yaşlıların köməyiylə daha yüksək nailiyyət əldə edə bilər.L.S.Vıqotski bu münasibətlə yazır: “Uşaq nəyi ki, yaşlının köməyiylə etmək iqtidarındadır, bu onun yaxın inkişaf zonasını göstərir... Beləliklə, yaxın inkişaf zonası uşağın sabahkı gününü, onun inkişafının dinamik vəziyyətini müəyyənləşdirməkdə bizə kömək göstərir”. Təlim öz səmərəli nəticəsini vermək və şagirdlərin əqli inkişafına əsaslı təsir göstərmək üçün məhz “inkişafın yaxın zonası”na uyğun təşkil olunmalıdır. Təlimin məz-

mununu, forma və vasitələrini seçərkən bu tələb birinci tələb kimi nəzərə alınmalıdır.

Ona görə də L.S.Viqotski haqlı olaraq göstərir ki, uşağın öyrənməyə qabil olmadığı işləri ona öyrətməyə çalışmaq, onun müstəqil yerinə yetirə bildiyini ona öyrətmək qədər mənasızdır.

L.S.Viqotski təlimin strukturu konsepsiyasını işləməyə xüsusi fikir vermiş və bu sahədə əsaslı işlər görmüşdür. Viqotskinin həmin sahədəki ideyaları, gəldiyi nəticələr onun tələbələrinin və ardıcıllarının xüsusi təlim konsepsiyası yaratmalarına imkan vermişdir. L.S.Viqotski bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək və ümumi keyfiyyətlərə, qabiliyyətlərə (mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə, ixtiyarilik) yiyələnməyin mümkün olduğunu aşkara çıxarmışdır. O, birinci cəhəti (bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməni) təlim (öyrənmə), ikincini isə inkişaf adlandırmışdır. Onun fikrincə təlimdə mənimsəmənin əsas predmetini bilik və mədəniyyət haqqında tarixi təcrübə təşkil edir. L.S.Viqotskiyə görə təlim inkişafın əsas amilidir. Bununla yanaşı təlim fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün şagirdlərin mənimsəmə imkanlarının aşkara çıxarılması da ən zəruri şərtlərindəndir. Şagirdlərin mənimsəmə imkanlarının aşkara çıxarılmasında *yaş həssashlığı* haqqında psixologiyada toplanmış məlumatların əhəmiyyəti böyükdür.

L.S.Viqotski və koqnitiv inkişaf

- Zehni inkişaf mədəni və sosial amillərdən təsirlənməkdədir
- Şüurun sosial ölçüsü 1-ci, fərdi ölçüsü isə 2-ci dərəcəli önəmə sahibdir
- Zehni proseslərin əsas mənbəyi insanlararası münasibətlərdir
- İnsanlararası münasibətlər uşağın beyində mübahisə və qiymətləndirmələrə çevrilir

•Uşaqlar böyüdükcə səsli danışiq fısıldamaya,sonra səssiz dodaq hərəkətlərinə çevrilir.Daha sonra bu danışiq tamamilə daxili nitqə çevrilir

•4-7 yaşlarında özü-özünə danışiq tamamilə yüksək səviyyədə ikən,9 yaşına doğru daxili nitqə çevrilir. •Nitq zehni inkişafın əsasıdır

Koqnitiv inkişafda psixoloji proseslərdən çox insan və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə effektivdir.

Uşaqlar ətrafdakı uşaqlardan və onların sosial dünyalarından öyrənməyə başlayırlar.

L.S.Viqotski və nitq

•Nitq koqnitiv inkişafda önəmli rol oynayır.Nit və düşüncə 2 yaşdan birləşməyə başlayır

•0-3 yaş intellektdən öncəki nitq

•3-7 yaş məqsədli və eqosüntrik nitq

•7+ yaş daxili nitq formalaşmış olur.Nitqini daxililəşdirən yəni öz-özünə danışan uşaqlar Viqotskiyə görə digərlərdən sosial olaraq daha qabiliyyətlidir. Viqotski,Piajenin “Mənmərkəzci nitqin,sosiallaşmış danışığa çevrilməsi” fikrini qəbul etmir.Çünki ona görə sosial düşüncə körpəlikdən vardır.

İnsanda mücərrəd düşüncənin inkişafı ilə “mənmərkəzci”nitq itmir sadəcə daxili nitqə çevrilir.

2.7 A.N.Leontyevin şəxsiyyət haqqında psixoloji fikirləri.

XX əsrin böyük psixoloqu A.N.Leontyev (1903-1979) hesab edir ki, uşağın ictimai münasibətlər sistemində tutduğu mövqeyinin dəyişilməsi onun psixi inkişafının hərəkətverici qüvvələri içərisində birinci yerdə durmalıdır. Əlbəttə, öz-özlüyündə bu mövqe inkişafı təyin etmir, o sadəcə olaraq inkişaf prosesində əldə edilmiş mərhələni xarakterizə edir. Uşağın inkişafını təyin edən – onun həyatı,

bu həyatın real proseslərinin inkişafı, onun daxili və xarici fəaliyyətidir. A.N.Leontyev burada xüsusilə aparıcı fəaliyyətin rolunu ön plana çəkirdi. A.N.Leontyev yazırdı ki, psixi inkişafın hər bir mərhələsi bu mərhələ üçün səciyyəvi olan varlığa münasibətin səciyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Uşağın bir inkişaf mərhələsindən digərinə keçməsinin əsasını fəaliyyətin aparıcı tipi və uşağın varlığa münasibətinin aparıcı səviyyəsi təyin edir. A.N.Leontyev mülahizəsinə görə, bir fəaliyyət növünün digəri ilə əvəz olunması yeni motivlərin təşəkkül etməsi ilə əlaqədardır. A.N.Leontyev belə hesab edir ki, məktəbəqədər yaş dövründə oyun aparıcı fəaliyyət növü kimi ön mövqeydə durur.

Məktəbəqədər yaş dövrü ilə əlaqədar aparılmış tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirən A.N.Leontyev belə hesab edir ki, məktəbəqədər yaş dövrü elə bir mərhələdir ki, bu mərhələdə şəxsiyyətin faktik olaraq formalaşmasının ilkin dövrü kimi xarakterizə oluna bilər. Bu zaman davranışın şəxsiyyətlə “mexanizmləri” inkişaf edir. Məktəbəqədər dövrdə ilk düynələr bağlanılır, yeni əlaqə və münasibətlər yaranır və bu əsasda fəaliyyətin daha yüksək, ali bütüvlüyü təşəkkül edir və bununla yanaşı subyektin – şəxsiyyətin yüksək vəhdəti yaranır. Məhz buna görə də məktəbəqədər yaş mərhələsi şəxsiyyətin psixoloji mexanizmlərinin faktiki olaraq yaranması dövrü kimi qiymətləndirilməlidir.

Şəxsiyyətin real olaraq formalaşmasını A.N.Leontyev məktəbəqədər yaş dövrünün başlanğıcında yaranan və bu dövr ərzində inkişaf edən motivlərin qarşı-lıqlı tabeliliyi ilə əlaqələndirir. A.N.Leontyev uşaq fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətini onda görür ki, bu dövrdə uşağın fəallığı ayrı-ayrı və bir-birlərini əvəz edən motivlərlə yox, qarşılıqlı tabeliyə malik olan motivlər sistemi ilə istiqamətlənir.

Şəxsiyyətin formalaşması baxımından A.N.Leontyev uşaq fəaliyyətində yaranan yeni psixoloji əlaqələri yüksək

qiymətləndirərək göstərir ki, ayrı-ayrı motivlər ümumi bir sistem halında qarşılıqlı münasibətlərə girərək şəxsiyyətin əsas istiqamətinin formalaşmasını şərtləndirir. Məhz buna görə də şəxsiyyətin fəaliyyətində ilkin qarşılıqlı tabeliyyənin yaranması mühüm məna kəsb edir. Bu dövr məktəbə-qədər yaş dövrünün başlanğıc mərhələsinə təsadüf edir. Üç yaşda qarşılıqlı tabeliyyənin ilk əlamətləri təzahür edir. Yeddi yaşda isə qarşılıqlı tabeliyyənin tam ifadəsi nəzərə çarpır.

Fəaliyyətin ümumi quruluşunda baş verən dəyişiklikləri A.N.Leontyev çox vacib bir hal hesab edərək məktəbəqədər yaş dövründə müşahidə olunan bütün konkret-psixoloji dəyişiklikləri onlarla əlaqələndirir. Belə dəyişikliklər içərisində A.N.Leontyev xüsusilə məktəbəqədər yaş dövründə bir sıra proseslərin ixtiyarililiyini ön plana çəkir.

A.N.Leontyev tərəfindən irəli sürülən baxış məktəbəqədər yaş dövründə şəxsiyyətin formalaşması haqqında təsəvvürlərimizi genişləndirir. A.N.Leontyev tərəfindən ayırd edilən mərkəzi cəhət – fəaliyyətdə motivlərin qarşılıqlı tabeliyyəni əsaslı mövqeyə malik olmaqla şəxsiyyətin formalaşması ilə bilavasitə əlaqədardır. A.N.Leontyevin irəli sürdüyü nəzəriyyədə bir cəhət – yaşlı ilə uşaq arasında yaranan yeni qarşılıqlı münasibətlər və bu əsasda formalaşan tipik münasibətlərin xarakter və mövqeyi nəzərə alınmışdır. A.N.Leontyev məktəbəqədər yaş dövründə inkişafı qidalandıran amillərdən, o cümlədən təzahür edən motivlərin ierarxiyasından yan keçmişdir.

III FƏSİL. Müxtəlif yaş mərhələlərində şəxsiyyətinformalaşmasının psixoloji aspektləri

3.1 Uşaq şəxsiyyətinin inkişaf nəzəriyyəsinin psixoloji problemləri.

Hər hansı bir ictimai quruluşun sosial-iqtisadi, mənəvi-siyasi inkişafı gələcəyimizin qarantı olan gənc nəslin həyata necə hazırlanmasından asılıdır. Bu çətin və xeyli məsuliyyətli bir işin həyata keçirilməsində müxtəlif illərdə xeyli metodoloji yanaşmalar, prinsiplər yaranmış və uşaq şəxsiyyətinin öyrənilməsində onlardan geniş istifadə olunmuşdur. Məşhur çex pedaqoqu Yan Amons Komenski (1592-1670) ilk dəfə olaraq uşağın mənəvi ruhi aləminin inkişafı haqqında fikir irəli sürmüşdür. Onun “Böyük Didaktika” adlı əsərində və digər mülahizələrində bunu aydın görmək olar. Komenskidən sonra bu fikir, bu ideya dünyanın digər mütərəqqi fikirli pedaqoqları tərəfindən inkişaf etdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Uşaqların psixi inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətləri ingilis pedaqoqu Jan Jak Russonun (1712-1778) də diqqətini cəlb etmişdir.

O, bir daha təsdiq etdi ki, yaşlılar uşaqların mənəvi ruhi aləmini, onların diqqətini, hiss və emosiyalarını, arzularını nəzərə almadan, duymadan tərbiyə sistemində müvəffəqiyyət qazana bilməz. Dünya miqyasında pedaqoji aləmdə böyük nüfuza malik olan bu iki mütəffəkirin fikrindən sonra uşaq psixologiyasının öyrənilməsinə maraq daha da artmağa başladı. Rus alimi mütəffəkiri A.N. Radişşev (1749-1802), V. Q. Belinski (1811-1848), A.İ.Gertsen (1812-1870), N.A.Dobrolyubov (1836-1861), N.Q.Çernişevski (1828-1889) sonralar P.F.Leskaft (1837-1909) və başqalarının əsərlərində daha da inkişaf etdirildi.Uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşması problemi ilk dəfə alman alimi Tidemanın “Uşağın ruhi qabiliyyətinin

inkişafını müşahidəsi” adlı kitabında irəli sürüldü. Uşağın psixi inkişafı haqqında Avstriya psixiatri və psixoloqu Ziqmund Freydin (1856-1937) də dəyərli fikirləri vardı. Freyd uşağın psixi inkişafında həlledici yeri bioloji amilə - instinktiv başlanğıca verirdi. Onun fikrincə psixikanın inkişafını təmin edən qüvvə, orqanizmin bioloji dərinliklərindən gələn və onun fəaliyyətini müəyyənləşdirən meyillərdir, həvəsidir. Freyd və onun ardıcılıarı öz əsərlərində həvəsin formalaşması xüsusiyyətlərini inkişaf prosesində nəzərdən keçirirlər. Əvvəllər uşağın həvəsi cinsi fəaliyyətlə bağlı olmur. Lakin sonralar erkən yaşlarda onların müəyyən obyektlər üzrə fərdiləşməsi prosesi baş verir. Freydin fikrincə cinsi həvəs çox erkən formalaşmağa başlayır. Uşaqda təzahür edən edən ilkin həvəslərdən biri Freydin şagirdi Anna Freydin “Anaya məhəbbətin əmələ gəlməsi” əsərində ətraflı təhlil olunur. Uşaq böyüdükcə ətrafdakıların sosial tələblərini – qadağalarını mənimsəyir ki, bunun sayəsində uşağın “həvəsi” “daxilə qovulur”, daxili hərəkətverici qüvvəyə çevrilir və müəyyən vaxtlarda davranışın effektiv forması xaricə çıxmağa səy göstərir. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşması problemi bu sahədə çalışan alimlər tərəfindən bir mənalı izah olunmuşdur. Bu sahələrdə yaranan nəzəriyyələrdən biri də biogenetik və sosiogenetik nəzəriyyədir.

Şəxsiyyətin formalaşması prosesini müvəffəqiyyətlə idarə etmək üçün psixi inkişafın mahiyyətini, qanunauyğunluqlarını, mexanizm və amillərini bilmək lazımdır. Psixi inkişafın hərəkətverici qüvvələrinin aşkara çıxarılması, psixi inkişafın müxtəlif amillərin, xüsusilə bioloji və sosial amillərin rolunu araşdırmaq böyük nəzəri və əməli əhəmiyyətə malikdir. Biogenetik istiqamətin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, insanın inkişafı və bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesi bioloji anadangəlmə faktorların təsiri ilə müəyyən edilir. Onlardan fikrincə guya, insanda təbiətən

yalnız onun psixi fəaliyyətinin formaları deyil, onlardan məzmunun yaranma sırası da proqramlaşdırılır. Bununla da biogenetik istiqamət insanın şəxsi fəallığını inkar edir və pedaqoqu passiv müşahidəçiyə çevirir. İnkişafın səbəbini bilmək və hər bir faktorun əhəmiyyətini təyin etmək üçün inkişaf prosesinə dialektikəsinə yanaşmaq lazımdır. Bunun üçün hər şeydən əvvəl irsiyyət və mühit anlayışlarının məzmununun açıqlanmasına diqqət yetirilməlidir. Uşağın psixi inkişafında bioloji faktorları əsas götürənlər bir sıra məşhur adamların tərcümeyi-halından istifadə edərək belə bir nəticəyə gəlirlərki, bəzi ailələrin talantlılığı- yəni yaşlıların qabiliyyətinin uşaqlara verilməsi irsiyyətlə əlaqədardır. Hətta onlar İohan Baxı Motsarti və başqa görkəmli şəxsiyyətləri misal gətirirlər. Həqiqətən Baxın ailəsində 18 nəfər görkəmli musiqişünas yetişmişdir. Yaxud Azərbaycanın opera sənətinin banisi, böyük musiqi nəzəriyyəçisi Üzeyir Hacıbəyovun nəslində bir neçə görkəmli musiqişünaslar olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, belə faktlar heç də irsiyyətin rolunu təsdiq etmir, çünki burada belə faktın – ailə başçısının öz övladlarına göstərdiyi düzgün və qüvvətli tərbiyəvi təsiri unudulur. Müasir elmi təsəvvürlər belə bir ümumi mülahizəni irəli sürməyə əsas verirki, burada bioloji irsiyyətdən daha çox, sosial irsiyyətin rolundan danışmağa əsas vardır. Sosial irsiyyətin təsiri fonunda ailə tərbiyəsi, valideynlərin məşğul olduqları sahələr və ümumiyyətlə tərbiyə -təlim mühiti böyüməkdə olan uşağın inkişafına əlverişli təsir göstərməyəbilməz. Qeyd edilən cəhət sosial irsiyyətin əsas məzmununu və istiqamətini təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni doğulmuş uşaq həyata necə deyərlər əliboş gəlmir. Belə ki, uşaq doğularkən bir sıra anatomik – fizioloji xüsusiyyətlərə malik olur ki, bunlar da onda bu və ya digər qabiliyyətin müvəffəqiyyətlə inkişafına müsbət təsir göstərir. Belə ilkin anatomik – fizioloji xüsusiyyətlərə təbii imkanlar

deyilir. Uşağın psixi inkişafı üçün təbii bioloji ilkin şərtlər zəruridir. Deməli, uşağın şəxsiyyət kimi inkişafında təbii imkanlar müəyyən əhəmiyyət kəsb edir, lakin həlledici rol oynamır, hazırda biz tərəfdən təlim və tərbiyənin vəhdəti, digər tərəfdən psixi inkişaf problemi bir sıra psixoloqlar tərəfindən geniş müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. İnkişaf məfhumu adı altında, adətən iki mövzuya, lakin bir-birinə sıx surətdə bağlı olan hadisələr kateqoriyası başa düşülür: a) beynin üzvi, anatomik fizioloji quruluşun yetkinləşməsi, b) psixi inkişafın müəyyən inkişaf dinamikası, öz növbəsində əqli yetkinlik. Şübhəsiz, əqli inkişaf beyin quruluşunun yetkinliyindən asılıdır. Bu faktında təlim-tərbiyə işində nəzərə alınması zərurət təşkil edir. Belə olduğu halda təlim heç də beynin üzvi yetkinliyini nəzərə almaya bilməz. Eyni zamanda, beyin quruluşunun üzvi cəhətdən yetkinləşməsində mühit, təlim və tərbiyənin rolunu tamamilə inkar edib, onun sırf bioloji qanunun nəticəsi hesab olunması da düzgün deyildir. Mühit, təlim-tərbiyə və müvafiq terminlər beyin quruluşunun üzvi cəhətdən yetkinləşməsini şərtləndirir. Buna görə də, məsələn, biz uşağın əqli inkişafından danışdıqda belə hesab edirik ki, bu proses beynin bioloji cəhətdən yetkinliyi ilə birlikdə baş verir. Sosiogenetik istiqamət isə uşaq şəxsiyyətin inkişafına onu əhatə edən sosial mühitin təsirinin nəticəsi kimi baxır. Bu istiqamət də inkişaf edən şəxsiyyətin şəxsi fəallığının rolunu nəzərə almayaraq inkar edir. Şəxsiyyətin inkişafının qanunauyğunluqlarını başa düşmək üçün bu istiqamətləri ayrılıqda, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə əsas götürmək olmaz, çünki bunlardan heç biri ayrılıqda psixi inkişafın hərəkətverici qüvvəsini həqiqi mənada aşkarlamağa və müəyyənləşdirməyə imkan vermir və verə də bilməz. Uşağın psixi inkişafında sosial mühitin rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Hər bir uşağın yaşadığı sosial mühit bir neçə zonaya bölünür. Bu zonalardan uşağa ən yaxını və

birincisi ailə mühiti hesab olunur. Geniş zonanı uşağın yoldaşları, tərbiyəçiləri, ən genişini isə ictimai mühit təşkil edir (bu zonada ideallar, dünyagörüşü, davranış, kitab, radio, kino, televiziya, adət-ənənələrin və s. nin rolu böyükdü). İctimai mühitdə uşağın psixi inkişafına yalnız indiki deyil, keçmiş və gələcəkdə olacağı gözlənilən hadisələr, ideyalar, faktlar da tərbiyəedici təsir göstərirlər. Sosio-genetik cərəyanın ilk nümayəndəsi sayılan Emil Dürhheyim (1858-1917) psixoloji baxımdan biogenetik nəzəriyyələrin kəskin tənqidini verir. Onun fikrincə, uşağın psixi inkişafı assimilyasiyadır, daha doğrusu, başqa adamların hisslərinin təsəvvür və imkanlarının mənimsənilməsidir. Uşağın ətraf aləmdən dərk etdiyi fikir və emosiyalar onun ruhi fəaliyyətini müəyyən edir. İndiyədək deyilənlərdən məlum olur ki, istər bioloji, istərsə də sosial cərəyan tərəfdarlarının nümayəndələri uşağın psixi inkişafında bioloji və sosioloji amillərin rolunu düzgün qiymətləndirməmişlər. İnsani biososial varlıq hesab edən müasir psixologiya elmi hər iki amili təsirini qarşılıqlı vəhdətdə götürür. Uşaq psixologiyasının inkişafında A.S.Makarenkonun da xidmətləri xüsusilə qeyd edilməlidir.

A.S.Makarenko tərbiyə işində psixologiya elminin böyük əhəmiyyətinə malik olduğunu göstərmiş və inqilabın ilk illərində bu elmi əsaslı sürətdə inkişaf etdirməyi vaxtı çatdığını söyləmişdir. Onun fikrincə psixologiya və biologiya kimi elmlərin pedaqoji əhəmiyyəti böyükdür. Buna baxmayaraq, onların pedaqoji əhəmiyyəti böyükdür. “Çox ola bilər ki, ən yaxın zamanlarda biz bu sahələrdə öz siyasi məqsədlərimizi üçün həmin elmlərin məlumatından daha səmərəli və daha dəqiq istifadə etməyə imkan verən ən geniş kəşflərin şahidi olaq”. Makarenko göstərirdi ki, “Psixologiyayı bilmək, uşaq qəlbini bilmək, hər bir ayrıca adamı bilmək ancaq bizə kömək edir ki, öz üsulumuzu bir halda isə bir qədər başqa cür tətbiq edək”. Rusiyada uşaq

psixologiyasının inkişafında bir çox psixoloqların rolu əvəzsizdir. Bu baxımdan V.M. Bexterevin N.A. Mençivenskiyanın xidmətləri olmuşdur. Mençinskaya bu sahədə daha çox müvəffəqiyyət qazandı. O məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təfəkkürün inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənib maraqlı mülahizələr irəli sürdü. Uşaq psixologiyasının inkişafında P.P. Blonskinin müəyyən rolu olmuşdur. O “Elmin islahatı” “Elmi psixologiya oçerkləri” “Psixologia oçerikləri” “Hafizə və təfəkkür” “Məktəblilərdə təfəkkürün inkişafı” və digər əsərlərində psixi inkişafın ümumi qanunauyğunluqlarını şərh etməklə yanaşı məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixikanın inkişaf xüsusiyyətlərini də müəyyənləşdirmişdir. O, “Hafizə və təfəkkür” adlı kitabında hafizə ilə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini şərh edir və uşaqlarda həmin psixi proseslərin inkişaf xüsusiyyətlərini göstərir. Uşağın bütün psixi həyatı sosial xarakter daşıyır. Yəni insan ictimai münasibətlərdə bütövləşir, şəxsiyyətə çevrilir. İnsan sosial-ictimai varlıq kimi həmişə bu sosial köklərdən qaynaqlanır. İnsan həmişə tək olanda bu aləmin qaynaqları ilə yaşayır. Müasir dövrdə uşaq şəxsiyyətinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqində milli-etnik metodoloji prinsiplər gözlənilməlidir. Əks halda bu sahədə istənilən nəticəni əldə etmək qeyri-mümkündür. Hələ vaxtı ilə əcdadlarımız insanlardan xoş münasibət gözləyir və onlardan yurduna, yaşadığı məkana ləyaqətlə xidmət etməyi tələb edirlər. Mənsub olduğu millətin qürur və ləyaqətini qorumağı məsləhət görürdülər. Uşaq şəxsiyyətinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqində bəzən belə etnopsixoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınmır. Bu isə uşaqların soykökündən qopmasına gətirib çıxara bilər. Məhz bunu nəzərə alan müasir psixoloqlar şəxsiyyətin tədqiqində bu metodoloji prinsipə əməl etməyi tövsiyə edirlər. Uşağın gələcəkdə şəxsiyyət kimi öz yolunu düzgün istiqamətləndirməsi çevik təfəkkür tərzinə yiyələnməyi tələb edir. Ağıllı, müstəqil,

dərin, düşüncə tərz, özünə nəzarət özünü qiymətləndirmə, qürur, əsl vətəndaşlıq, vətənə, xalqa sədaqət məsuliyyət hissi, mənlik və əxlaqın şüurun bərqərar olması formalaşmış şəxsiyyətdən xəbər verir. Eyni zamanda müasir şəxsiyyət dedikdə cəmiyyətin tələbləri və vəzifələrinə bütövlükdə uyğun gələn varlıq nəzərdə tutulur. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, uşaq şəxsiyyətinin formalaşması problemi psixologiyada əsas problemlərdən biri olmuş və bu gün də diqqəti çəkən problemlərdəndir. (M. Vəliyev “Yaş və inkişaf psixologiyası” ndan məlumat)

Cenevrə məktəbinin yaradıcısı məşhur İsveçrə psixoloqu J. Piajenin (1896-1980) elmi fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. J. Piajenin fikrincə, uşaq doğulduğu andan spesifik, daxili struktura malik avtonom, sərbəst, azad, fəal və təbii məxluqdur. Onun fəaliyyəti xarici aləmlə şərtlənmişdir. J. Piaje belə hesab edirdi ki, uşaqlarda təfəkkürün inkişafı sosiala qədərki və sosial olmaqla iki mərhələyə ayrılır. J. Piaje uşaqların intellektinin inkişafını 4 mərhələyə ayırmışdır :

1. Sensomotor (0-2 yaşa qədər) ;
2. Əməliyyata qədərki (2 yaşdan 7-8 yaşadək) ;
3. Konkret əməliyyatlar (7-8 yaşdan 11-12 yaşadək) ;
4. Formal əməliyyatlar (11-12 yaşdan 15 yaşadək) .

O, fərdin təcrübəsindən asılı olmayan, avtonom (sərbəst) şəkildə inkişaf edən sadə uyğunlaşma reaksiyalarını ön plana çəkmiş, perseptiv və intellektual proseslərin həmin reaksiyalar əsasında yarandığı qənaətinə gəlmişdir.

J. Piaje tərəfindən yaradılan genetik psixologiya nəyi öyrənir ? Bu elmin obyekt - intellektin mənşəyinin tədqiqidir. O, uşaqlarda fundamental anlayışların necə formalaşdığını öyrənir : obyekt, mühit, zaman, səbəbiyyət . O, həmçinin uşağın təbiət haqqında təsəvvürlərini araşdırır : Günəş, Ay niyə Yerə düşmür, buludlar niyə hərəkət edir ,

çaylar niyə axır, külək niyə əsir və s. J.Piajeni uşaq məntiqinin özünəməxsusluqları və ən əsası uşağın zehni fəaliyyətinin onun davranışı altında gizlənən mexanizmləri maraqlandırır .

Uşaq intellekt psixologiyası sahəsində aparılan tədqiqatların əksəriyyəti ya J.Piajenin ideyalarının empirik təsdiqinə aiddir, ya da onun nəzəriyyəsinin analizinə həsr edilmişdir. J.Piajenin bir sıra imitatorları (təkrarlamaq istəyənləri) məlumdur, lakin onlardan heç biri J.Piajenin yaratdığı sistemdən kənara çıxmağa müvəffəq olmurlar. Müvafiq metodlardan istifadə edərək Piajenin əldə etdiyi faktları istənilən tədqiqatçı əldə edə bilər. Buna görə də , Amerikalı psixoloq D.Elkindin sözlərinə görə , J. Piajenin əldə etdiyi və elmə qazandırdığı faktlar uşaq psixologiyasında ən qərəzsiz faktlardır. İnsan şüurunun necə inkişaf etdiyini öyrənmək üçün J. Piaje uşaqda intellektin inkişafını tədqiq edirdi. J.Piaje psixologiyada dünyanın dərki, elmi anlayışların mənşəyi və inkişafı kimi fundamental fəlsəfi problemlərə cavab tapmaq istəyirdi .

J.Piajenin psixoloji fəaliyyəti 1920 - ci ildə Parisdə Lippsom , Bleyer və Bine ilə əməkdaşlıqdan başlamışdır . 1921 - ci ildən isə Klapedin dəvəti ilə o , Cenevrədə Russo İnstitutunda elmi və pedaqoji fəaliyyətə başlayır. O , artıq 3 ildən sonra Cenevrə Universitetinin professoru adını alır. J.Piaje uzun müddət Parisdə klinikada işləmiş , məntiq , fəlsəfə , psixologiya sahəsində tədqiqatlar aparmış , atılmış uşaqlar üzərində eksperimentlər keçirmişdir .

J.Piajenin tədqiqatlarının nəticəsi uşaq psixologiyası üzrə 5 kitabdan ibarətdir. Baxmayaraq ki , Piaje əldə olunmuş materiallara sonrakı tədqiqatlar üçün mənbə kimi baxırdı, dövrün elm cəmiyyəti qeyd olunan materialları bu sahədə son söz kimi qəbul etdi . O,qeyd olunan tədqiqatların nitqin öyrənilməsi və fikirlərin nitqdə ifadəsi ilə məhdudlaşmasını kitablarının qüsuru hesab edirdi . Belə çıxırdı ki,

nitq davranışın təzahürüdür . Piaje yaxşı başa düşürdü ki , fikirlər davranışın əsasında formalaşır, lakin intellektin bütöv məntiqi strukturunun mənbəyini Piaje fransız sosioloji məktəbinin ənənələrinə əsaslanaraq fərdi şüurların öz aralarında ünsiyyəti kimi başa düşdüyü fərdin sosializasiyasında axtarırdı .

Eqosentrik nitqin tədqiqində ən geniş miqyaslı və müfəssəl araşdırma J.Piajeyə məxsusdur. Məhz J.Piaje ilk dəfə uşaq idrakını və nitqini sistematik tədqiqat obyektinə çevirmişdir . Onun tədqiqatlarının bir sıra özünəməxsusluqlarını və ilk dəfə tətbiq etdiyi klinik söhbət metodunu , xüsusilə qeyd etmək lazımdır . Verbal eqosentrizm uşağın daxili intellektual və sosial mövqeyinin yalnız xarici təzahürüdür . J.Piaje bu cür ani zehni mövqeyi eqosentrizm adlandırdı . İlk əvvəllər o , uşağın dünyanı özünün dərk etmədiyi nöqteyi - nəzərdən müşahidə etdiyi halını bu cür adlandırırdı : burada o , mütləq kimi çıxış edir . Uşaq hələ təsəvvür etmir ki, hadisə və proseslər onun düşündüyündən fərqli ola bilər. **Eqosentrizm** subyektivliyin dərkini və hadisələrin obyektiv qiymətləndirilməsinin çatışmazlığıdır . " Eqosentrizm " termininin özü bir sıra mübahisələrə səbəb olmuşdur. J.Piaje özü terminin uğursuz seçimini etiraf etmişdi, lakin termin qısa müddət ərzində geniş yayıldığından o, sadəcə terminin mənasını dəqiqləşdirməyə çalışdı. J.Piajeyə görə eqosentrizm- faktor göstəricisidir. Bu, idrakda əşyaların, digər insanların və öz - özünün tənqidəqədərki, qeyri - obyektiv mövqelərinin müəyyən məcmusudur. Eqosentrizm - idrakın dərk olunmamış və sistematik illüziya müxtəlifliyi , intellektual relyativliyin (nisbiliyin) olmadığı halda ağılın ilkin mərkəzləşməsidir. Buna görə də son dövrlərdə Piaje " mərkəzləşmə " terminini daha uğurlu hesab edirdi . Bir tərəfdən , eqosentrizm dünyanın dərkini və baxışlar koordinasiyasının natamamlığını ifadə edir . Digər tərəfdən isə bu , öz "Mən" inin və

şəxsiyyət keyfiyyətlərinin digər insanlara və əşyalara qeyri - şüuri şəkildə sirayət etməsidir. İdrakın ilkin eqosentrizmi - "Mən" in dərkinin hipertrofiyası deyil . Bu , əksinə , obyektlərə bilavasitə münasibətdir , subyekt öz "Mən" inə etinasız yanaşaraq , subyektiv əlaqələrdən azad olan münasibətlər aləmində öz yerini tapmaq üçün öz "Mən" indən çıxma bilmir. J.Piaje uşağın müəyyən yaşa qədər başqa insanların mövqelərində dura bilmədiyini göstərən bir çox eksperimentlər aparmışdır. Uşağın eqosentrik mövqeyi haqqında təqdirəlayiq eksperimentlərdən biri Piajenin İnelər ilə birgə apardığı 3 zirvədən ibarət maket eksperimentidir. Maketdəki zirvələr müxtəlif hündürlükdə və onların hər biri müəyyən fərqləndirici cəhətlərə malik idilər - evlər , çay, qar , cığır. Təcrübə aparanlar uşaqlara hər üç zirvənin müxtəlif profillərdən ibarət şəkillərini verirdilər.

Ev , qar və çay şəkillərdə aydın görünürdü . Uşaqlara təklif olundu ki , zirvələrin onların gördüyü kimi təsvir olunduğu şəkillərdən birini seçsinlər. Adətən uşaqlar düzgün şəkli seçirlər.Daha sonra təcrübəçi uşağa gözlərinin istiqamətini bilməməsi üçün üzü olmayan başı topdan ibarət gəlincik verir. Oyuncaq maketin digər tərəfinə yerləşdirilir.İndi isə uşaq gəlinciyin gördüyü kimi təsvir olunan dağ şəklini seçməli olduğu halda o , yenə də özünün gördüyü kimi təsvir olunan şəkli seçir . Uşaq və gəlinciyin yerlərini dəfələrlə dəyişsələr də ,uşaq yenə özünün durduğu mövqedən gördüyü kimi təsvir olunan zirvə şəklini seçir .Təcrübəyə cəlb olunan məktəbəqədər yaşda olan uşaqların əksəriyyəti bu nəticəni göstərir. Bu eksperimentdə uşaqlar subyektiv illüziyanın qurbanına çevrilirlər . Onlar əşyaların digər qiymətləndirilməsinin olması haqqında düşünmürdülər . Eqosentrizm o deməkdir ki , uşaq təbiəti və digər insanları düşünərkən özünün düşünən insan kimi obyektiv mövqeyini nəzərə almır. **Eqosentrizm** - idrak prosesində subyekt və obyektin qarışmasıdır . Eqosentrizm- yalnız uşaqlara deyil ,

mahiyyətə əşyalar haqqında uşaq düşüncəsindən heç fərqlənməyən spontan, saf mülahizələrə malik olan böyüklərə də aiddir. Eqosentrizm - uşağın psixi fəaliyyətini idarə edən spontan mövqedir ; bu , zəif psixi inkişafa malik insanlarda saxlanılır . J.Piaje qeyd edir ki , eqosentrizmin zəifləməsi biliklərin artması ilə deyil,subyektin öz ilkin nöqteyi - nəzərini digərləri ilə müqayisədə ilkin mövqeyin transformasiyası ilə izah edilir. Bu və ya digər mənada eqosentrizm və onun nəticələrindən azad olma yalnız əşyalar və sosial qruplar haqqında yeni biliklər əldə etmək deyil, mərkəzdən uzaqlaşma deməkdir.J. Piajenin sözlərinə görə eqosentrizmdən azad olma subyektiv təcəssüm ediləni dərk etmək, mümkün nöqteyi - nəzərlər arasında öz yerini tapmaq, əşyalar, şəxsiyyətlər və öz " Mən " i arasında ümumi və qarşılıqlı münasibətləri qurmaq deməkdir. J.Piajenin psixoloji görüşləri sistemində əsas anlayışlardan biri də " sosiallaşma " dır. Onun fikrincə, " sosial " termini 2 müxtəlif mənaya malikdir. Uşaq və böyük arasında sosial münasibətlər mövcuddur. Yaşlı şəxs uşaq üçün tərbiyəvi təsirlər mənbəyidir, o, uşağa ictimai mədəniyyət aşılayır. J. Piajeyə görə, sosiallaşma müəyyən inkişaf səviyyəsinə çataraq uşağın digər insanların mövqeyi ilə hesablaşmasından ibarət olan sosial mühitə uyğunlaşma prosesidir. Sosiallaşma uşağın psixi inkişafında mühüm dəyişikliyi şərtləndirir - eqosentrik mövqedən obyektivə keçiddir.

J.Piaje Alfred Bine ilə Simonun zəka testlərinə uşaqların niyə həmişə yanlış cavablar seçməsi ilə maraqlanmağa başlamışdır. Bu onu uşaqların koqnitiv inkişafı mövzusu üzərində işləmək üçün həvəsləndirdi .

Eqosentrizmlə bağlı nümunələr

1.Mənim gördüyümü hər kəs görür.2. Mənim bildiyimi hər kəs bilir.3. Mənim sevdiyimi hər kəs sevir.4. Mənim sevmədiyimi heç kim sevməz .

1.Evin qarşısındakı parkın yalnız onun üçün qurulduğunu düşünür, başqa uşaqları orda oynamağa qoymur. 2.Ana “o , onu onunla vurdu” deyərkən izah etməyə ehtiyac duymur.3.Telefonla danışdığı atasına çəkdiyi rəsm haqqında o görürmüş kimi danışır.4. "Onsuzda heç kim şorba içmir" deyər düşünür. 5. Masanın altında gizlənən uşaq « mən yoxam » deyir .

Egosentrizm-nəzərə ala bilməmək, qəbul etmək, bəzən hətta özündən fərqli baxış nöqtələrinin mövcudluğuna imkan verməmək.Piaje qeyd edir ki, müəyyən yaşda balacalar obrazlar yarada və "yad nöqteyi-nəzərdən" situasiyaları dərk edə bilmirlər və fərz edir ki, şəxsi inkişaf pozulduqda bu xüsusiyyət insanlarda daha yetkin yaşda da qorunub saxlanılır. Bundan əlavə, bu xüsusiyyətlər yaşlılıq zamanı güclənə bilər.

J.Piaje **Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi** ilə psixologiya tarixində əvəzəlməz yer tutmuşdur. edir. Piaje koqnitiv inkişafın 4mərhələsini müəyyən etmişdir: Sensometor mərhələ. Əməliyyatöncəsi mərhələ. Konkret əməliyyat mərhələsi. Mücərrəd əməliyyatlar mərhələsi.

Sensometor mərhələ - 0-2 yaş aralığını əhatə edir. Bu dövr körpəlik dövrü adlanır.Bu dövrdə uşaq dünyanı yeni-yeni dərk edir və bunun üçün hisslərindən istifadə edir.Əşyalara toxunur,onları diliylə yalayır, ağızlarına alır və ya sevinclə əşyaları bir-birlərinə vururlar. Bu mərhələdə öyrənmə təcrübə yolu ilə həyata keçirilir.

Əməliyyat öncəsi mərhələ - 2-7 yaş aralığını əhatə edir.Bu mərhələdə uşaqlar simvolik oyunla məşğul olmağa başlayır və simvollarla manipulyasiya etməyi öyrənirlər. Bununla birlikdə Piaje qeyd etdiyi, onlar hələ konkret məntiqləri başa düşmürlər.Körpə yeriməyə başladığı dövrdür. 2 mərhələyə ayrılır: simvolik (2-4 yaş) və intuitsiya əsaslı mərhələ (4-7). Burdakı nitq və düşünmə eqosentrikdir. Yəni, yeni-yeni inkişaf edir. Bu dövrdə rola girmək və

özünü kiməsə bənzətməyə çalışarlar. Konkret əməliyyat mərhələsi - 7-11 yaş aralığını əhatə edir. Bu, özündə vacib bir mərhələ olsa da, daha erkən inkişaf mərhələləri ilə uşaqların daha mücərrəd və hipotetik düşünməyi necə öyrənəcəyini öyrənəcəkləri mərhələ aralığında vacib bir keçid rolunu oynayır.

Müjərrəd əməliyyatlar mərhələsi - 12 yaş və ondan yuxarı dövrü əhatə edir. İnkişafın bu nöqtəsində düşüncə daha inkişaf etmiş və mürəkkəbləşmiş olur. Uşaqlar müjərrəd və nəzəri anlayışlar barədə düşünə bilər və problemlərin yaradıcı həlli üçün məntiqdən istifadə edə bilirlər.

3.2 Məktəb yaşına çatmamış uşaqlarda şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri.

- Çağalığ dövründə uşağın inkişafının psixoloji xüsusiyyətləri
- Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq fəaliyyətinin psixoloji səciyyəsi
 - Çağalığ dövründə uşağın psixoloji inkişafının ümumi istiqamətlərinin qısa səciyyəsi.
 - Çağalığ dövründə uşağın anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri.
 - Çağalığ dövründə uşağın sinir sisteminin funksional vəziyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri.
 - Çağalığ dövründə analizatorlar sisteminin təşəkkülü və inkişafı.
 - Çağalığ dövründə ətraf gerçəklik və yaşlılarla tanış olmaq tələbatının meydana gəlməsi.
 - Nitqin anlaşılması və ilk sözlərin meydana gəlməsi.

I.Çağalığ dövründə uşağın psixoloji inkişafının ümumi istiqamətinin qısa səciyyəsi.

1. Çəğanın inkişafının sosial situasiyası haqqında anlayış (L.S.Viqotski).

2. Çağalığ dövrü psixoloji müşahidə və tədqiqatların obyektı və predmeti kimi.Bu məsələyə klassik və müasir yanaşmanın səciyyəsi.

II. Çağalığ dövründə uşağın anatomik-fizioloji inkişafının xüsusiyyətləri.

1. Yeni doğulmuş uşağın anatomik-fizioloji xüsusiyyətlərinin ümumi səciyyəsi.

a. Uşağın anatomik-fizioloji inkişafının əsas göstəriciləri;

- Beynin çəkisi – anadan olanda 360-400 q; çağalığ dövrünün sonunda – 850-900q.

- Bədənin çəkisi anadan olanda 2700-3200 q; çağalığ dövrünün sonunda – 8,5-9 kq.

- Bədənin uzunluğu – anadan olanda – 48-50 sm; çağalığ dövrünün sonunda – 70-75 sm.

b. Oyaqlıq və yuxu vəziyyətinin nisbətində də müəyyən özünəməxsusluqlar müşahidə olunur. Y.A.Azkinə görə yeni doğulmuş uşaq sutkada 21 saat, 3 aylıq uşaq 20 saat, 1-3 yaşlı uşaq isə 14-15 saat yatır.Əlavə edək ki, 4-7 yaşlı uşaqlar sutkada 11 saat yatırlar.

2. Doğulma momentində reseptorlar.

3. Şərtsiz və şərti reflekslərin təzahür və inkişafı.

4. Bələdləşmə refleksinin təzahür xüsusiyyətləri.

»» Yeni doğulan çağada ilk günlərdən başlayaraq **müdafiə** refleksi ilə yanaşı **bələdləşmə refleksləri** də özlərini büruzə verirlər.Uşaq həyatının ilk 3 günündə **güclü işıq** uşağın başının çevrilməsinə, yəni istiqamətinin dəyişilməsinə səbəb olur.Müşahidələr göstərir ki, uşaq həyatının ilk günlərindən başlayaraq **hərəkət edən** işığın yerdəyişməsinə izləyə bilər.Bu dövrdə **qida-bələdləşmə** refleksləri asanlıqla təzahür edir-lər.Belə ki, uşağın

dodaqlarına və yanağına toxunan kimi ac uşaqda **axtarıcı reaksiya** təzahür edir: uşaq başını qıcıqlandırıcıya tərəf çevirir, ağzını açır.

5. Morfologiyanın və funksiyaların qarşılıqlı asılılığı.

6. Yeni doğulmuş uşaqlarda müşahidə olunan fərdi fərqlər.

III. Çağalıq dövründə uşağın sinir sisteminin funksional vəziyyətinin özünəməxsus keyfiyyət xüsusiyyətləri.

1. Çağalıq dövrünün ilk **altı həftəsində** sinir sisteminin **oyanıqlıq vəziyyəti** zəif təzahür xüsusiyyətinə malikdir; çağalıq dövrünün **ikinci yarısında** isə sinir sisteminin **oyanıqlığı yüksəkdir**, hətta yaşlılara nisbətən oyanıqlıq daha qüvvətli ifadə olunur.

2. Onurğa beyni ilə bağlı reflekslər və neqativ qarmaqarışıq (xaotik) xarakter daşımaqla özlərinin yüksək intensivliyi və davamsızlığı ilə fərqlənilir. Bunun əsas səbəbləri onların baş beyin yarımkürələri qabığı ilə ifadə olunmamalıdır.

3. Sinir sisteminin funksional istiqaməti tamamlanmamış xarakter daşıyır. Bu onunla əlaqədardır ki, sinir **liflərinin mielinizasiyası**, yəni sinir lifləri ətrafında **pərdənin** (selikli qışanın) əmələ gəlməsi prosesi başa çatmadığından reaksiyaların diffuzluğu və baş beyində az-çox davamlı olan oyanma mərkəzinin yaranmasında zəiflik müşahidə olunur.

IV. Çağalıq dövründə analizatorlar sisteminin təşəkkülü və inkişafı.

1. Eşitmə analizatorunun inkişafı.

2. Görmə analizatorunun inkişafı.

3. Hərəkət analizatorunun inkişafı.

V. Çağalıq dövründə ətraf gerçəklik və yaşlılarla tanış olmaq tələbatının meydana gəlməsi.

1. Ətraf gerçəkliyə bələdləşmə-uşağın sosial-psixoloji inkişafının ən mühüm amili kimi.

2. “Canlanma kompleksi” və onun əmələ gəlməsinin şərtləri.

3. Uşağın emosionallığı onun inkişafının əsas amili kimi.

4. Uşağın ilkin emosionallığının səciyyəvi əlamətləri aşağıdakılardır:

a. Cisim və hadisələrin ən məhdud dairəsi uşaqda emosional oyanıqlığı və emosional vəziyyəti yaradır;

b. Emosional vəziyyətlərin davamlılığı çox az ifadə olunur. Məsələn, ananın getməsinə güclü reaksiya verərək ağlayan uşaq, oyuncağı görən kimi gülür və ona doğru meyl edir.

Uşağın emosional vəziyyəti çox güclü ifadə olunur və uşaq affektivliyə meyl edir.

5. Çəğa və yaşı. Münasibətlərin xarakteri və yaranan əlaqənin uşağın inkişafına təsiri.

6. Emosional ünsiyyətə və “sensor aqlığın” təmin edilməsinə tələbatın meydana gəlməsi.

7. Yaşlılarla emosional əlaqələrin inkişafı. Emosional münasibətlərin xarici təzahür şəraitinin fərqləndirilməsi. Uşaqlar tərəfindən ifadəli hərəkətlərin, mimikanın və intonasianın qavranılmasının xüsusiyyətləri.

8. Affektiv reaksiyaların dinamikası.

9. Uşağın ünsiyyətə aktiv meyli –onun sosiallaşmasının ən vacib sosial-psixoloji amili kimi.

VI. Nitqin anlaşılməsi və ilk sözlərin meydana gəlməsi.

1. Nitqin mənimsənilməsinin ilkin şəraitinin formalaşması.

2. Ünsiyyət prosesində yaşlıların nitqinin anlaşılməsi və ilk sözlərin tələffüzü.

VII. Çağalıq dövründə tutmanın, manipulyasiyanın, yamsılama-nın inkişafı və onların uşağın ümumi inkişafına təsiri.

VIII. Çağalıq dövründə ixtiyari hərəkətlərin ilkin təzahürü və inkişafı. Uşağın ayaqüstə yeriməyə başlaması.

1. Uşağın reseptor və hərəkəti sferasının inkişafı.

2. Uşağın əşyavi (əməli) işləri və psixi fəaliyyətin inkişafına onların təsiri

IX. Çağalıq dövründə uşaqlarda müşahidə olunan fərdi xüsusiyyətlər və onların psixoloji səciyyəsi.

X. Çağalıq dövründə uşağın sosial-psixoloji inkişafının, ilkin nəticələrinin ümumi xülasəsi.

1. Körpəlik dövründə uşağın inkişafının sosial şəraiti.

2. Körpəlik dövründə uşağın inkişafının əsas istiqamətləri.

3. Körpəlik dövründə uşağın anatomik-fizioloji inkişafının əsas xüsusiyyətləri.

4. Körpəlik dövründə əşyavi fəaliyyətin xüsusiyyətləri və onun aparıcı fəaliyyət növünə çevrilməsi.

5. Əşyavi fəaliyyətin formalaşması və əqli inkişafı.

6. Körpəlik dövründə idrak proseslərinin inkişaf xüsusiyyətləri.

7. Körpəlik dövründə ana dilinin mənimsənilməsi və nitq fəaliyyətinin formalaşması.

8. Uşağın emosional həyatının xüsusiyyətləri.

9. Körpəlik dövründə ixtiyari hərəkətlərin inkişafı.

10. Körpəlik dövrünün sonunda uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülünün ilkin şəraiti.

11. Körpəlik dövrünün sonunda uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülünün ilkin şəraiti.

I. Körpəlik dövründə uşağın psixi inkişafının ümumi istiqamətləri

1. Uşağın psixi inkişafının **sosial situasiyasının** səciyyəvi xüsusiyyətləri.

2. Körpəlik dövründə uşağın sosial-psixoloji inkişafının **əsas mahiyyətləri** haqqında anlayış.

II. Körpəlik dövründə uşağın anatomik-fizioloji inkişafının əsas xüsusiyyətləri.

1. Fiziki inkişafın əsas göstəriciləri

a) Bədənin çəkisi – 12-12,5 kq

b) Boyun uzunluğu – 84,5-85 sm

c) Baş beynin çəkisi – 1050-1100 q

2. Körpəlik dövründə şərti reflekslərin yaranması prosesi sürətlənir; **kompleks** qıcıqlandırıcılara qarşı şərti reflekslərin yaranması təşəkkül tapır.

3. Körpəlik dövründə sinir sisteminin təkmilləşməsi prosesi davam edir: yerimə, müvazinət, bədənin saxlanması və bu tipli çoxşaxəli hərəkətlər sisteminin təşəkkülünü şərtləndirən **beyincik və varal** körpüsünün funksional imkanları, çağalıq dövrünə nisbətən genişlənir.

a) İxtiyari və qeyri-ixtiyari hərəkətlərin idarə olunması ilə əlaqədar olan sinir mərkəzlərinin funksiyaları təkmilləşir, sinir liflərinin intensiv **mielinizasiyası** baş verir.

b) Sinir sisteminin sonrakı inkişafı **ləngimə prosesinin** təkmilləşməsi istiqamətində gedir. Lakin buna baxmayaraq körpəlik dövründə uşağın fəaliyyətində və davranışında **oyanma prosesi** daha çox **üstünlük** təşkil edir.

c) Körpəlik dövründə ləngimə prosesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq sinir proseslərinin mərkəzləşməsi daha tez-tez müşahidə olunur. Uşaq uzun müddət öz davranışını mərkəzləşdirməyə nail olmaq imkanı qazanır;

ç) Körpəlik dövründə daxili ləngimənin müxtəlif növlərinin təzahürü fonunda uşaqlar öz emosiyalarını idarə

etməyə cəhd göstərir və bəzi emosiyalarını ləngitməyə çalışırlar. Lakin ləngimənin zəifliyi özünü onda biruzə verir ki, uşaqda çox asanlıqla oyanma baş verir.

4. Körpəlik dövründə uşağın **hərəkət sferası** sürətlə inkişaf edir. Bu dövrün ilk mərhələsindən başlayaraq uşaqların hərəkətlərinin koordinasiyası (əlaqələndirilməsi) yaxşılaşır, hərəkətlərin sürəti və çevikliyi artır. Körpəlik dövrünün ilk yarım ilində (1,5 yaş) müvafiq şərait olduqda uşağın **ayaqüstə yerimə** prosesi mürəkkəbləşir. Uşaq adi **maneələrin** üstündən keçə bilir, çəmənlə yeriyyə bilir. Artıq 3 yaşında uşaq pilləkənlə qalxıb-düşə bilir, öz hərəkətlərini başqalarının hərəkətlərinə uyğunlaşdırmağı bacarır. Yaşlının müvafiq göstərişi əsasında uşaq öz hərəkətlərini istiqamətləndirmək bacarığına yiyələnir.

5. Körpəlik dövründə uşağın **əllərinin hərəkəti** sürətlə təkmilləşir. Bu prosesin fonunda, çağalıq dövründən fərqli olaraq, uşağın hərəkətlərinin **sensor və motor** aktivliyinin uyğunluğu təşəkkül tapır.

6. Körpəlik dövründə uşağın yuxu və ayıqlıq vəziyyətinin nisbəti dəyişir. E.A. Arkinə görə, körpəlik dövründə uşaq sutkada 14-15 saat yatır. 2 yaşlı uşağın aktiv ayıqlıq vəziyyəti 4 saatdan 5,5 saata qədər davam edə bilər.

III. Körpəlik dövründə əşyavi fəaliyyətin inkişaf xüsusiyyətləri.

1. Əşyavi fəaliyyətin mahiyyəti və uşağın psixi inkişafında onun rolu.

2. Uşağın əşyavi fəaliyyətinin ilkin təzahür xüsusiyyətləri.

»»» Əşyaların dərk olunmasında əşyavi fəaliyyətin rolu.

3. **Əməli-əşyavi** (praktik) fəaliyyətin bəşəri formalarının mənimsənilməsi.

4. Əşyavi-manipulyativ fəaliyyətin körpəlik dövründə əsas və aparıcı fəaliyyətə çevrilməsi şəraiti.

5. Elementar **manipulyasiyadan** əşyanın **funksional xüsusiyyətləri-ni** müəyyən edən əşyavi fəaliyyətə keçir.

6. Uşaqlarda **alətlərlə** görülmə işlərin inkişafı.

a) Əşyavi fəaliyyətdə **əlin** bir **alət** kimi istifadə olunması.

b) Uşağın əli ilə idarə olunan **köməkçi** predmetlərdən (vasitələrdən) əşyavi fəaliyyət prosesində istifadə olunması.

IV. Əşyavi fəaliyyətin formalaşması və əqli inkişaf.

1. Əşyavi fəaliyyət prosesində əyani-əmali təfəkkürün təşəkkülü.

a) Sensomotor təfəkkürün psixoloji mahiyyəti (Piaje)

b) İşdən fikrə doğru anlayışının mahiyyəti (A.Vallan)

2. Əşyavi fəaliyyət prosesində **iş** və **onun effekti**. Uşağın əşyavi mühitə bələdləşməsi prosesində işin effektivliyinin rolu.

3. Körpəlik dövründə əşyavi fəaliyyətin funksional gedişində nitqin rolu.

a) Əşyavi işin nitqlə **müşayiət** olunması, yəni onun gedişinin planlaşdırılması.

b) Əşyavi işin nitqin iştirakı ilə **yekunlaşdırılması** və onun verbal xarakteristikası.

c) Əşyavi işin əvvəlcədən nitqin inkişafı ilə **planlaşdırılması** və bu əsasda işin həyata keçirilməsi.

4. Alətlərlə işlər və təfəkkür.

5. Körpəlik dövründə təfəkkür proseslərinin təzahür xüsusiyyətləri.

6. Uşaq təfəkkürünün meymun təfəkküründən fərqi.

V. Körpəlik dövründə idrak proseslərinin inkişaf xüsusiyyətləri.

1. Qavrayışın inkişafı və uşağın sensor təcrübəsinin formalaşması.

2. Hafizənin inkişaf xüsusiyyətləri.

3. Diqqətin inkişaf xüsusiyyətləri.
4. Təxəyyülün təzahür xüsusiyyətləri.

VI. Körpəlik dövründə ana dilinin mənimsənilməsi və nitq fəaliyyətinin inkişafının **sensitiv dövrü kimi.**

1. Körpəlik dövrü – nitq fəaliyyətinin **sensitiv** dövrü kimi. Körpəlik dövründə nitqin inkişafı – uşağın bütövlükdə psixi inkişafının mərkəzi nüvəsini təşkil edir.

2. Sözlərin anlaşılması və uşağın lüğət ehtiyatının genişlənməsi.

»1 yaşda uşağın **aktiv lüğəti** 13-15 sözdən ibarət olur; 1,5 yaşda bu rəqəm 30-40 – a (bəzi hallarda 100-ə) çatır. 2 yaşda aktiv söz ehtiyatı 200-300 sözə çatır. 3 yaşlı uşaqlar aktiv ünsiyyət prosesində 1200-1300 qədər sözdən istifadə etmək bacarığına yiyələnirlər.

3. Körpəlik dövründə dilin fonetik quruluşunun (sisteminin) mənimsənilməsi.

4. Körpəlik dövründə dilin praktik olaraq mənimsənilməsi şəraitində nitqin qrammatik quruluşunun mənimsənilməsi.

5. Körpəlik dövründə nitq fəaliyyətinin funksional inkişafı.

- a) Situativ nitq;
- b) Kommunikativ nitq;
- c) Kontekst (rabitəli) nitq.

6. **Avtonom** nitq anlayışı. Körpəlik dövründə uşaqlarda söz yaradıcılığına meyl elementləri.

7. Nitqin uşağın psixi fəaliyyətinin, o cümlədən idrak proseslərinin inkişafına təsiri.

8. Nitq fəaliyyəti və uşağın **aktiv ünsiyyət dairəsinin** genişlənməsi.

9. Nitq ünsiyyəti – başqalarının təcrübəsinin hazır formalarının uşağa aşılması və ətraf aləmə idrak münasibətinin formalaşdırılmasının çox mühüm vasitəsi kimi.

10. Nitq və təfəkkür. Körpəlik dövründə nitqli təfəkkürün meydana gəlməsi.

VII. Uşağın emosional həyatının xüsusiyyətləri.

1. Körpəlik dövründə sosial emosiyaların (hisslərin) inkişafı.

2. Körpəlik dövründə uşağın ünsiyyət dairəsinin genişlənməsi – onun emosional həyatının inkişafının başlıca şərti kimi.

3. Ünsiyyət prosesində əxlaqi, estetik və intellektual hissələrin ilkin təşəkkülü.

4. Körpəlik dövründə **davranış qaydalarının** mənimsənilməsi.

VIII. Körpəlik dövründə ixtiyari hərəkətlərin inkişafı.

IX. Körpəlik dövrünün sonunda yeni fəaliyyət növlərinin əmələ gəlməsi.

1. Oyun fəaliyyətinin təşəkkülü.

2. Uşaqlarda özünəxidmət əməyinə meylin təşəkkülü.

X. Körpəlik dövrünün sonunda uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülünün ilkin şəraiti.

1. Ətraf aləmə münasibətdə uşağın mövqeyinin dəyişməsi (müstəqil davranışa meyl, “Mən” hissəsinin təşəkkülü və sairə).

2. Üç yaşın “böhranı” problemi.

3. Körpə yaşlı uşaqların fərdi xüsusiyyətləri.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq fəaliyyətinin psixoloji səciyyəsi

I. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq fəaliyyətinin təşəkkül və inkişafının sosial-psixoloji şəraiti.

1. Fəaliyyətinin təşəkkülü və uşağın psixi inkişafının ümumi istiqamətləri.

2. Fəaliyyət – uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülünün mühüm amili kimi.

II. Məktəbəqədər yaş dövründə aparıcı fəaliyyət növü olan oyunun təbiətinin sosial-psixoloji mahiyyəti.

1. Oyun fəaliyyətinin sosial təbiəti.
2. Oyun fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri.
3. Oyun fəaliyyətinin əsas növləri haqqında ümumi anlayış.

III. Rollu oyunlar və onların uşaq fəaliyyətində mövqeyi.

1. Rollu oyunların tarixi mənşəyi.

IV. Rollu oyunların təsnifi.

V. Uşağın psixi inkişafında oyunun rolu.

VI. Məktəbəqədər yaş dövründə fəaliyyətin səmərəli növlərinin inkişafı.

1. Təsviri fəaliyyət, onun rolu və psixoloji xüsusiyyətləri.
2. Konstruktiv – quraşdırıcı – fəaliyyət və uşağın əqli inkişafında onun rolu.

VII. Məktəbəqədər yaş dövründə biliklərin, bacarıqların və vərdişlərin mənimsənilməsi yolları haqqında ümumi anlayış.

VIII. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın təlim fəaliyyətinin ümumi xarakteristikası.

IX. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın əmək fəaliyyətinin psixoloji xarakteristikası.

1. Didaktik oyunlar prosesində həyata keçirilən təlim fəaliyyəti.

2. Fəaliyyətin səmərəli növlərində həyata keçirilən təlim fəaliyyəti.

3. Xüsusi məşğələlər şəraitində təzahür edən təlim fəaliyyəti.

X. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın əmək fəaliyyətinin psixoloji xarakteristikası.

1. Əmək işlərinin növləri.
2. Əmək fəaliyyəti prosesində davranışın ictimai motivlərinin formalaşması.

I. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq fəaliyyətinin təşəkkül və inkişafının sosial-psixoloji şəraiti.

1. Fəaliyyətinin təşəkkülü və uşağın psixi inkişafının ümumi istiqamətləri.

2. Fəaliyyət – uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülünün mühüm amili kimi.

II. Məktəbəqədər yaş dövründə aparıcı fəaliyyət növü olan oyunun təbiətinin sosial-psixoloji mahiyyəti.

1. Oyun fəaliyyətinin sosial təbiəti.

a) Oyunun mahiyyətinə dair ümumi baxışların qısa səciyyəsi.

Tarix boyu uşaq oyunları filosofların, sosioloqların, antropoloqların, bioloqların, incəsənətşünasların, etnoqrafların, xüsusilə pedaqoq və psixoloqların diqqətini cəlb etmişdir. Oyun fəaliyyətinə belə münasibət təsadüfi xarakter daşımır. **Pedaqoq və psixoloqları** oyun problemi hər şeydən əvvəl uşaq həyatında tutduğu ciddi mövqe ilə əlaqədar olaraq maraqlandırır. **İncəsənətşünaslar** oyunda incəsənətin ilkin rüşeymlərini görürdülər. Sosioloqlar uşağın oyun fəaliyyətində insan əməyinin mənşəyini axtarmağa çalışırdılar. Antropoloqları və etnoqrafları oyun - bəşər mədəniyyətinin bir hadisəsi və xalq yaradıcılığının məhsulu kimi maraqlandırır. Oyun fəaliyyətinə müxtəlif elmlər tərəfindən bəslənilən böyük marağa baxmayaraq oyunun mənşəyi, formalaşması və funksiyaları ilə əlaqədar xeyli sayda problemlər tam əhatəliliyi ilə tədqiq edilməmişdir.

b) Klassik psixologiyada və biologiyada oyunun təbiətinə fərqli münasibətin mahiyyəti.

c) Tanınmış psixoloq və etnoqraf M. Midin (1900-1978) etnopsixoloji müşahidələri – oyunun **sosial mahiyyətinin** təsdiqlənməsinin mühüm amili kimi.

2. Oyun fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri.

»» Məktəbəqədər dövrün 3-4 ili ərzində oyunun xarakter və məzmunun dəyişilməsi və müxtəlif tipli oyun növlərinin əmələ gəlməsi.

3. Oyun fəaliyyətinin əsas növləri haqqında ümumi anlayış.

a) Əşyalarla aparılan oyunlar (məişət oyunları, oyuncaqlar, stolüstü oyunlar)

b) Qaydalı oyunlar (didaktik oyunlar, hərəkəi oyunlar, xalq oyunları)

c) Yaradıcı oyunlar (sosial həyat hadisələri əsasında təşkil edilən oyunlar, bədii sujetlər əsasında keçirilən oyunlar, uşaq təxəyyülündə canlandırılan obrazlara istinad edən oyunlar)

d) Rollu oyunlar.

III. Rollu oyunlar və onların uşaq fəaliyyətində mövqeyi. Süjetli-rollu oyunlar – oyun fəaliyyətinin aparıcı növü kimi.

Rollu oyunların **tarixi** mənşəyi.

a) Rollu oyunun əmələ gəlməsinin konkret dövrünü və ya ilini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Müxtəlif xalqlarda rollu oyunların əmələ gəlməsi müxtəlif dövrlərə təsadüf edə bilər. Burada ayrı-ayrı xalqların yaşayış şəraiti və bir cəmiyyət formasından digərinə, daha yüksək olan keçid mühüm əhəmiyyətə malikdir.

b) Bir mühüm tezisi həmişə yadda saxlamaq lazımdır. Belə ki, **insan cəmiyyətinin ilk mərhələlərində** məhsuldar qüvvələr bəsit səviyyədə olduqlarından cəmiyyət öz **uşaqlarını qidalandırmaq** imkanına malik olmamışdır. Əmək vasitələri çox sadə və bəsit olduqlarından, heç bir **xüsusi hazırlıq olmadan**, uşaqları erkən yaşlardan əmək prosesinə cəlb etməyə imkan verirdi. Uşaqlar böyüklərin həyatına daxil olur, əmək vasitələrinə və bununla əlaqədar bütün münasibətlərə yiyələnərək böyüklərin əmək fəaliyyətində bilavasitə yaxından iştirak edirdilər.

c) Cəmiyyətin yüksək inkişaf mərhələlərində uşaqların əmək fəaliyyətinin mühüm sahələrinə cəlb olunması **xüsusi hazırlıq** və sadə **əmək alətlərinə** yiyələnməyi tələb edirdi. Odur ki, əmək alətlərinə yiyələnmə prosesi kiçik yaşlardan başlanılırdı və yiyələnmə prosesi əmək alətlərinin **kiçildilmiş formaları** əsasında aparılırdı. Kiçildilmiş əmək alətləri ilə xüsusi **mümarisələr** aparılırdı. Böyüklər bu alətlərlə aparılan iş nümunələrini uşaqlara göstərir və həmin işlərə uşaqların necə yiyələndiklərinə nəzarət edirdilər. Həm yaşlılar və həm də uşaqlar bu mümarisələrə (çalışmalara) çox ciddi yanaşırdılar və bu işlərdə real əmək fəaliyyəti arasında bilavasitə mövcud olan əlaqəni görməyi bacarırdılar. Müvafiq əmək alətlərinə (vasitələrinə) yiyələndikdən sonra uşaq yaşlıların **məhsuldar** əməyinə qoşularaq əmək fəallığını nümayiş etdirməyə nail olurdular. Əmək alətlərinə yiyələnməklə əlaqədar olaraq uşaqların iştirakı ilə aparılan **mümarisələr silsiləsini** böyük şüurliliklə **oyun** adlandırmaq olar.

ç) İstehsal prosesinin sonrakı inkişafı, əmək **alətlərinin mürəkkəbləşməsi**, **ev sənəti** və ya **peşə elementlərinin** əmələ gəlməsi və bu əsasda **əməyin fərqləndirilməsinin** daha mürəkkəb formalarının və yeni istehsal münasibətlərinin əmələ gəlməsi uşaqların məhsuldar əməyə cəlb olunma imkanlarını daha da **çətinləşdirir-di**. Kiçildilmiş əmək alətləri ilə mümarisələr öz əhəmiyyətini itirməyə başladı və bu işə nəticə etibarilə uşaqların mürəkkəbləşmiş əmək alətlərinə yiyələnmə imkanlarını məhdudlaşdıraraq bu prosesin **yuxarı yaş dövrlərinə** keçirilməsini tələb edirdi.

d) Yuxarıda qeyd edilən inkişaf mərhələsində uşağın cəmiyyətin üzvü kimi formalaşması prosesində və tərbiyəsində **iki dəyişiklik** eyni zamanda təzahür edir. **Birinci dəyişiklik** özünü onda büruzə verir ki, istənilən əmək alətlərinə yiyələnmək üçün vacib olan ümumi

qabiliyyətlər ayırd edilir (görmə-hərəkəti koordinasiyasının inkişafı, çevikliyin, hərəkətlərin dəqiqliyinin inkişafı və sairə) və cəmiyyət bu keyfiyyətləri mümarisə prosesində mənimsəmək üçün xüsusi predmetlər yaradır. Sonuncular **kiçildilmiş əmək alətləri**, o cümlədən bu məqsəd üçün **böyükklər** tərəfindən hazırlanan **predmetlər** ola bilər. Bu predmetlərlə mümarisələr – artıq bu predmetləri **oyuncaq** adlandırmaq olar – kiçik yaş dövrünə yendirilir. Şübhəsiz, yaşlılar oyuncaqlarla aparılan iş üsullarını uşaqlara nümayiş etdirirlər. **İkinci dəyişiklik** simvolik oyuncaqların əmələ gəlməsi ilə əlaqədardır. Belə oyuncaqların köməyi ilə uşaq hələlik daxil olmadığı həyat və istehsalat sferasını təzahür etdirməyə çalışır.

e) Beləliklə, rollu oyun nəzəriyyəsinin çox mühüm tezisini irəli sürmək olar.

Rollu oyun cəmiyyətin tarixi inkişafı prosesində və uşağın ictimai münasibətlər sistemində mövqeyinin dəyişməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Deməli, öz mənşəyi və təbiəti etibarilə rollu oyun sosial xarakter daşıyır. Onun meydana gəlməsi hər hansı daxili, anadangəlmə instinktiv qüvvələrlə yox, uşağın cəmiyyətdə həyatının sosial şəraiti ilə şərtlənir.

ə) Rollu oyunların əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olaraq uşağın inkişafında yeni dövrün əsası qoyulur və bu dövrü **rollu oyunlar dövrü** adlandırmaq olar. Sonuncu müasir uşaq psixologiyasında və pedaqogikasında məktəbəqədər inkişaf mərhələsi adlanır.

Yuxarıda aparılan araşdırmalardan belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, əmək alətlərinin mürəkkəbləşməsi onunla nəticələndi ki, uşaqların **məhsuldar əməyə cəlb olunmaları** vaxt etibarilə irəliyə, yuxarı yaşlara çəkildi. Beləliklə, uşaqlıq dövrü uzandı. Sonrakı yaş dövrləri əvvəlki yaş dövrləri ilə üzvü əlaqədə olmaqla əmək alətlərinin mənimsənilməsi prosesini xeyli uzaqlaşdırır. Belə bir

vəziyyət yaranır ki, bir tərəfdən əmək alətləri mürəkkəbləşdiyindən uşaqlar onları mənimsəməyə bilmir, digər tərəfdən isə müxtəlif əmək növləri meydana gəldiyindən gələcəkdə peşə seçmə imkanı yaranır. Uşağın gələcəkdə seçəcəyi peşə onun valideynlərinin malik olduqları peşələrə uyğun gəlməyə də bilər.

IV. Rollu oyunların təsnifi

1. Məktəbəqədər yaş dövründə rollu oyunların süjetini 3 böyük qrupa ayırmaq olar.

a) Məişət mövzuları ilə əlaqədar olan süjetli-rollu oyunlar.

b) İstehsalat süjetləri ilə əlaqədar olan süjetli-rollu oyunlar.

c) İctimai-rollu həyat hadisələri ilə əlaqədar olan süjetli-rollu oyunlar.

2. Süjetli-rollu oyunların inkişaf xüsusiyyətləri. Bu tipli oyunların təşkilinin psixoloji şəraiti.

3. Süjetli-rollu oyunların struktur komponentləri, süjet, rollar, oyun qaydaları, oyun hərəkətləri.

» Oyun materialları və onların istifadə olunması.

4. Oyunda uşaqların ifa etdikləri rollarla real qarşılıqlı münasibətlərin müqayisəli psixoloji xarakteristikası.

5. Məktəbəqədər yaş dövründə süjetli-rollu oyunların və onların ayrı-ayrı komponentlərinin dəyişilməsi.

V. Uşağın psixi inkişafında oyunun mövqeyi.

Oyun, xüsusilə süjetli-rollu oyunlar, məktəbəqədər yaşlı uşağın əsas fəaliyyət növü olduğundan bu yaş dövründə mühüm psixoloji törəmələrin əmələ gələrək inkişaf etməsini şərtləndirir.

1. Oyun ictimai əhəmiyyətə malik olan **fəaliyyət motivlərinin** mənimsənilməsini təmin edir.

2. Oyunda istifadə olunan **simvollar** və müxtəlif məna çalarlıqları uşağın əqli inkişafına müsbət təsir edir.

3.Oyunun təsiri altında ixtiyari davranışın elementləri təşəkkül taparaq inkişaf edir.

4.Oyun uşaq təxəyyülünün inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

5.Süjetli-rollu oyunlar prosesində yaşlıların fəaliyyətinin əhəmiyyəti və motivləri haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə edilir və bu əsasda cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarının ilkin mənimsənilməi baş verir.

VI. Məktəbəqədər yaş dövründə fəaliyyətin səmərəli növlərinin inkişafı

1.Təsviri fəaliyyət, onun rolu və psixoloji xüsusiyyətləri.

2.Konstruktiv-quraşdırıcı-fəaliyyət və uşağın aqli inkişafında onun rolu.

VII. Məktəbəqədər yaş dövründə biliklərin, bacarıqların və vərdişlərin mənimsənilməsi yolları haqqında ümumi anlayış.

VIII. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın təlim fəaliyyətinin ümumi xarakteristikası

Aparılmış psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, məktəbəqədər yaşlı uşağın təlim fəaliyyətinin formalaşması uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçir.Təlim fəaliyyəti uşaq həyatının mühüm tərəflərini əhatə edir, onun ətrafdakılarla, xüsusilə yaşlılarla münasibətinə təsir edir və bu münasibətlərin yenidən qurulmasını şərtləndirir. Uşaqda ixtiyari və şüurlu surətdə oxumağa hazır olmaq bacarığı tədricən, böyüklərin artan tələbkərliliyi fonunda, məktəbəqədər yaş dövrünün bütün müddəti ərzində təşəkkül tapıb formalaşır. Burada **iki əsas mərhələ** müşahidə olunur.

a) Təlim fəaliyyətinin inkişafının **ilk** mərhələsi kiçik məktəbəqədər yaş dövrünə (3-5 yaşlar) təsadüf edir.Bu dövrdə təlim dərk olunmayan bir proses kimi cərəyan edir və başqa fəaliyyət növləri ilə əlaqədar olaraq təzahür edən

tələbatlara xidmət edir.Uşaq müəyyən bilik və vərdislərə qeyri-ixtiyari olaraq müvafiq şəraitin təsiri altında yiyələnir.

b) Uşağın təlim fəaliyyətinin inkişafının **ikinci mühüm mərhələsi** yuxarı məktəbəqədər yaş dövrünü (5-6 yaşlar) əhatə edir.Bu mərhələdə uşaqda elementar **idrak** və **təlim** motivləri təşəkkül tapır və uşaq öz idrak fəaliyyətinə nəzarət etmək bacarığına tədricən yiyələnməyə başlayır.

IX. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın təlim fəaliyyətinin formaları

1.Didaktik oyunlar prosesində təzahür edən təlim fəaliyyəti.

2.Fəaliyyətin səmərəli növlərində (yapışdırma, rəsm, quraşdırma və sairə) həyata keçirilən təlim fəaliyyəti.Xüsusi məşğələlər şəraitində təlim fəaliyyətinin təzahürü və inkişafı.

3. Xüsusi məşğələlər şəraitində təzahür edən təlim fəaliyyəti.

X.Məktəbəqədər yaş dövründə əmək fəaliyyətinin ilkin formaları.

1.Uşağın əmək işlərinin yerinə yetirilməsinə hazır olmasında oyun fəaliyyətinin, fəaliyyətin səmərəli növlərinin və təlim məşğələlərinin böyük əhəmiyyəti vardır.Bu fəaliyyət növlərində iştirak edən uşaq öz **işlərini** qarşıya qoyulan **vəzifələrin** yerinə **yedirilməsinə** yönəldir, öz işlərini başqa uşaqların işlərinə uyğunlaşdırır və fəaliyyət prosesində müəyyən nəticəni əldə etməyə nail olur.

a) Qeyd edilən amillər əmək işlərinin komponentləri olub, müxtəlif fəaliyyət növlərində öz əksini tapmışdır. Bütün qeyd edilən komponentlərin birləşdirilməsi fonunda uşaq əmək fəaliyyətinin ilkin formalarına yiyələnməyə hazır olur.

b) Başqa adamlar üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən və xaricən aydın ifadə olunan nəticələrin əldə

edilməsini, nəzərdə tutan işləri əmək işlərinə aid etmək olar. Nəticənin alınması vacib şərtidir və müəyyən səyin sərf olunmasını tələb edir. Əgər uşaqlar müvafiq nəticənin alınmasının əhəmiyyətini və zərurətliyini dərk edərlərsə və nəticədə alınmasına məqsədə müvafiq olaraq yönəldilərsə, məhz bu şəraitdə yerinə yetirilmiş işləri əmək işləri kimi xarakterizə edərək qiymətləndirmək olar.

2. Əmək işlərinin növləri.

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsi şəraitində uşaqlara tapşırılan əmək işləri çoxcəhətli xarakter daşıyırlar. Bu yaşlıların müxtəlif xarakterli **tələblərinin** yerinə yetirilməsi, **növbətçilik** vəzifəsinin yerinə yetirilməsi, ev **heyvanlarına** və **bitkilərə** qulluğun edilməsi, bağçanın həyatı sahəsində işi, parça, ağac, karton və kağızdan müxtəlif məmulatların hazırlanmasını və sairəni daxil etmək olar. Bu tapşırıqların əmək, işlərinə çevrilməsində böyüklərin bu işləri uyğun surətdə təşkil etmələri və istiqqamətləndirməlidir. Əmək işlərinin yerinə yetirilməsi şəraitinin təşkili aşağıdakıların təmin olunaraq nəzərə alınmasını tələb edir.

a) Uşaqların zəruri olan iş üsullarının yiyələndirilməsi.

b) Uşaqlarda müvafiq vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması. Bu zaman müvafiq material və alətlərlə işləmək bacarığının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

c) Yerinə yetirilən işin başqaları üçün əhəmiyyətinin təfəssilatı ilə izah edilərək uşaqlara aşılması.

ç) İşin planlaşdırılmasında və başqalarının işi ilə uyğunlaşdırılmasında uşaqlara əməli köməyin göstərilməsi.

3. Əmək fəaliyyətinin mənimsənilməsi və davranışın ictimai motivlərinin formalaşması.

a) Məktəbəqədər yaşlı uşağın **əmək** tərbiyəsində əsas rolu fəaliyyətin **ictimai motivlərinin formalaşması** oynayır. Aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki,

əməyin motivlərinin ilkin təzahürü məktəbəqədər yaş dövründə müşahidə olunur. Bunun ilkin sadə rüşeymi özünü onda büruzə verir ki, uşaq başqası üçün əhəmiyyətli olan müəyyən cisimləri, hədiyyələri və sairəni hazırlamağa meyl edir.

b) Əmək fəaliyyətinin ictimai motivləri uşağın həyat şəraitinin və tərbiyə sisteminin təsiri altında təşəkkül taparaq formalaşırlar. Aparılmış psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, ictimai motivlərin **formalaşmasının** əsas **mənbəyini** insanların əməyi ilə tanışlıq və böyüklərin əməyinin ictimai əhəmiyyəti haqqında uşaqlarda düzgün təsəvvürlərin formalaşması təşkil edir. Əlavə etmək istəyirik ki, əmək fəaliyyəti ilə bağlı ictimai motivlərin təşəkkülü xüsusi xarakterli tərbiyə vasitələrinin tətbiqini tələb edir.

3.3 Kiçik məktəb yaş dövründə şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri.

- ✓ Müasir dövrdə ibtidai təhsil probleminin qoyuluşu.
- ✓ Uşağın məktəb həyatının ilk dövrünün xüsusiyyətləri.
- ✓ Kiçik məktəb yaşlı uşaqların anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri.
- ✓ Məktəb təliminə keçidlə əlaqədar olaraq təzahür edən psixoloji əlamətlərin xarakteristikası.
- ✓ Uşağın məktəb həyatının ilk dövründə qarşıya çıxan çətinliklərin psixoloji səciyyəsi.
- ✓ Kiçik məktəblinin mənimsəmə fəaliyyətinin ümumi səciyyəsi.

I.Müasir dövrdə ibtidai təhsil probleminin qoyuluşu.

1. Klassik və müasir təhsil sistemlərində ibtidai təhsilin mövqeyinə dair baxışların ümumi səciyyəsi.

2. 1966-cı, 1984-cü və 1992-ci illərin təhsil islahatlarında ibtidai təhsilə bəslənilən özünəməxsus istiqamətlərinin qısa xarakteristikası.

3. Altı yaşı tamam olmuş uşaqların sistematik məktəb təliminə cəlb olunmasını mümkünlüyünün diskussiya doğuran aspektləri.Mütəxəssislər arasında mövcud olan fikir ayrılıqlarının mahiyyətinin əsasında duran amillərin (pedaqoji, psixoloji, psixofizioloji, fiziki və sairə) səciyyəvi cəhətləri.

4. Altı yaşdan məktəb təliminə başlanılmasının mümkünlüyünün aşağıdakı aspektlərlə izah olunmasını məqsədmüvafiq saymaq olar:

a. Dünyada mövcud olan təhsil sistemləri ilə tanışlıq və məktəb təhsili sahəsində toplanılmış zəngin və coxcəhətli təcrübənin təhlili göstərir ki, dünyanın 70-dən artıq ölkəsində çoxdan müvəffəqiyyətlə uşaqların altı yaşdan məktəb təliminə cəlb olunması həyata keçirilir.Bəzi ölkələrdə isə 5 yaşı tamam olmuş uşaqların məktəb təliminə cəlb olunmasının prinsipial mümkünlüyü nəzəri cəhətdən əsaslandırılaraq praktik surətdə həyata keçirilməkdədir. Hətta müasir dövrdə bir sıra yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan bəzi ölkələrdə,məsələn ABŞ-da Yaponiyada məktəb təliminə 4 yaşdan başlanılmasının mümkünlüyü ideyası təhsil sahə-sində çalışan mütəxəssislər tərəfindən müzakirə edilir və XXI əsrin astanasında sistematik təhsilə keçirilməsinin zəruriliyi müahizəsi irəli sürülür.

b. Odur ki, 6 yaşdan təhsil ideyası yeni bir təhsil problemi kimi qəbul edilməməlidir.Bu problem yalnız bizim ölkəmiz üçün təhsil problemi kimi qəbul edilə bilər.Belə ki, ilk dəfə olaraq keçmiş SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda 1984-1985-ci tədris ilindən başlayaraq 6 yaşı tamam olmuş

uşaqlar məktəb təliminə cəlb olunmağa başladılar və beləliklə də yenidən 4 illik ibtidai təhsil sisteminə qayıdıldı və bu əsasda ümumtəhsil sisteminin II ildə həyata keçirilməsi məqsədi qarşıya qoyuldu. Onu da əlavə edək ki, keçmiş SSRİ-də 6 yaşdan məktəb təliminin 80-ci illərin ortalarına təsadüf etməsinin obyektiv izahı mövcuddur, yəni bu sahədəki “gecikməyimiz” altı yaşdan sistematik təlimə başlanılmasının mümkünlüyü ideyasının başa düşülməməsi və ya inkar edilməsi kimi qəbul edilməməlidir...

c. Müasir psixoloji tədqiqatların təhlili göstərir ki, fiziki cəhətdən normal inkişaf etmiş, bağça tərbiyəsi ilə, o cümlədən əlverişli ailə mühiti ilə əhatə olunmuş uşaqların əksəriyyəti intellektual inkişaf səviyyələrinə görə 6 yaşları tamam olduqdan sonra I sinfin proqramını müvəffəqiyyətlə mənimsəməyə nail ola bilirlər. Yuxarıda qeyd edilən şəraitdə altı yaşlı uşaqların fiziki və psixi inkişafı arasında tam əhəngdarlıq mövcud olur.

ç. Altıyaşlıların sistematik məktəb təliminə cəlb olunması sahəsində toplanılmış təhlili göstərir ki, heç də bu yaşlı uşaqların hamısı məktəb təliminə hazır olmurlar. Biz bunun səbəbini aşağıdakı amillərdə görürük: 1) uşağın fiziki cəhətdən lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi və infeksiya xəstəlikləri üzündən onun ümumi iş qabiliyyətinin zəif olması, 2) uşağın bağça tərbiyəsinə cəlb olunmaması və düşünülmüş ailə tərbiyəsinin mövcud olmaması, 3) uşaqda biliksevərlik, intellektual maraq və məktəblə, oxumaqla bağlı motivlər və bu kimi zəruri psixoloji törəmələrin mövcud olmaması və ya bəsit inkişafı. Məhz qeyd edilən səbəblər üzündən bütün uşaqların 6 yaşdan məktəbə getmələri məcburi qayda kimi irəli sürülmür. Bizim ümumi mülahizəmiz belədir ki, sözün həqiqi mənasında məzmunlu və səmərəli bağça tərbiyəsi ilə əhatə olunmayan uşağın 6 yaşdan məktəbə cəlb olunması problematik xarakter

ürəyin fəaliyyətində əksər hallarda qeyri-rəvanlıq müşahidə olunur.

3. Kiçik məktəb yaşı dövründə əzələlərin, xüsusilə kürək əzələlərinin zəifliyi aydın nəzərə çarpır. Qeyd edilən özünəməxsusluq valideynlər və müəllimlər tərəfindən mütləq nəzərə alınmalıdır.

4. Kiçik məktəb yaşı dövründə, bağça yaşından fərqli olaraq, uşaqların boy və çəkirlərinin artımında uyğunluq və münasiblik müşahidə olunur. Boy artımı aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunur: a) **oğlanlarda** – 8 yaşda 123,5 sm, 10 yaşda – 131,8 sm, b) **qızlarda** – 8 yaşda 122,5 sm, 9 yaşda 126,3 sm, 10 yaşda – 132,5 sm. Boy artımı hər il orta hesabla 5 sm bərabər olur. Oğlan və qızların çəki artımında da müəyyən bərabərlik müşahidə olunur. Belə ki, 8 yaşlı oğlanların çəkisi orta hesabla 24,8 kq, 9 yaşda 26,3 kq, 10 yaşda isə 29 kq bərabər olur. Qızların çəkisi isə 8 yaşda 23,9 kq, 9 yaşda 25,3 kq, 10 yaşda isə 28,3 kq olur. Ümumiyyətlə, kiçik məktəb yaşı dövrünün bütün müddəti ərzində çəki artımı orta hesabla 18 kq yaxın olur.

5. Kiçik məktəb yaşı dövründə baş beyin anatomik-fizioloji funksional imkanlarının inkişafı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Artıq 8-9 yaşda baş beyin anatomik strukturasının formalaşması prosesi başa çatır. Belə ki, 7 yaşda beyin çəkisi 1280 q., 9 yaşda 1350 q., 12 yaşda isə 1400 q. çatır. Xüsusilə beyin alın payının çəkisi intensiv artır. Ləngimə ilə oyanma arasındakı qarşılıqlı münasibət də dəyişir. Məktəbəqədər yaş dövrünə nisbətən ləngimə prosesi güclənir. Bununla belə kiçik məktəb yaşı dövründə oyanma prosesi hələlilik daha yüksək qüvvəyə malik olur.

6. Kiçik məktəb yaşı dövründə uşağın yeni fəaliyyət sahəsinə daxil olması ondan böyük fiziki və intellektual gərginlik tələb edir. Odur ki, uşağın fiziki inkişafının hərtərəfli təmin edilməsi daima diqqət mərkəzində saxlanılan vəzifələr sırasına daxildir.

IV. Məktəb təliminə keçidlə əlaqədar olaraq təzahür edən psixoloji əlamətlərin xarakteristikası.

1. Uşaq özünün inkişafının yeni **sosial situasiyasına** daxil olur. Bu yenilik onun həyat və fəaliyyətinin özünəməxsus məzmununu şərtləndirir. Təlim fəaliyyəti kimi aparıcı fəaliyyət mühitinə daxil olan uşaq özünün uşaqlıq illərindən ayrılır. Fəaliyyətin sosial-psixoloji məzmunu tamamilə yeni əsaslar üzərində qurulur.

2. Uşağa qarşı yönələn tələblər sistemində köklü dəyişikliklər baş verir. İstər ailədə, istərsə də məktəbdə irəli sürülən və şagirdin fəaliyyət davranışını tənzimləyən tələblərin xarakter və məzmunu dəyişir.

3. Uşaqla ətrafdakılar mövcud olan münasibətlərin xarakteri dəyişir və münasibətlərdə uşağın işgüzar fəaliyyətinin mövqeyi ön plana çəkilir.

4. Yeni aparıcı fəaliyyət uşağın məsuliyyət hissini kəskin surətdə artırır, özünüqiymətləndirməyə meyli qüvvətləndirir, onun emosional və intellektual həyatına ümumi gərginlik gətirir.

5. Məktəbə daxil olan uşağın ailədə mövqeyi dəyişir, onun təlim işlərinə və təlimlə bağlı bütün şəraitə, o cümlədən bu şəraitdən irəli gələn tələblərə münasibət ciddiləşir.

V. Uşağın məktəb həyatının ilk dövründə qarşıya çıxan çətinliklərin psixoloji səciyyəsi

Aparılmış psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, məktəbə daxil olan uşaqların heç də hamısı eyni səviyyədə məktəb təliminə, yeni aparıcı fəaliyyət şəraitinə və dəyişən sosial inkişafın situasiyasına hazır olmurlar. Bu keçid prosesində xeyli özünəməxsusluqlar, çətinliklər və problemlər müşahidə olunur ki, onları da diqqət mərkəzindən yayındırmaq olmaz. Çünki keçidlə bağlı bütün çətinliklərin əsaslı psixoloji mənası vardır ki, onların da aradan qaldırılması şagirdin təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyətə

yətlə həyata keçirilməsinin ən zəruri şərti kimi ön planda durmalıdır. Uşağın məktəb həyatının ilk ilində mövcud olan və obyektiv olaraq şagirdin təlim fəaliyyətinin ümumi gedişinə mənfi təsir göstərən aşağıda qeyd olunan çətinliklər xüsusilə diqqəti cəlb edir:

1. Məktəbə daxil olduqdan sonra uşağın qarşılaşdığı çətinliklərin **mühüm bir qrupunu** məktəb həyatının uşaq üçün tamamilə yeni xüsusiyyətləri təşkil edir (evə verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsinin zəruriliyi, məktəbin ümumi iş rejiminə sözsüz tabe olmağın vacibliyi, dərstdə fəal iştirak etməklə əlaqədar irəli sürülən tələblər, ixtiyari fəaliyyəti istiqamətləndirmək bacarığının lazımı səviyyədə formalaşması və sairə).

Aparılmış psixoloji və pədaqoji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, birinci qrupa aid olan çətinliklərin xəbərdar edilməsində və uşağın məktəbə daxil olduqdan sonra müvəffəqiyyətlə həmin çətinliklərin öhdəsindən gələ bilməsində məktəbəqədər tərbiyə işinin düşünülmüş və sistemli pədaqoji-psixoloji prinsiplər əsasında qurulmasının müstəsna əhəmiyyəti vardır.

2. Uşağın məktəb həyatının ilk dövründə qarşılaşdığı çətinliklərin ikinci qrupunu uşağın yoldaşları və müəllimlə yeni tipli münasibətlərə uyğunlaşması prosesinin qeyri-rəvan getməsi ilə əlaqədar özünəməxsus psixoloji amillər təşkil edirlər.

3. Müşahidələr göstərir ki, üçüncü qrup çətinliklər təlim fəaliyyətinin xarakteri və təşkili xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Təlim hazır biliklərin mənimsənilməsi əsasında qurulduqda, daha doğrusu hafizə ön planda durduqda onun yaradıcı potensialı aşağı düşür və uşaqda təlimə qarşı neqativ münasibət yaranmağa başlayır. Qeyd edilən məsələ öz-özlüyündə çox ciddi psixoloji və didaktik bir problemdir. Onun həlli sistemli psixodidaktik vəzifələrin həyata keçirilməsini və bu əsasda uşağın təlim fəaliyyətinin yara-

dıcı intellektual axtarışlar, kiçik “kəşflər” prinsipi əsasında qurulmasının zəruri bir şərt kimi irəli sürür. Qeyd edilən bu ümumi problemin arxasında ibtidai təlimin məzmun və xarakterinin köklü surətdə yeni elmi-psixoloji prinsiplər əsasında qurulmasının həyati zəruriliyi durur. Bu sahədə əldə olunan nailiyyətlərlə yanaşı, həll olunması zəruri olan problemlər də mövcuddur.

VI. Kiçik məktəblinin mənimsəmə fəaliyyətinin ümumi səciyyəsi.

1. Kiçik məktəblinin ümumi intellektual inkişafında, onun müvafiq bacarıq və vərdislərə yiyələnməsində təşkil olunmuş təlim prosesinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Təlim prosesi, oyun və başqa fəaliyyət sahələrindən fərqli olaraq, birbaşa didaktik məqsədlərə xidmət edir. Başqa sözlə desək, biliklərə yiyələnmək, anlayış və məfhumları dərk etmək və bu səpgidən olan didaktik vəzifələri qəbul etmək şagirdin təlim fəaliyyətinin mərkəzi istiqamətini təşkil edir.

2. Kiçik məktəb yaşı dövründə ana dili tədris edilən fənlər içərisində xüsusi mövqeyə malikdir. Ana dilinin mənimsənilməsi prosesində uşaq şüurlu oxuya yiyələnir, müvafiq qrammatik qaydaları gözləmək əsasında aydın və səliqəli yazmağı bacarır. Ana dilinin mənimsənilməsi və nitq fəaliyyətinin formalaşması uşağın ümumi intellektual inkişafına həlledici təsir göstərir. Dilin bütün sisteminin mənimsənilməsi və nitq fəaliyyətinin formalaşması uşağın psixi inkişafının mərkəzi amilinə çevrilir.

3. Kiçik məktəblinin hərtərəfli əqli inkişafının təmin edilməsində riyaziyyatın tədrisinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Riyaziyyatın mənimsənilməsi prosesində uşaq say məfhumunu mənimsəyir, rəqəmlər və onlar üzərində aparılan müxtəlif hesablama əməliyyatlarına yiyələnir. Uşaqlarda fəza təsəvvürləri formalaşır. Riyazi əməliyyatların

daxili planının əmələ gəlməsi uşağın riyazi təfəkkürünün inkişafına əsaslı təsir göstərir.

4. Kiçik məktəb yaşı dövründə şagird ana dili və riyaziyyat kimi müstəsna əhəmiyyətli fənlərə dair bilikləri mənimsəməklə yanaşı bir sıra təbiətşünaslıq, ətraf gerçəklik haqqında olan biliklərə yiyələnir, cəmiyyətin həyatı haqqında ilkin təsəvvürlər əldə edir, tarixə dair müxtəlif faktlarla tanış olur. Rəsm və musiqi dərslərində uşağın ümumi inkişafı təmin edilməklə bərabər onun estetik-əxlaqi tərbiyəsi ilə bağlı vəzifələr də müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Əmək dərslərində uşaq bir sıra əmək vərdişlərinə yiyələnir, müxtəlif alət və materiallarla tanış olur. Ümumiyyətlə, hansı konkret vəzifəni daşmasından asılı olmayaraq tədris olunan fənlərin psixodidaktik məqsədləri dəyişməz qalır. Onlar bütövlükdə şagirdin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinin həyata keçirilməsinə xidmət edirlər.

5. Kiçik məktəb yaşı dövrünün ən səciyyəvi nailiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dövrdə ilk dəfə olaraq şagirdin təlim fəaliyyəti formalaşmağa başlayır. Bu proses kortəbii bir hal kimi qəbul oluna bilməz. Yalnız xüsusi şəraitdə və şagirdin təlim fəaliyyətinin psixodidaktik prinsiplər əsasında idarə olunması zəminində sözün həqiqi mənasında formalaşmasından danışmaq olar. Bu öz-özlüyündə çox mürəkkəb bir problemdir. Lakin ənənəvi psixodidaktikadan fərqli olaraq, müasir təlim psixologiyası belə hesab edir ki, şagirdin məktəbə daxil olması faktı heç də birbaşa olaraq onun təlim fəaliyyətinə yiyələnməsini və bu əsasda təlim fəaliyyətinin formalaşmasını şərtləndirmir...

6. Müasir təlim psixologiyası sahəsində aparılmış çoxsaylı tədqiqatların nəticələri göstərir ki, şagirdin təlim fəaliyyətinin formalaşmasının psixoloji mexanizmini təlim struktur komponentləri təşkil edir. Məhz təlimin mühüm struktur komponentlərinin bütövlüyü və funksional məzmunu şagirdin təlim fəaliyyətinin formalaşdırılmasının

başlıca psixodidaktik əsasını təşkil edir. Aparıl-mış tədqiqatlar şagirdin təlim fəaliyyətinin formalaşdırılmasının dörd struktur komponentinin rolunu ön plana çəkir;

a) Təlim şəraiti və ya problem situasiyasının və müvafiq təlim məsələlərinin mövcud olması;

b) Təlim şəraiti;

c) Nəzarət (özünənəzarət);

ç) Qiymətləndirmə;

3.4 Yeniyetmə dövründə şəxsiyyətin inkişafının psixososial məsələləri.

✓ Yeniyetmə dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri

- I -

1. Ümumi giriş. Yeniyetmə dövrünün uşaqlığın yaş dövrləri içərisində mövqeyi və bu dövrün özünəməxsusluğunun sosial-psixoloji aspektləri. Yeniyetmə dövrü – uşaqlığın keyfiyyətə yeni olan mərhələsidir. Yeniyetmə anlayışının yaş sərhəddinin müəyyənləşdirilməsi problemi;

2. Yeniyetmə dövrünün uşaqlıqla gənclik dövrü arasında aralıq mövqeyi və bu şəraitin doğurduğu özünəməxsusluluqlar. Yeniyetmə dövründə uşağın inkişafının sosial situasiyasının yeni məzmun kəsb etməsi; inkişafın sosial situasiyasının yeni məzmun kəsb etməsi; inkişafın sosial situasiyasının əsas xarakteristikaları.

3. Yeniyetmə dövrünə keçidlə əlaqədar uşaq orqanizmində baş verən anatomik-fizioloji dəyişikliklərin şagirdin sosial-psixoloji inkişaf şəraitinə olan təsirinin obyektiv mahiyyəti.

» Uşağın ümumi fiziki inkişafı ilə onun sosial inkişafı arasındakı mövcud uyğunsuzluğun psixoloji mahiyyəti. Bu uyğunsuzluğun uşağın ümumi davranışına, rəftar və münasibətinə təsiri.

4. Yeniyetmə dövrünün “böhran”ı tezisinin psixoloji mahiyyəti. “Böhran” anlayışının şərti xarakteri və onun əsaslandırılmasının psixoloji aspektləri. Mövcud yanaşmaların psixoloji təhlili.

- II -

1. Yeniyetmə dövründə müstəqilliyə meylin artması – bu dövrün ən səciyyəvi xüsusiyyəti kimi. Davranış və münasibət müstəqilliyinin yeniyetmənin obyektiv tələbatına çevrilməsi və bu tələbatın böyüklər tərəfindən birmənalı qarşılanmaması;

2. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasının ümumi istiqaməti və yeniyetmələrə məxsus yaşlılıq hissının psixoloji mahiyyəti; yaşlılıq hissının növləri və onların psixoloji xarakteristikası.

3. Yeniyetmənin yaşlıları ilə ünsiyyəti – onun hərtərəfli inkişafının əsas sosial-psixoloji amili kimi. Yeniyetmələrə məxsus ünsiyyət və ünsiyyətliliyin sosial-psixoloji xarakteristikası.

- III -

1. Yeniyetmə dövründə şagird şəxsiyyətinin inkişafının əsas istiqamətləri:

a. Orta məktəb yaş dövründə sosial şəraitin inkişaf xüsusiyyətləri;

b. Biliklərin mənimsənilməsi və yeniyetmələrin ətraf mühitə idrak münasibətinin formalaşması;

c. Kollektivin yeniyetmələri üçün əhəmiyyəti və onlarda kollektivdə öz yerini tutmaq arzusunun təşəkkülü;

ç. Şəxsiyyətin mənəvi xüsusiyyətlərinin inkişafı və orta məktəb yaş dövründə əxlaqi idealların formalaşması;

d. Yeniyetmə şəxsiyyətinin ictimai istiqamətinin formalaşması;

e. Yeniyetmə yaşlı uşaqlarda özünüdərkətmənin yeni mərhələsinin formalaşması (yeniyetmənin özünün daxili aləminə nüfuz etməsi və bu əsasda onun dünya duyumunun

məzmunca zənginləşməsi; “Mən kiməm, nəyə qadirem və kim ola bilərəm” sualının yeniyetmə üçün həyatı əhəmiyyəti); “Mən-abzas”, “ideal-Mən”, “Mən-konsepsiya” anlayışlarının psixoloji təhlili.

ə. Özünüdərkətmənin şəxsiyyətin başqa xüsusiyyətlərinə təsiri;

f. Özünüqiymətləndirmənin inkişafı və onun yeniyetmə şəxsiyyətinin təşəkkülündə rolu.

- IV -

1. Yeniyetmənin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailənin rolu. Ailədaxili münasibətlərin məzmun və xarakterinə görə qruplaşdırılması.

a. **Birinci** qrupa daxil olan ailələrdə valideynlərlə uşaqlar arasında **qarşılıqlı münasibətlər sağlam** xarakter daşıyır. Ailə uşağın tərbiyəsi ilə yaxından məşğul olur və məktəblə yaxın əlaqə saxlayır.

b. **İkinci** qrupa daxil olan ailələrdə **ailədaxili** münasibətlərin **rəvanlığı** mövcud olur. Lakin belə ailələrdə valideynlər yeniyetmələrin **tərbiyəsində**, birinci qrupa daxil olan ailələrdən fərqli olaraq, passiv mövqe tuturlar. Valideynlər övladlarının hüdudsuz müstəqilliyinə şərait yaradaraq onları hər cür nəzarətdən kənar edirlər. Yeniyetmənin tərbiyəsi ilə əlaqədar bütün məsələlər məktəbin üstünə atılır;

c. **Üçüncü** qrupa daxil edilən ailələrdə **ailədaxili münaqişələr** səciyyəvi xarakter daşıyır. Belə ailələrdə yeniyetmələrin tərbiyəsi işində vahid mövqe və sistem mövcud olmur. Nəticədə yeniyetmələr “çətin” şagirdlər sırasına daxil olurlar;

ç. **Dördüncü** qrupa daxil olan ailələrdə yeniyetmələrin **müstəqilliyi məhdudlaşdırılır** və onlar tabelik ruhunda tərbiyə edirlər. Yeniyetmələrlə valideynlər arasında səmimi yaxınlıq mövcud olmur. Çox hallarda dolğun ailədaxili münasibətlərdən kənarda qalan uşaq kənar təsirlərə məruz

qalır və bu vəziyyət onun tərbiyəsi baxımından arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır.

- V -

1. Yeniyetmənin yaşlılarla münasibətinin səciyyəvi cəhətləri.

a. Yeniyetmənin valideynləri ilə münasibəti və bu münasibətlərin çoxcəhətli xarakteri;

b. Yeniyetmənin müəllimlərlə münasibəti və bu münasibətlərin şagirdin məktəb həyatında rolu

- VI -

»»» Yeniyetmə və küçə mühiti. Yeniyetmənin ünsiyyət dairəsinin genişlənməsində və onun əlaqələrinin çoxcəhətliliyində küçə münasibətlərinin rolu. Küçə anlayışı və onun mahiyyətinə ikili münasibətin psixoloji aspektləri.

- VII -

1. Yeniyetmənin təlim fəaliyyəti. Orta siniflərə keçidlə əlaqədar şagirdin təlim fəaliyyətinin xarakter və məzmun etibarilə dəyişilməsi;

2. Yeniyetmə dövrünə keçidlə əlaqədar şagirdin təlim fəaliyyətində yaranan çətinliklər və onları doğuran səbəblər;

3. Biliklərin mənimsənilməsində baş verən geriliklə əlaqədar şagird, valideyn və müəllim mövqeyinin özünə-məxsus xarakteri.

- VIII -

1. Yeniyetmə dövründə idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri. Elmi anlayışların mənimsənilməsi.

2. Psixi funksiya və proseslərin ixtiyariliyini və dərk olunma səviyyəsinin inkişafı.

İdrak proseslərinin inkişafının yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri (idrak maraqları, biliksevərlik, dünyagörüşü və s.).

Yeniyyətə dövrü, onun xüsusiyyətləri və problemləri.

1.Yeniyyətə probleminin sosial-psixoloji

Yeniyyətə dövrü uşaq həyatının çoxcəhətli və zəngin sosial-psixoloji məzmunu malik olan mərhələsidir. Bu dövrdə baş verən dəyişikliklər yeniyyətin ümumi inkişafında dərin iz buraxır və müəyyən mənada onun gələcək inkişafının ümumi istiqamətini müəyyənləşdirir. 10-11 – 14-15 yaşları əhatə edən yeniyyətə dövründə şagird şəxsiyyətinin inkişafı özünün keyfiyyətə yeni olan mərhələsinə daxil olur. Yeniyyətə dövrünə keçidlə əlaqədar baş verən dəyişikliklərin özünəməxsusluğu, şagirdin davranış və münasibətində yaranan çətinliklər, yeniyyətinin istər ailədə və istərsə də məktəbdə qəbul olunmuş ənənəvi tərbiyəvi təsirlərin çərçivəsindən kənara çıxmağa cəhd göstərməsi, bu dövrün doğurduğu şəraitə yeni münasibətin yaranmasına səbəb olur. Təsadüfi deyildir ki, pedaqoqlar, müəllimlər yeniyyətə dövrünü “çətin” bir dövr kimi səciyyələndirirlər. Ətrafdakılarla münasibəti əsaslı surətdə dəyişilməsinə istinad edən psixoloqlar bu dövrü “böhran” dövrü adlandırırlar. Uşaq cinayətkarlığı kimi sosial bir bəlanın məhz yeniyyətə dövründə başlanması ilə qarşılaşan hüquqşünaslar yeniyyətə dövrünü “təhlükəli” bir dövr kimi xarakterizə edirlər. Ümumiyyətlə, istər məktəbdə və istərsə də ictimai rəydə yeniyyətə dövrünün özünəməxsus cəhətlərindən irəli gələn problemlərin ön plana çəkilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Müəyyən mənada yeniyyətə dövrünün uşaq inkişafının təbii axarına uyğun gəlməyən, necə deyirlər “yad” bir dövr olması təsəvvürü yaradır. Əlbəttə, belə bir mövqe ilə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz. İnsanın inkişafının özünəməxsus mərhələsi olan yeniyyətə dövrü böyük potensial imkanlara malik olan bir dövrüdür. Yeniyyəti müşahidə etmək əsasında onun gələcəkdə hansı səviyyəli şəxsiyyət olacağını az-çox

təxminiliklə müəyyənləşdirmək olar. Yeniyetmə dövrünün yaradıcı imkanları hədsiz dərəcədə genişdir. Tərbiyə işi lazımi səviyyədə qurulursa və yeniyetmənin təhsil və asudə vaxtının səmərəli təşkilinə diqqət yetirilirsə, bu dövrün potensial imkanları şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafı üçün geniş imkanlar açar. Təsədüfi deyildir ki, bu dövrü öz əsərlərində qələmə alan, tərənnüm edən yazıçı və şairlər onu “romantik” dövr adlandırırlar. Şəxsiyyətin özünə meylini izləyən və bu dövrdə yeniyetmənin daxili aləmində baş verən ziddiyyətləri, şübhə və axtarışları araşdıraraq təhlil edən filosoflar bu dövrü “fəlsəfi” dövr kimi xarakterizə edirlər.

Yeniyetmə dövründə şagird şəxsiyyətinin ümumi inkişafında, onun fiziki və intellektual qüvvələrinin formalaşmasında böyük dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər yeniyetmənin əsas və vacib fəaliyyət sahəsi olan təlimin, şagirdin məktəb həyatının fonunda təzahür edərək formalaşırlar. Bu baxımdan təlim fəaliyyəti yeniyetmənin münasibət və ünsiyyətinin və bütövlükdə şəxsiyyətinin formalaşmasının ən əlverişli amili kimi qiymətləndirilməlidir. Odur ki, təlim yeniyetmənin inkişafının və tərbiyəsinin ən vacib istiqaməti kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

2. Yeniyetmənin təlim fəaliyyəti.

Yeniyetmənin yaşdları və böyüklərlə ünsiyyəti nə qədər vacib olsa da, yaddan çıxarmaq lazım deyildir ki, yeniyetmə hər şeydən əvvəl məktəblidir. Cəmiyyət, məktəb, ailə yeniyetmə qarşısında biliklərə, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək vəzifəsini qoyur və bu prosesi məktəb bilavasitə həyata keçirir. Təhsil hamı tərəfindən yeniyetmənin həyata hazırlanmasının ən mühüm vasitəsi kimi qiymətləndirilir....

Yeniyetmə dövründə bəzən orta siniflərdə mənimsəmənin keyfiyyəti aşağı düşə bilər. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır. Ailədə uşağın təlim fəaliyyətinə nəzarətin zəifləməsi,

orqanizmin inkişafı ilə əlaqədar iş qabiliyyətinin azalması, bu yaşda uşağın müxtəlif xəstəliklər keçirməsi müəyyən səbəblər üzündən uşağın uzun müddət dərslər buraxması, uşaqla işləyən müəllimlər arasında vahid tələbkərliliyin olmaması yeniyetmənin mənimsəmə fəaliyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxara bilər.

Biliklərin mənimsənilməsindəki geriliyin ən geniş yayılmış səbəblərindən biri təlim motivlərinin olmamasıdır, daha sadə dillə desək, oxumaq arzusunun olmamasıdır. Oxumaq arzusu olmadıqda heç bir kömək, əlavə məşğələlər müsbət nəticə verməyəcəkdir.

Bəzi hallarda təlimin, oxumağın yeniyetmələr üçün əhəmiyyətinin itirilməsində müəllimlərin özlərinin də mövqeyi az rol oynamır. Ayrı-ayrı hallarda V-VI siniflərdə oxuyan yeniyetmələrə heç bir perspektivi olmayan şagird kimi yanaşılır. Bəzən də VIII-IX siniflərdə dərslər deyən müəllimlər belə tipli ifadələr işlədirlər: “X sinifdə öz təhsilini davam etdirənlərə filan əlavə ədəbiyyatı oxumağı məsləhət görürəm”. Bununla da müəllim şagirdlərin gələcəyini müxtəlif cür təsəvvür etdiyini açıq şəkildə bildirir. Bir çox müəllimlər və məktəb rəhbərləri şagirdlərin X-XI siniflərə keçirilməsi faktorundan rəğbətləndirici və ya cəzalandırıcı bir vasitə kimi istifadə edirlər.

Maraqlıdır ki, orta siniflərdə oxuyan şagirdlərin yalnız 4,7 faizi təlim prosesində heç bir çətinlik çəkmirlər. Bütün yaşlarda yeniyetmələr təlimdəki müvəffəqiyyətsizliklərinin səbəbini özlərində, hafizələrinin zəifliyində, fikirləşmək bacarıqlarının olmasında, diqqətlərinin pis olmasında axtarırlar. Kiçik yeniyetmələr “biliklərinin, bacarıqlarının çatışmasına”, “oxuya bilməmələrinə” istinad etdikləri halda, böyük yaşlı yeniyetmələr “tənbəl”, “iradəsiz” olmalarından şikayətlənirlər və belə hesab edirlər ki, onlar hafizələrini, diqqət və əqli fəaliyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına çalışmalıdırlar.

Təlim materiallarının mənimsənilməsindəki ikinci çətinlik yeniyyətlərin rəyinə görə, tədris proqramının, ayrı-ayrı fənlərin çox mürəkkəb olması ilə əlaqədardır.

Nəhayət, təlim prosesindəki çətinliyin üçüncü səbəbi, yeniyyətlərin fikrincə, müəllimlərin peşə hazırlığının zəif olması, “materialı yaxşı izah edə bilmədikləri”, “dərhal “iki” qoymaları” və sairə təşkil edir.

Təlimdəki çətinliklərlə əlaqədar olaraq yeniyyətlərin dedikləri ilə müəllimlərin fikirlərini müqayisə etsək görərik ki, müəllimlər də ittihamedici mövqe tutaraq şagirdləri “məsuliyyətsizlikdə”, “tənbəllikdə”, “dərslərə laqeyd münasibətdə” günahlandırırlar. İkinci səbəb kimi, müəllimlər valideynlərin öz övladlarının oxumaqları ilə maraqlanmadıqlarını, onlar ev tapşırıqlarını yerinə yetirməyə məcbur etmədiklərini ön plana çəkirlər. Üçüncü səbəb kimi proqramların mürəkkəb olması qeyd edilir.

Nəhayət, valideynlər təlimdəki çətinlikləri və övladlarının pis oxumasını “proqramın çətin olması”, “məktəbin tələbinin yüksək olması” və yalnız son halda övladlarının oxumaq qabiliyyətlərinin zəif olması ilə izah edirlər.

İstər yeniyyətlərin, istər müəllimlərin və istərsə də valideynlərin təlimdəki çətinliklərlə əlaqədar rəyləri, şübhəsiz ki, birtərəfli xarakter daşıyırlar. Məktəb yeniyyətlərin idrak aktivliyinin və biliksevərliyinin inkişafı qayğısına qalmalı və yeniyyətlərin təlim fəaliyyətinin səmərəli təşkilinin bir pedaqoji sistem halında həyata keçirilməsinə nail olmalıdır.

3. Yeniyyətlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailənin rolu

Yeniyyətlərin hərtərəfli inkişafında və bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin və bütövlükdə ailənin əxlaqi mühitinin müstəsna rolu vardır. Ailənin tərbiyəedici funksiyası yeniyyətlərin inkişafında əvəz edilməz mövqeyə malikdir. Yeniyyətlərin həyatında ailə

üzvlərinin, xüsusilə ata və ananın yaxından iştirakı onun bütün kənar təsirlərə məruz qala biləcəyi ehtimalını azaldır. Müasir ailələri, yeniyetmələrin tərbiyəsində iştirakları baxımından, bir neçə qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa daxil olan ailələrdə valideynlərlə uşaqlar arasında qarşılıqlı münasibətlər sağlam əsasda qurulur: qarşılıqlı hörmət, bir-birinin qayğısına qalmaq, xeyirxahlıq, ailədaxili həmrəylik belə ailələrdə daima hökm sürür. Valideynlərlə uşaqlar arasında bəzən yaranan ziddiyyətə tezliklə və uzun müddət davam etməyən konfliktsiz aradan qaldırılır. Ailə ilə məktəb arasında sıx əlaqə mövcuddur. Valideynlərlə müəllimlər yeniyetmənin tərbiyəsi ilə bağlı öz işlərini qarşılıqlı razılıq əsasında həyata keçirirlər. Ümumiyyətlə, bu qrupa daxil olan ailələrdə valideynlər uşaqlarının tərbiyəsində yaxından və fəal iştirak edirlər.

İkinci qrupa daxil olan ailədaxili münasibətlərin rəvanlığı mövcud olur. Lakin belə ailələrdə valideynlər yeniyetmələrin tərbiyəsində, birinci qrupa daxil olan ailələrdən fərqli olaraq passiv mövqə tuturlar. Valideynlərin passiv mövqeyi çox hallarda onlar tərəfindən yeniyetmələrin müstəqilliyinin və yaşlılıq hissənin həddindən artıq yüksək qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar olur. Valideynlər belə hesab edirlər ki, onların övladlarının tərbiyəsində əsas rol məktəb oynamalıdır.

Üçüncü qrupa aid edilən ailələrdə tez-tez ailədaxili münaqişələrin baş verməsi səciyyəvi xarakter daşıyır. Belə ailələrdə yeniyetmələrin tərbiyəsində vahid mövqə və ardıcılıq mövcud olmur. Yaranmış əlverişsiz ailədaxili şəraitdə yeniyetmələrin əksəriyyəti nəzarətdən kənarda qalaraq “çətin” şagirdlər sırasına daxil olurlar.

Dördüncü qrupa daxil olan ailələrdə yeniyetmələrin müstəqilliyi məhdudlaşdırılır, onlardan valideynlərin iradəsinə sözsüz ki, tabe olmaq tələb olunur. Yeniyetmənin daxili aləmi valideynləri az maraqlandırır; onlar üçün

övladlarının “yaxşı” oxuması və “özünü ləyaqətlə aparması” kifayətdir. Aydın məsələdir ki, belə halda valideynlərlə uşaqlar arasında daxili yaxınlıq, qarşılıqlı anlaşıma və səmimi ünsiyyət mövcud ola bilməz. Nəticədə uşaq ailədən, ailədaxili münasibətlərdən kənarda qalır və yaranmış bu vəziyyət onun sağlam olmayan ünsiyyət və münasibət mühitinə düşməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Buna qətiyyən yol vermək olmaz. Yeni yetmənin tərbiyəsində ailə nəzarətsizliyi çox ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu barədə istər valideynlər və istərsə də məktəblərin pedaqoji kollektivləri ciddi surətdə düşünməlidirlər. Məktəb nəyin bahasına olursa-olsun valideynlərin yeni yetmələrin tərbiyəsi işində yaxından iştirak etmələrinə nail olmağa çalışmalıdırlar.

4. Yeni yetmələrin yaşlılarla münasibətinin səciyyəvi cəhətləri

Yeni yetmənin yaşlıları ilə münasibəti çox vacib olsa da, onun böyüklərlə, ilk növbədə valideynləri və müəllimləri ilə münasibətlərinin arxa plana çəkilməsinə əsas vermir.

Yeni yetmələrlə yaşlılar arasında mövcud olan ziddiyyətin və münaqişələrin əsasında **qarşılıqlı anlaşmanın** olmaması durur. Yaşlı uşağın daxili aləmi ilə, onun düşüncələri və arzuları ilə hesablaşmır. Yaşlı uşağın öz yaşlıları ilə ünsiyyətinin vacibliyini lazımi səviyyədə qiymətləndirmir.

İstər valideynlər, istərsə də müəllimlər əksər hallarda yeni yetmə dövründə şagirdin surətlə böyüdiyünü, onun davranış və ünsiyyətində əsaslı dəyişikliklərin baş verdiyini görə bilmir və ya görmək istəməirlər. Onlar yeni yetmələrə uşaq kimi baxmaqda davam edirlər və onlarla balaca uşaqlara xas olan münasibət tərzilə rəftar edirlər. Bu vəziyyət yeni yetmələri qane etmir, valideynlərin himayəsi onlarda etiraz hissi doğurur. Məsələn, V sinif şagirdi deyir: “valideynlərimin mənə himayə etməsi, iştahımla və geyimimlə

maraqlanmaları məndə təəssüf doğurur”; VIII sinifdə oxuyan şagird isə öz fikrini belə ifadə edir: “mənim hisslərimi və qayğılarımı valideynlərim başa düşmürlər; onlar hər şeyi məndən gizlədirlər və mənim sirlə-rimə müdaxilə edirlər”. Qeyd edilən vəziyyət daha kəskin şəkildə yuxarı yeniyetmə yaşında təzahür edir. Bu yaşda yeniyetmənin yaşlı ilə bərabər hüquqlu və səviyyəli ünsiyyətə ehtiyac təmin olunmur. Bunun nəticəsində yeniyetmə öz “məni” yaşlılara qarşı qoyur, özünün davranış və ünsiyyətində tam müstəqil olmağa çalışır.

Yeniyetmə dövründə şagird – yaşlı münasibətlərinin bərabər səviyyəli münasibətlərə çevrilməsi tələbatı ödənilmədiyindən, bu dövrdə yeniyetmələrin valideyn və müəllimlərlə müxtəlif xarakterli konfliktləri mövcud olur.

Maraqlıdır ki, istər ailədə və istərsə də məktəbdə yaranmış konfliktlərin əsas günahkarı yeniyetmə hesab olunur. Çox hallarda valideynlər və müəllimlər konflikti doğuran şəraiti təhlil etmək, onun iştirakçılarını müəyyənləşdirmək əvəzinə birbaşa olaraq yeniyetməni günahlandırmaqla kifayətlənirlər...

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, yaşlılar çox hallarda yeniyetmələrdə mənfi xüsusiyyətləri görürlər və əmələ gəlməkdə olan yeni keyfiyyətləri diqqətdən yayındırırlar. Halbuki, yeniyetmə yaşında böyüklərə qarşı rəğbət hissi əmələ gəlmə-yə başlayır və yeniyetmə böyüklərin sevincinə, kədərinə şərik olmağa, onlara bacardıqları köməyi göstərməyə səy göstərilir. Lakin yaşlı bəzən yeniyetmələrin belə münasibətini qəbul etməyə hazır olmur, çünki bunun üçün yeniyetmənin ünsiyyətdə bərabər tərəf kimi qəbul olunması zərurəti meydana çıxır.

Yeniyetmə dövrünün ayrı-ayrı illərində müəllimlə ünsiyyət və ona olan subyektiv münasibət dəyişməz qalmır. Kiçik yeniyetmələr (V-VI sinif şagirdləri) onların fəaliyyətinin müəllim tərəfindən qiymətləndirilməsi və

bununla əlaqədar müəllimin rəğbətləndirici münasibəti ilə kifayətləndikləri halda, böyük yeniyetmələr isə (VII-IX sinif şagirdləri) müəllimlərlə olan şəxsi ünsiyyətə daha böyük əhəmiyyət verirlər. VI sinifdən başlayaraq yeniyetmələri müəllimlərin peşə və şəxsi keyfiyyətləri daha çox maraqlandırır. Təcrübə göstərir ki, müəllimlərin peşə hazırlığı adətən yeniyetmələri təmin edir, lakin onların şəxsiyyəti ilə bağlı keyfiyyətlər yeniyetmələrdə mənfi rəy doğurur. Müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən narazılıq daha çox onu “ədalətliliyi” problem ətrafında cəmləşir. Yeniyetmələr müəllimlərdən narazı olsalar da belə, onlarla ünsiyyətdə olmağa cəhd göstərilir. Məhz buna görə də müəllimlərin əksəriyyəti şagirdlərinin onlardan narazı olduqlarını bilmirlər. Deməli, bir tərəfdən, yeniyetmə böyüdükcə onun müəllimlərlə ünsiyyətə tələbatı artır, digər tərəfdən isə əksər hallarda belə ünsiyyətin təmin olunması üçün imkan mövcud olmur. Bu vəziyyətə uyğun olaraq yeniyetməyə xas olan daxili və xarici konflikt şəraitinin əhatəsi genişlənməyə başlayır.

5. Yeniyetmə və küçə mühiti

Yeniyetmə dövründə, məlum olduğu kimi, şagirdin yoldaşlığa, yaxın dostlara ehtiyacı kəskin sürətdə artır. Yeniyetməni ailədaxili ünsiyyət və məktəbdəki kollektivdaxili münasibətlər təmin etmir. Yeniyetmənin davranışında, ünsiyyət və münasibətlərində onun yaşıdlarının rolu artır. Məhz yeniyetmələr qrupu içərisində şagird öz yaşlılığını açıq şəkildə nümayiş etdirmək imkanı qazanır. Belə şəraitdə valideynlərin nüfuzu zəifləməyə başlayır, lakin yeniyetmənin yoldaşlarının nüfuzu, onların şəxsi nümunələrinin əhəmiyyəti artır.

Valideynlər yeniyetmə yaşında olan övladlarını küçənin, kənar qrupların təsirindən qorumağa çalışaraq belə hesab edirlər ki, küçə, yeniyetmələr qrupu onların uşaqlarını pozaraq “yoldan çıxara” bilərlər. Bunun üçün valideynlərin

böyük əksəriyyəti qadağa üsulunu rəhbər tutaraq, ümumiyyətlə, övladlarını evdən küçəyə buraxmır, onun hər addımını nəzarət altında saxlayır, şəxsən tanımadıqları uşaqlarla övladlarının danışmasını belə qadağan edirlər. Valideynlər içərisində elələri də tapılır ki, onlar yeniyetmə övladlarını başlı-başına buraxır, onun kimlərlə və harada ünsiyyətdə olduğu ilə qətiyyənlə maraqlanmırlar. Onlar övladlarına tam sərbəstlik verir və onları hər cür nəzarətdən kənar edirlər. Təbii ki, belə şəraitdə yeniyetmələrin kənar təsirlərə məruz qalmaları və mənəvi cəhətdən sağlam olmayan qruplara qoşulmaq və onların təsiri altına düşmək ehtimalı artır.

Qeyd edilən hər iki mövqeyi düzgün saymaq olmaz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, küçə də bizim həyat və davranışımızın davamıdır. Yeniyetməni küçədən təcrid etməyə heç cür haqq qazandırmaq olmaz. Maraqlıdır ki, valideynlərin hədsiz “səy”i nəticəsində küçə ilə əlaqəsi kəsilən və başqa yeniyetmə qrupları ilə ünsiyyətdən ardicıl surətdə məhrum edilən uşaq sonradan küçənin neqativ təsirinə daha asanlıqla məruz qalır. Yeniyetmənin tam nəzarətsiz buraxılması mövqeyinə də haqq qazandırmaq olmaz. Belə hallarda yeniyetmə tezliklə kənar qrupların təsirinə məruz qalır və bu vəziyyət yeniyetmənin gələcək taleyinə pis təsir göstərə bilər.

Ümumiyyətlə, yeniyetmənin küçə ilə, kənar uşaqlarla ünsiyyətini kəsmək və ya məhdudlaşdırmaq heç vaxt real xarakter daşıya bilməz. Valideyn qadağa yolu ilə getdikdə, yeniyetmə hər cür yollara əl ataraq valideynin qoyduğu qadağa xəttini keçməyə nail olacaqdır...

Yeniyetmənin küçənin mənfi, pozucu təsirindən qorumağın ən yaxşı yolu ailədə məqsədyönlü tərbiyə işinin aparılması və əqlabətən valideyn nəzarətinin həyata keçirilməsidir. Düzgün tərbiyə alan, sosial dəyərlər haqqında aydın təsəvvürü olan yeniyetmələrin bu və ya digər sağlam

olmayan qrupların təsirinə məruz qalmaları ehtimalı çox az olur. Valideynlər uşaqlarına daima nəzarət etməli, onların asudə vaxtlarının təşkili ilə yaxından maraqlanmalı və övladlarına başqa yeniyetmələrlə ünsiyyətini düzgün istiqamətə yönəltməkdə ağıllı məsləhətlər verməlidirlər.

3.5 Erkən gənclik yaşı dövründə şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri.

- ✓ Erkən gənclik dövründə fiziki inkişaf.
- ✓ Erkən gənclik dövründə inkişafın sosial situasiyası.
- ✓ Əqli fəaliyyətin xüsusiyyətləri.
- ✓ Əxlaqi şüurun inkişafı.
- ✓ Fiziki “Mən”in dərk edilməsi və qiymətləndirilməsi.
- ✓ Şəxsi keyfiyyətlərin dərk edilməsi və qiymətləndirilməsi.
- ✓ Özünəhörmət və onun funksiyaları.
- ✓ Valideynlərlə qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətləri.
- ✓ Kollektivdaxili və qrupdaxili münasibətlərin xüsusiyyətləri.
- ✓ Erkən gənclik dövründə təlim fəaliyyəti və idrak proseslərinin inkişafı.
- ✓ Erkən gənclik dövründə dostluq.
- ✓ Sevgi və cinslərarası qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətləri.
- ✓ Dünyagörüşün formalaşması və ictimai aktivliyin inkişafı.

Gənclik insan həyatının uşaqlıq dövrünün başa çatması, insanın fiziki cəhətdən yetkinləşməsi, psixoloji cəhətdən özünəməxsus yüksək keyfiyyətlərin formalaşması dövrüdür.

İnsanın yaşlılıq həyatı məhz bu dövrdən başlanır.

Bu dövr özünüdərkətmə, mənlilik şüuru və dünya görüşünün formalaşması mərhələsi, məsul qərarların qəbulu mərhələsi, dostluğun, məhəbbətin, intim yaxınlığın yüksək

qiymətləndirdiyi, insani yaxınlıq mərhələsi kimi qiymətləndirilir.

Gənclik yaşı dövrünün başlanması və sonu haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bunlardan daha çox qəbul edilən 14-15 yaşdan 21 yaşa qədər olan dövrüdür. Psixoloqlar həmin dövrün iki mərhələni keçdiyini qeyd edirlər: erkən gənclik (15-17 yaş) və yetkin gənclik (18-21 yaş). Bəzi mütəxəssislər yetkin gəncliyinə 18-25 yaş dövrünün aid edirlər.

Gəncliyi sadəcə olaraq bioloji yaşı müəyyən həddə çatması kimi xarakterizə etmək olmaz. Gənclərin formalaşması həm bioloji, həm psixoloji, həm psixoseksual, həm də bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında sosial-psixoloji amillər xüsusi yer tutur. Ona görə də gəncliyi sosial-psixoloji hadisə kimi qeyd etmək olar.

Bioloji baxımdan gənclik orqanizmi fiziki cəhətdən əsaslı surətdə dəyişir və onun inkişafı əsasən tamamlanır.

Psixoloji baxımdan gənclər artıq öz “mən”lərini, imkanlarını dərk edir, idrak fəaliyyətləri və dünyagörüşləri geniş əhatəli olur.

Psixoseksual baxımdan cinsi yetişmə əsasən tamamlanmamış olur, psixoseksual davranış sosial normalara uyğunlaşır.

Sosial baxımdan gənclər ictimai münasibətlər qovuşuğunda həmin münasibətləri mənimsəməklə sosiallaşırlar. Nəticədə bu dövrdə gənclər ictimai münasibətlərin məcmusu kimi, sosial varlıq kimi hadisələrinə fəal mövqedən yanaşırlar.

Bütövlükdə götürdükdə, gənclik dövründə şəxsiyyət biososial-psixoloji varlıq kimi formalaşır. Gənclərin davranışında təşəbbüskarlıq, prinsipiallıq, məsuliyyətlik yüksəlik.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, gənclik çox mürəkkəb yaş dövrüdür və erkən gənclik

dövrü (14,5-17) bu mürəkkəb yaş dövrünün yalnız başlanğıcı hesab olunur.

Fiziki inkişaf. Erən gənclik dövrü insanın fiziki inkişafının başa çatması dövrüdür. Bədənin hündürlük ölçüləri yeniyetməlik dövrünə nisbətən bu yaşda zəif inkişaf edir. Tam boya qızlar orta hesabla 16 və 17 (± 13 ay), oğlanlar isə 17 və 18 (± 10 ay) yaşlarında çatır. Çəki artır, beləki oğlanlar öncəki geriliyi qızlara nisbətən üstələyir. Əzələ gücü çox tez inkişaf edir: 16 yaşlı oğlan bu cəhətdən demək olar ki, 12 yaşlı oğlanı 2 dəfə üstələyir. Təxmini hündürlüyün inkişafının bitməsindən 1 il sonra insan normal yaşlı əzələ gücünə şahid olur. Əlbəttə ki, çox şey düzgün qida rejimindən və idmanla məşğul olmaqdan asılıdır. Hətta bəzi idman növləri üçün erkən gənclik dövrü maksimal nailiyyətlərin əldə olunması dövrüdür.

İnkişafı sosial situasiyaları. Erkən gənclik uşaq və yaşlılıq arasında özünə-məxsus dövrüdür. Uşaq kimi onun böyüklərdən asılılığı xarakterizə olunur, hansı ki bu onun həyat fəaliyyətinin əsas məzmununu və yönümünü müəyyənləşdirir. Həyat fəaliyyətinin mürəkkəbliyi ilə əlaqədar bu dövrdə nəinki sosial rolların diapozununun və maraqların kəmiyyətlərinin, həmçinin keyfiyyətinin dəyişməsi, artması baş verir, yaşlılıq hissi yaranır, müstəqillik və məsuliyyətlik inkişaf edir. 16 yaşında gənc artıq şəxsiyyət vəsiqəsi əldə edir, 18 yaşında nigaha daxil olma hüququnu qazanır. Çoxları bu yaşda artıq əmək fəaliyyəti ilə məşğul olur və ya ixtisas seçimi haqqında düşünür. Bütün bunlarla yanaşı gənc özündə həmçinin asılılıq cəhətlərini qoruyub saxlayır ki, onu bu cəhət uşaqlığa yaxınlaşdırır. Belə ki maddi cəhətdən gənc hələdə valideynindən asılıdır. Bunlara baxmayaraq, bir münasibətdə yaşlı, digər münasibətlərdə isə uşaq kimi qəbul edilməsi gənc tərəfindən özünəməxsus qavranılır.

Gənclik dövrün qarşısında duran ən vacib vəzifə - peşə seçimi, əməyə hazırlıq, nigaha hazırlıq və ailənin yaradılmasıdır. Qarşılıqlı əlaqədə olan bu tapşırıqları yerinə yetirmək üçün müəyyən vaxt tələb olunur və onların realizə olunması gənc insanın fəaliyyətinin xarakterindən asılıdır. Yeniyetmələrdən fərqli olaraq, hansı ki onlar hələ məktəbli sayılırlar, 15-17 yaşlı gənc xüsusi peşə məktəblərində təhsil ala bilərlər. Bəzi gənclərsə, təhsillə yanaşı, əmək fəaliyyəti ilə də məşğul olurlar. Bütün bunlar onların psixologiyasına təsir göstərir və tərbiyədənlər tərəfindən hər biri nəzərə alınmalıdır.

Zehni fəaliyyətin fərqliliyi. 15-16 yaşlı insanların ümumi qabiliyyətləri, bir qayda olaraq, artıq formalaşmış və belə sürətli inkişafı uşaqlıq dövründə rast gəlinmir.

Mürəkkəb intellektual əməliyyatlara yiyələnmək gənclərin zehni fəaliyyətini daha sabit və effektiv edir. Bu cəhətdən gənc yaşlılığa yaxınlaşır. Xüsusən, xüsusi qabiliyyətlər daha tez inkişaf edir.

Maraqların genişlənməsi ilə əlaqədar gənclərin zehni fəaliyyətinin strukturu az yaşlılara nisbətən artıq mürəkkəb və individual olur. Əldə olunan faktlara əsasən, belə bir mühakimə yürütmək olar ki, oğlanların zehni fəaliyyətlərinin differensiasiya prosesi qızlara nisbətən daha erkən başlayır və aydın ifadə olunur.

Erkən gənclik yaşında şəxsiyyətin inkişafı məktəb yaşı dövrü üçün ən yüksək səviyyəyə qalxır. Özünün orqanizmində və xaricində cinsi yetişkənliklə əlaqədar olan böyük dəyişikliklər, mövcud olduğu qeyri-müəyyən vəziyyət (artıq o nə uşaqdır, ancaq böyük də deyil), həyat fəaliyyətinin mürəkkəbləşməsi və əhatə dairəsinin genişlənməsi, hansılar ki, şəxsiyyət özünün davranışını formalaşdırmalı – bütün bunlar, erkən gənclik dövründə dəyərli orientasiyalanmış fəaliyyəti aktivləşdirir.

Böyüklərlə və ya yaşlılarla münasibətdə gənc, xüsusən onların qiymətləndirilməsi ilə narahat olur və öz davranışını qazanmış və ya qəbul edilmiş kriteriyalar və normalar üzərində qurur. Bu ilk öncə özünütanımanın inkişafı ilə yaranır.

Əxlaqi şüurun inkişafı. Erkən gənclik dövründə zehni fəaliyyət, əqli şüurla yanaşı əxlaqi şüurun inkişafında da əsaslı dəyişiklik baş verir. Bu dövr yeni əxlaq səviyyəsinə - konvensional əxlaqa keçidlə xarakterizə olunur (L. Kolberq). Psixoloqlar bu cəhəti onunla izah edirlər ki, uşaq öz inkişafı prosesində əvvəlcə əxlaqi davranışın “xarici” normalarına istinad edir. Böyüklərin onu cəzalandırməsından yaxa qurtarmaq, onlar tərəfindən rəğbətləndirmək üçün özünü yaxşı aparır, hərəkətlərin böyüklər tərəfindən necə qarşılanacağını əsas götürürlər. Lakin inkişafın sonrakı mərhələsində şagirdlərdə əxlaqi davranışın “xarici” norma və qaydaları daxili- əqli plana keçir. Ona görə də bu dövrdə böyük məktəblilər onlar üçün əhəmiyyətli olan adamlar tərəfindən bəyənilmək və müəyyən qaydanı gözləmək tələbatının təsir altında özlərini yaxşı aparmağa çalışırlar. Buradan isə aydın olur ki, bu dövrdə məktəblilər hələ də xarici, formal əlamətləri əxlaqi tələblərin mənbəyi kimi qavrayırlar. Tədrisən psixi inkişafın yüksəlməsi ilə bağlı olaraq böyük məktəblilərdə dərk olunmuş əxlaqi prinsiplər təşəkkül tapmağa başlayır. Əxlaqi davranış konkret şəraitin və ayrı-ayrı şəxslərin təsirindən azad olur. Oğlan və qızlar avtonom malik olur.

Müasir gənc oğlan və qızlarda həyatın özü əvvəlki on illiklərindən fərqli olaraq psixologiyanın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, gənclərin əxlaqi-etik problemlərə münasibəti də dəyişdirmir. Bu sahədə gənclərin daha cəsarətli baxışları özünü göstərir.

Müasir gənc oğlan və qızların bir sıra əxlaqi anlayışlara münasibəti dəyişmişdir. Məsələn, “ədalətlik” anal-

yışı artıq gənclər tərəfindən əvvəllər başa düşülən stereotip şəklində - “ədalətlik olur ki, heç kimin arasında fərq qoyulmasın” şəklində qavranılmır. Müasir böyük məktəblilər ədalətliyi “hər kəsdən imkanlarına görə və hər kəsə gördüyü işə və ya insanların ümumi rifahi üçün verdikləri real töhvəyə görə” yanaşmaqda görürlər.

Müasir gənclərin təmizlik, saflıq, düzlülük kimi əxlaqi anlayışlara münasibət-ləri də dəyişmişdir. Bu anlayışlar, bir tərəfdən yaş artdıqca böyük məktəblilər üçün öz əbədi romantikliyi itirir, digər tərəfdən, gənclər tamamilə real mövqeyə əsaslanır və adamların valideynlərin, müəllimlərin, yoldaşların və dostların həqiqi hərəkətləri bundan asılı olaraq qiymətləndirilir. Bu prinsip daha aydın şəkildə böyük məktəblilərin öz müəllim və valideynlərinə münasibətlərində təzahür edir. Gənc oğlanlar və qızlar onları həmin cəhətə görə çox qiymətləndirir və qəlbən sevirilər. Bu hal kiçik məktəb yaşı və yeniyetməlik dövründə özünü göstərmir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, gənclik dövründə məktəblilər bəzə, şərəf, şəxsi qürur hissi, vicdan, təvazökarlıq kimi mürəkkəb əxlaqi kateqoriyaların mahiyyətini dərk edirlər. Bununla belə onlar həmin anlayışların şərh zamanı, eləcə də əxlaqi davranışı həyata keçirərək bəzi qüsurlara yol verirlər.

Ümumiyyətlə götürdükdə, orta məktəbi qurtaran oğlan və qızların əksəriyyəti özlərini praktik olaraq əxlaqi cəhətdən formalaşmış, yetkin və kifayət qədər davamlı əxlaqa yiyələnmiş adam kimi göstərilər. Bu isə qabiliyyətlər, motivlər və xarakter əlamətləri ilə yanaşı şəxsiyyətin dördüncü mühüm yeni törəməsi kimi özünü göstərir.

Özünün bədənə haqqında təsəvvür. Özünü təsəvvürə can atan yeniyetmə də özünün “məni”inə və onun xüsusiyyətlərinə böyük maraq yaranır. O, özünün fiziki görkəmini, öz bədənini tamamilə, başqa cür, yeni qəbul

etməyə başlayır. Bu həddi aşmış maraq adətən erkən gənclik dövründə də davam edir. Özünün dəyişilən, inkişaf edən xaricini öyrənən gənc tez-tez bu dəyişikliyə görə narahatçılıq keçirir. Hətta çoxları öz zahirini dəyişmək də istərdilər. Xüsusən, onlar üçün o keyfiyyətlər vacibdir ki, hansılardan ki, həmyaşıdları arasında onların üstünlüyü və məşhurluğu asılıdır. Çox gənc oğlan və qızları alçaq boyluluq, köklük, səpkilər və s. narahat edir. Ən ağır narahatçılığı oğlanlarda cinsi yetişkənliyin lənginəsi törədir. Bu onların həmyaşıdları arasında prestijliyi, nəinki, azaldır, onlarda hətta natamam şəxsiyyət hissi yaradır. Bu narahatçılıqlar, bir qayda olaraq, sirr kimi gizlədir, öz bədəni haqqında təsəvvür – gəncin özünü tanıması üçün həddən artıq vacib komponentdir. Normal inkişafın bütün nüansları və variantlarından məlumatsızlıq çoxları üçün həqiqi “normanın faciəsinə” çevrilir.

Şəxsi keyfiyyətlərin dərk edilməsi və özünüqiymətləndirməsi. Kiçik yaşlı uşaqlarda özünüdərk etmə və qiymətləndirmə, bir qayda olaraq, valideynlərinin və başqa avtoritet yaşlıların qiymətləndirilməsindən asılı olur. Ancaq yaş artdıqca onlarda həqiqi özünüqiymətləndirmə formalaşmağa başlayır. Özünün keyfiyyətlərinin dərk edilməsi, xüsusən şücaət, cəsarət və prinsipiallıq kimi mürəkkəb xarakter cizgiləri, artıq özünə emosional qiyməti və sosial müqayisəsinə daxil edir. MƏs: özünün ağıl və gözəlliyini qiymətləndirmək olar, yalnız özünü qeyrisi ilə müqayisə etməklə.

Yeniyetmə kimi gənc də özünün kimliyini, dəyərini, qabiliyyətini bilməyə can atır. Erkən gənclik dövründə isə bu daha da mürəkkəb bir məsələdir.

Bəzən gənc özünü müşahidə yolu ilə özünü tanımağa çalışır. Ümumiyyətlə, özünə marağın artması erkən gənclik dövrü üçün tipik haldır. Buna gənclərin intim gündəliklərin (bu qızlarda daha erkən və tez-tez rast gəlinir) yaranması,

bədii ədəbiyyat sürətlərindən özlərinə nümunə kimi götürülməsi, ətrafdakı insanların daxili dünyalarına marağın artması misaldır.

Bəzi psixoloqlar qeyd edirlər ki, bu dövrdə gənclər reallıqdan arzulanan xəyali dünyaya getməyə meyillidirlər. 15 yaşlı gəncin daxili dünyası qayğısız görünsə də, kifayət qədər mürəkkəb və zəifdir. Onların psixi sağlamlığının normaları yaşlılara nisbətən tam başqa cürdür. Ümumi narahatçılıq kiçik yaşlılara nisbətən gənclərdə daha da yüksəkdir. Uşaqlıqdan ayrılma – nəyisə itirmə, tənhalıq, qeyri-müəyyənlik kimi hisslər yaradır. Yalnız bu məqamlara ciddi diqqət yetirmək lazım deyil.

Eqoizmin inkişafı və özünəqapanma yalnız nevrotizm əlamətləri müşahidə olunan və özünəhörmətin aşağı səviyyələrinə, pis əhatəyə malik gənclər həqiqi təhlükəlidirlər. Yalnız yaxşı müəllim belə uşaqlara yaxşı effektiv köməklik göstərə bilər. Hər hansı kobud təsir belə gənclərdə psixi pozuntu yarada bilər.

Özünəhörnət və onun funksiyaları. Özünəhörnət, özünüqiymətləndirmə, özünü şəxsiyyət kimi qəbul edib-etməməsi bütünlüklə gənclik formalaşan şəxsiyyətin həddən artıq vacib cəhətləridir. Yüksək özünəhörnət o deməkdir ki, o özünü başqalarından pis və ya aşağı səviyyədə hiss etmir, özünə olduqca müsbət yanaşır. Aşağı özünəhörnət isə əksinə, o deməkdir ki, o özündən daim narazıdır, özünə nifrət edir və öz gücünə inanmır.

Gənclər bəzən öz qabiliyyətləri, kollektivdə tutduğu mövqeyi, dəyərləri yüksək qiymətləndirməyə meyilli olurlar. Özünəinamın bu səviyyədə olması bəzən böyükləri, hətta həmyaşıdları, çoxsaylı konfliktlərin yaranmasına səbəb olur. Yalnız çox saylı təcrübələr və hətta səhvlər yolu ilə gənc artıq özünün real bacarıqlarına yiyələnir. Ancaq gənclərin özünə inamı nə qədər xoşa gəlməz olsa da, psixoloji

cəhətdən özünəinamın aşağı enməsi daha təhlükəlidir və o, insan haqqında xoş təəssürat yaratmır.

Gənc oğlan və qızlar, hasılarda ki, özünəinam aşağı səviyyədədir, ünsiyyətdə çətinlik hiss edir və “maska” – başqa sima yaradaraq ətrafdakılardan gizlənməyə çalışırlar. Rola girmə vacibliyi onlarda daxili gərginliyi artırır. Belə insanlar tənqidə, ətrafdakıların onlar haqqında fikirlərinə çox pis reaksiya verirlər. İnsanda özünəinam aşağı endikcə, onun tənhalıqdan əzab çəkdiyi gümanı artır. Belə insanlar adətən, qarşılarında duran məqsədlərindən çəkinir, belə ki, güclərinə inanmırlar. Bu da öz növbəsində özünüqiymətləndirmənin səviyyəsini aşağı salır. Əgər müəllimlərdə özünə-hörmətin aşağı enməsini müəyyən etsə də, şəxsiyyətin formalaşmasında yaranacaq bu təhlükənin qarşısını almaq üçün gəncin özünün sosial və insani dəyərlərini sübut edən situasiyalar yaratmalıdır.

Validəynlərlə qarşılıqlı münasibətə cəhd. Artıq yaşlılıq hissi formalaşan yeniyetmələr asılılıqdan yaxa qurtarmağa can atır, valideynlərlə bərabər münasibət yaratmağa çalışırlar. Bu tendensiya erkən gənclik dövründə də davam edir. Gənclərə elə gəlir ki, onlar bəzən haqlı olurlar – valideynlər uşaqlarda baş verən dəyişikliyi qiymətləndirmir və onların narahatlığını ciddi qəbul etmirlər. Kiçik bir səhv gənclərin daxili dünyalarının qapısı ömürlük olmasa da uzunmüddətlik valideynlər üçün bağlanmasına səbəb ola bilər.

“Səni kim yaxşı tanıyır?” sualına gənclərin böyük bir qismi valideynlərin qarşısında “dostları və həmyaşıdları” cavabını verirlər. Əgər yeniyetməlik dövrü daha çətin keçsə erkən gənclik dövründən bu maksimum emosional problem yaradır ki, çox vaxt valideynlərdən psixoloji cəhətdən yadlaşmağa səbəb olur. Xüsusən, bu dövrdə ata ilə münasibətdə çətinlik yaranır. Çoxsaylı tədqiqatlar sübut edir ki, ataya nisbətən ana bu yaşda uşağa daha yaxın olur. Ancaq

valideynlərlə qeyd olunan soyuqluq, onlardan sirr saxlamaq, onlarla münasibətin dağılması demək deyil.

Qrup və kollektivçilik. Erkən gənclik dövrü nəinki özünüanaliz dövrü, həmçinin ən “kollektiv” yaş dövrüdür. Yeniyetmə üçün sadəcə hər hansı kollektivdə iştirak etmək, başqa insanların əhatəsində olmaq kifayətdirsə, gənc üçün həmyaşıdları tərəfindən qəbul olunmaq, qrupda gərəkli olduğunu hiss etmək, müəyyən prestij və avtoritetə sahib olmaq daha vacibdir.

Sosiometrik tədqiqatlar sübut edir ki, sinifdə bir tərəfdən daha məşhurlar, digər tərəfdən isə tanınmayanlar seçilir. Bu status, xüsusən məşhur olmamaq statusu dəyişməzdir və tez-tez bir sinifdən digər sinfə keçir. Bu proses müqayisəni gücləndirir və çoxsayda psixoloji problemlər yaradır. Hətta bu problemlər yaxşı nəticə əldə etmiş gənclərdə də yaranır. Belə ki, bəzən tutduqları status getdikcə, onların özünü qıcıqlandırmaya başlayır və bu statusdan yaxa qurtarmaya çalışırlar. Ancaq yoldaşların gözləntiləri sənə “təsir” göstərdikdə sən qazanmış olduğun statusu necə dəyişə bilərsən? Ümumiyyətlə, başqa statusda arzuladığın və adət etdiyin məşhurluğa sahib olmağı bacararsanmı? Buradan da gəncin qrupda öz statusu adekvat olmayan qiymətləndirmənin təmin olunmaması formalaşır.

Ünsiyyət dairəsinin genişlənməsi və gəncin həyat fəaliyyətinin mürəkkəbləşməsi onun mənsub olduğu qrup və kollektivin sayının artırılmasına səbəb olur. Bu bir tərəfdən məktəb kollektivi, ikinci tərəfdən məktəbdən kənar kollektiv, üçüncü tərəfdən qeyri-formal kollektivlər ola bilər. Artıq qrup və kollektivin bu cür çoxluğu problem yaratmaya bilməz. Belə ki, şəxs artıq hansı qrup və kollektivin onun üçün daha vacib olduğu haqqında düşünür. Vəziyyət daha da çətinləşir ki, bu qrup və kollektivin tələbləri bir-birinə zidd ola bilər.

Tərbiyə işində qrup və kollektivliyinə xüsusi yanaşmaq lazımdır. Bəzi pedaqoqlar onlara göz yumur və bununla da yanlışlığa yol vermiş olur.

Digər kollektivlərdən fərqli olaraq küçə kollektivində, bir qayda olaraq, müxtəlif yaş dövrlü və sosial təbəqənin insanları cəmlənir. Bu cür fərqlilik və tərkibinin müxtəlifliyi, böyüklərin daimi nəzarəti müşahidə olunmayan bu tip qrup və kollektiv gənclər üçün daim maraq yaradır və burada onlar adətən sinifdə tutduqları statusa əks status qazanırlar. Bu ziddiyyət ciddi pedaqoji təhlükə yaradır. Küçə kollektivində möhkəmlənmiş dəyər antisosial olur, burada liderliyi isə heç də yaxşı gənclər əldə etmir. Yaranan qrup isə təhlükəli cə səfil yığımından ibarət olur. Böyüklərdən asılılıqdan yaxa qurtarmağa çalışan gənc öz həmyaşıdlarından kömək axtarırlar. Daxildənsə, o hələ azad deyil və psixi təsirə məruz qalırlar.

Qrup üçün lazımlılıq hissi gənclər üçün hər şeydən önəmlidir. Bu zaman onlar “hamı belə edir” kimi ifadələrə nəinki öz hərəkətlərini başa salır, hətta özlərinə haqq qazandırmağa çalışırlar. Burada “hamı” özünün məxsus olduğu qrupun üzvləri və ya rəğbət baslédikləridir. Bu qruplarınsa fəaliyyətini dayandırmaq, bir qayda olaraq, faydasızdır. Bundan əlavə bu tip ünsiyyət növləri tərbiyə işinə sosial cəhətdən köməklik göstərir. Əlbəttə ki, bu hər tip küçə kollektivinə aid edilmir. Küçə kollektivinin yarada biləcək hər hansı mənfi nəticələri aradan qaldırmaq üçün bu tip kollektivlərin fəaliyyətini müsbət işlərə yönəltmək, öz fəaliyyətinə geniş imkan yaratmaq lazımdır.

Erkən gənclik dövründə təlim fəaliyyəti və idrak proseslərinin inkişafı. Erkən gənclik dövründə təlim fəaliyyəti bir sıra xüsusiyyətlərinə görə məktəb yaşının əvvəlki dövrlərindən fərqlənir. Bu dövrdə təlim fəaliyyəti həm məzmun, həm də formaca yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Təlim fəaliyyətinin məzmununa yeni anlayışlar sistemi

daxil olur.Onlar özlərinin əhatəliliyinə görə əvvəlkilərdən fərqlənirlər. Mücərrəd anlayışların miqdarı artır.Yeni fənlərin və bilik sahələrinin öyrənilməsi tələb olunur.Təlimin formasında da dəyişiklik baş verir.Tədris prosesində müasir texniki vasitələrdən istifadəyə geniş yer verir.Bütün bunları mənimsəmək böyük məktəblilərdən yüksək hazırlıq, nəzəri təfəkkürün inkişafını, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin təşəkkülünü tələb edir.

Böyük məktəblilər təlimin nə kimi əhəmiyyət daşıdığını dərk edirlər.Ona görə də məktəblilərdə təlimə münasibət əsaslı şəkildə dəyişilir.Bu dövrdə məktəblilərdə müxtəlif bilik sahələrinə seçici münasibət təzahür etməyə başlayır.Böyük məktəbli-lərin təlim fəaliyyəti onların aqli inkişafına əsaslı təsir göstərir.

Böyük məktəblilər təlim fəaliyyətinin subyekti kimi daxil olduqları spesifik sosial inkişaf şəraitinin təsir altına düşürlər.Bu dövrdə təlim fəaliyyəti özünün keyfiyyəti, yeni məzmunu ilə fərqlənir.Tədris fənlərində nəzərdə tutulmuş biliklərə yiyələnmə zamanı şəxsi mənə əhəmiyyəti daşıyan daxili idrak motivləri ilə yanaşı geniş sosial və dar şəxsi xarici motivlər xüsusi yer tutur.Təlim fəaliyyətinin özü böyük məktəblilərin gələcək həyat planlarını həyata keçirmək vasitəsi olduğu üçün, təlim motivləri də öz quruluşuna görə keyfiyyətə dəyişir.Təlimi biliklərə yiyələnməyə yönəlmiş fəaliyyət kimi bir sıra motivlərə səciyyələndirmək olar, şagirdlərin əksəriyyəti üçün əsas daxili motiv kimi nəticəyə nail olmağa yönəlişlik təşkil edir.

Böyük məktəblilərin təlim fəaliyyətinin predmetini başqa sözlə, onun nəyə yönəlməsini, onun struktur təşkili, fərdi təcrübənin stimullaşdırılması, bunun hesabına yeni məlumatların genişləndirilməsi, əlavə olunması, daxil edilməsi təşkil edir. Məsələlərin həllinə müstəqil, yaradıcı şəkildə yanaşma, qərar qəbul etmək, mövcud variantları təhlil etmək və onları tənqidi konstruktiv şəkildə anlamaq

bacarığı da böyük məktəblilərin təlim fəaliyyətinin məzmununu təşkil edir. Bu yaş dövründə psixoloji yeni törəmə olan şagirdin həyatı planları tərtib etmək, onları həyata keçirmək vasitələrini axtarmaq bacarığı böyük məktəblilərin təlim fəaliyyətinin məzmununun spesifikasını müəyyən edir. Bu özü həmin planların həyata keçirilməsi vasitəsinə çevrilir.

Əgər yeniyetməlik dövründə şagirdlər üçün müəllim və valideynlərin nüfuzu öz həmyaşıdlarının nüfuzu ilə bir növ tənzim olunursa, böyük məktəbli üçün ayrı-ayrı fənn müəllimlərin nüfuzu məktəbin nüfuzundan fərqləndirilir. Böyük məktəblinin şəxsi özütəyində iştirak edən valideynlərinin nüfuzu artır.

Böyük məktəblilərin peşə və şəxsi özütəyirlərinə hazırlığı özünün sərvət meylləri sistemlərinə aydın şəkildə ifadə olunan peşə istiqamətini və peşə maraqlarını, nəzəri təfəkkür formalarının inkişafını, elmi idrak metodlarına yiyələnməyi, özünütərbiyə bacarığını daxil edir. Şəxsiyyətin yetişməsi və formalaşmasının bu yekun mərhələsi məktəblinin qiymət və bələdləşmə fəaliyyətinin daha tam təzahüt etdiyi vaxtda başa çatır. Bu yaş dövründə məktəblinin müstəqilliyə cəhd göstərməsi əsasında onda mənlilik şüurunun baş strukturu formalaşır, şəxsi refleksiya inkişaf edir, həyatı planlar və perspektivlər dərk olunur.

Erkən gənclik dövründə idrak prosesləri inkişaf edərək yeni keyfiyyətlər kəsb edir. Bu dövrdə qavrayışın seçiciliyi və mənalılığında əsaslı dəyişiklik baş verir. Məktəblilər daha çox əhəmiyyətli, təlimin məqsədləri ilə səsələnən obyektləri və materialları seçir və qavrayırlar. Nitqin və təfəkkürün inkişafı qavrayışın mənalılığını artırır. Onların qavrayışları daha çox məqsədəyönəlmiş xarakter daşıyır. Məkan, zaman, hərəkət qavrayışı geniş və əhatəli olur.

Diqqət tam mənasında ixtiyari xarakterə malik olur. Böyük məktəblilər maraqlılıq dərəcəsindən asılı olmayaraq

diqqətlərini onlar üçün zəruri olan obyektin üzərinə yönəldə və onun ətrafına mərkəzləşə bilirlər. Böyük məktəblilərdə diqqətin davamlılığı, mərkəzləşməsi əsaslı şəkildə yüksəlir. Bu ən çox böyük məktəblilərin hər gün məktəbdə, sinifdə, ictimai işlər zamanı yerinə yetirdikləri işlərin əhəmiyyətini dərk etmələri ilə bağlı olur. Böyük məktəblilər diqqətlərini paylamaq-da, keçirməkdə çətinlik çəkirlər.

Erkən gənclik yaşında hafizənin inkişafı nəzərə cəpəcaq dərəcədə yüksəkdir. Mənalı, məntiqi yaddasaxlama üstünlük təşkil edir. Bu dövrdə məktəblilər yaddasaxlamanın səmərəli yollarından istifadəyə geniş yer verirlər. Erkən gənclik dövründə təfəkkürün inkişafında da əsaslı yüksəliş baş verir. Bu dövrdə məktəblilərin təfəkkürü özünün müstəqilliyi, tənqidiliyi, ardıcılığı, nəzəri və mücərrəd xarakter daşması ilə fərqlənir. Təfəkkürün proseslərindən və formalarından yerində və düzgün istifadə etmə imkanları var. Bütün bunlarla yanaşı bu dövrdə məktəblilərin ümumiləşdirmələrində bəzən tələskənlik ucundan qüsurlar özünü göstərə bilər.

Təlim prosesində böyük məktəblilərdə bərpəediciləşmə ilə yanaşı yaradıcı təxəyyülün inkişafı üçün də geniş imkan yaranır. Bu hal ən çox şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətdə özünü aydın göstərir.

Erkən gənclik dövründə dostluq. Qrup və kollektivlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq gənclik dövründə fərdi intim dostluğa tələbat artmağa başlayır. Hələ Russo yazırdı ki: - “qayğılı, tərbiyəli gənc insanda yaranan ilk hiss sevgi yox, məhz dostluqdur”. Gərgin dost axtarışı hələ yeniyetmə dövründən başlayır. Ancaq gənclik dostluğu yeniyetməlik dostluğuna nisbətən daha sabit, daha əsas və daha dərinidir. Yeniyetməni dostla ümumi maraq və meyllər birləşdirirsə, gənc ön plana intim münasibəti, emosional yaxınlığı və səmimiyyəti çəkir. Özünüdərk inkişafı və ona məxsus əlamətlər gəncdə “ürəyi boşaltma”, öz həyəcanları, nara-

hatlıqları ilə bölüşmə tələbatı yaradır.Məhz buradan “alter egi” (başqa mən) anlayışı formalaşmışdır.Bu tələbat məhz erkən gənclik dövründə yaranır.

Əlbəttə, gəncin dostluq haqqında təsəvvürü və onun intim səviyyəsi hər bir gəncdə müxtəlifdir.Erkən cinsi yetişkənlik ilə laqədar, qızlarda oğlanlara nisbətən intim dostluğa tələbat daha tez yaranır.Əgər eyni gənc oğlan və qızlarla dostluq formalaşdırsa, onda qızların oğlanlara nisbətən bu dostluqda daha tələbkər olduqlarını görə bilərik. Böyük yaşlarda isə artıq bu fərq hiss olunmayacaqdır.

İntividual fərqlər də bu yaşda olduqca yüksəkdir.Bir qisim yalnız cütlük dostluğu üstün tutur və hesab edirlər ki, əsl dost yalnız bir nəfər olmalıdır.Bir qisim isə əksinə 2,3 və daha artıq insanlarla dostluğu üstün tutur. Digər bir qisim dostluğa böyük tələbat hiss edir, tənhalıq və emosional ünsiyyətin azlığı ilə əlaqədar dostluğa can atır.Bir qisimdə isə dostluq uşaqlıq dövründən yavaş-yavaş inkişafı edərək formalaşmış olur.Bu dostluğun dəyəri hər zaman yüksək olur.

Gənclik dostluğu ilk sərbəst seçilən dərin şəxsi bağlılıq, digər başlılıqları hətta sevgini də üstələyir.Buradan da dostluğun yüksək emosionallığa görünür.

Gənc üçün səmimi, olduğu kimi görünməyə çalışmaq tipik haldır.Nə qədər ki, insan özünü praktik fəaliyyətdə tapmayıb özü haqqında təsəvvürü müəyyən səviyyədə dəyişkən olacaqdır.Buradan da özünü düşünülmüş və ya düşünülməmiş özünüinkaretmə kimi “yad” rollarda sınamaq arzusu formalaşır.Gənc sonacan səmimi olmağa və onun hamı tərəfdən başa düşülməsinə daim can atır.Bir kinofilmdə gənc qəhrmanın sözləri buna tipik nümunədir: “Hamı tərəfindən başa düşülmək, anlanılmaq xoşbəxtlikdir”.

Gənc daim öz daxili dünyasını izah edə bilmədiyi üçün əziyyət çəkir, özünə-inamsızlıq, ünsiyyətdə özünü itirmək, gülünc görünmək qorxusu doğurur, öz hisslərini, arzularını,

ideallarını bildirməyə, özü haqqında danışmağı öyrənməyə imkan yaradan intim dostluq bu mənada mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İki gənc dostun mənasız telefon danışığından qıcıqlanan böyüklər, bəzən hiss edirlər ki, bu söhbətin məzmunu məntiqi deyil, məhz emosionaldır və bu həmsöhbətlər əhvalını, nəinki söz və ifadələr hətta informasiya vasitəsilə dəyişdirə bilər. Öz növbəsində yad dinləyici üçün bu mənasız və başa düşünülməz qalmaqda davam edir.

15-16 yaşlı gənc digər dostluğu münasibətlərdən üstün hesab edirlər və gənclərin dostluğunda yüksək emosionallıq onu illuziyaçı edir. Belə ki, gənc tez-tez nəinki özünü dostluqda, hətta dostluğu idealizə etdirir. Onun dostu haqqında təsəvvürü real “mən”ə yox, ideal “mən”ə yaxındır. Onda simpatiya hissi doğuran insanlar həqiqətdə belə olmasa da onun özünə oxşar gəlirlər. Dostluğa yönəlmiş tələbatlar, bu dövrdə o qədər yüksəkdir ki, real münasibəti kifayət qədər yaxın hesab edilmir.

Bir çox hallarda yuxarı siniflər, digər yaşın nümayəndələri kimi həmyaşıdları ilə dostluğu üstün tuturlar. Bəzən yaş fərqi 1-2 yaşı ötür. Yalnız çoxlarında, xüsusən qızlarda böyükklərlə dostluğa tələbat olur. Bəzi gənclərsə az yaşlı uşaqlarla dostluq edir, hətta bundan böyük zövq alırlar. Ancaq buna həmyaşıdlarla dostluğu əvəz etmir. Əgər normal inkişaf edən gənc özündən aşağı yaşlarla dostluğu üstün tutursa, onda bu seçim onun həmyaşıdları ilə ünsiyyətdə çətinlik çəkdiyini bir daha sübut edir. Buna isə utancaqlıq kimi cəhətlər səbəb ola bilər.

Gənc oğlan və qız dostluğun fərqi hələ tam öyrənilməyib. Ancaq keçmişdən qalan psixoloji təcrübələr – “qadınlar, ümumiyyətlə dostluq etməyi bacarmırlar” fikrini də təsdiq etmir. İnkərar edilməzdir ki, “kişilərin kobud dostluğuna” nisbətən qızlarda ümumi hissiyatlılıq, kiçik psixoloji nüanslara diqqət etməyə meyillilik, “münasibətləri aydınlaş-

dırmaq” və s. münasibətlərin qorunub saxlanıl-masını çətinləşdirir.

Sevgi və cinslərin qarşılıqlı münasibəti. Yeniyetməlik dövründə qızlar və oğlanlar arasında məhdud və utancaq qarşılıqlı münasibət erkən gənclik dövründə hiss olunacaq səviyyədə fəallaşır, yoldaşlıq münasibət dairəsi genişlənir; eyni cins kompaniyası sırasında tez-tez qarışıq qruplarda rast gəlinir.Xüsusiən qızlarda qarışıq dostluğa tələbat artır. V-VII siniflərdə kifayət qədər tez-tez rast gələn saf uşaq sevgisi sırasına artıq 15-16 yaşlı gənclərin ilk ciddi maraq və meylləri, sevgiyə və dərin hissə əsl tələbatları daxil olur.

Yuxarı siniflərdə gənclərin sevgiləri geniş halda “epidemik” xarakter daşıyır, belə ki, bir sinifdə ya heç kimi sevmir, digər siniflərdə isə əksinə.

Cinslərin qarşılıqlı münasibətləri əsas tərbiyəvi problemə çevrilir.Bu münasibətlər flirt xüsusiyyəti və ya daha geniş yoldaşlıq və şəxsi ünsiyyət daşıyırmı? Bu qazanılmış tərbiyə və kollektivdə moral atmosferadan bir başa asılıdır.

Erkən gənclik dövründə cinslərarası ünsiyyət bəzi məlum psixoloji çətinliklərlə qarşılaşır.Ünsiyyət və qarşılıqlı anlaşma həm psixoloji fərqlə, həm də cinslərin ümumi inkişafının sürəti ilə mürəkkəbləşir.Yeniyetmə siniflərində qızlar nəinki fiziki cəhətdən, həmçinin zehni cəhətdən eyni yad oğlanları bir neçə yaş qabaqla-yır. Artıq gənc yaşlarda isə bu fərq bərabərləşir, əvəzinə isə spesifik qabiliyyət və maraqlarda cinsi fərqlər daha qabarıq görünür.Əgər oğlanlarda əşyavi və texniki maraq yaranırsa, qızlarda daxili dünyanın problemləri və insanın qarşılıqlı münasibətlərinə maraq yaranır.Həmyaşıdlarla münasibətdə onlar üçün ən vacib ünsiyyət-inin emosional tərəfi, öz növbəsində eyni cinsli qrupda olma tələbatıdır.Bu tələbat oğlanlarda daha güclü, qızlarda isə artıq 15 yaşdan sonra aşağı enir.

Cinsi yetişkənlik gəncin bütün maraq və narahatlıqlarını güclü, ancaq çox vaxt şüursuz, seksual rəngə boyayır. Məsələ özlüyündə “fizioloji tələbat” da deyil. Yetkin cinsi sevgi qarşısında yeganə harmonik hissi (erotik) həvəs və ünsiyyətdə tələbat, sevimli insana qovuşmaq tələbi qoyur. Yalnız bu 2 həvəs eyni vaxtda inkişaf etmir. Fiziki cəhətdən qızlar tez inkişaf etsələr də, onlarda qayğıya, sevgiyə emosional yaxınlıq nisbətən daha öndə durur. Oğlanlarda isə əksinə, əksər hallarda erotik-hissi həvəs daha erkən müşahidə olunur. Mənəvi yaxınlığa tələbat isə oğlanlarda qızlara nisbətən gec yaranır və ilk növbədə gənci həyatı məsələlərin ümumiliyinə bağlayan həmcins dostuna yönəlmiş olur. Buradan da gəncin şüurunun ikiləşməsi yaranır. Bu bir tərəfdən özünəməxsus diffuz erotizmlə dolu olur; seksual fantaziyalar – hansı ki, digər insani keyfiyyətlərindən məhrum olan seksual obyekt kimi qəbul olunur – bəzən real və ya xəyali obrazlarda personalaşır. Digər tərəfdən isə gənc oğlan, hansı ki, qızlarda zərif hiss yaradacaq məqsədyönlü münasibət məxsusdur.

Eksperimental tədqiqatlar sübut edir ki, 15-18 yaşlı gənc oğlan və qızlar bir-birləri ilə ünsiyyətdə psixoloji çətinlik, həyəcan və gərginlik keçirsələr də bu gənc oğlanlarda qızlara nisbətən daha genişdir. Qızlar bu zaman özlərinə həddən artıq güvənli olurlar. Ola bilər ki, bu bir tərəfdən qızların daha erkən yetişkənliyindən, digər tərəfdən isə bu əxlaqi normalarına uyğun olaraq gənc oğlanın münasibətdə daha fəal rol oynamağı ilə əlaqədar bəzən özünü necə aparması ilə çətinlik çəkməsidir.

Daha erkən cinsi yetişkənlik, təbii ki, məktəb “romanlarının” sayının və ciddilik səviyyənin artması demkdir. Bu da öz növbəsində pedaqoji ustalığ və müəllim üslubunun genişlənməsi tələb edir. Cinsin tibbi gigiyenası ilə məlumatlanmaq, hər hansı cinsi problemlərin gizlənilməsinə və heç

bir qadağa ilə əlaqələnməyən hərtərəfli tərbiyə olunmaq üçün vacibdir.

A.S.Makarenko öz dövründə qeyd etmişdir ki, insana məxsus “sevgi heç zaman sadə heyvani cinsi həvəsdən yarana bilməz. Sevginin gücü digər insani simpatiyalar təcrübəsindən asılıdır. Gənc insan öz valideynlərini yoldaş və dostlarını sevməsə heç zaman öz həyat yoldaşını sevmə bilməz. Bir sözlə, o nə qədər ətrafdakı sevdiyi insanların sayını artırırsa, hər bir kəsə sevgi və qayğı ilə yanaşsa, onun əsl sevgisi daha dərin və geniş olar”. Müasir psixoloji tədqiqatlar da bu fikri təsdiqləyir. Hələ qədimdən məlumdur ki, insanın özünə və onun ətrafdakılarına münasibəti arasında müəyyən asılılıq mövcuddur. Daha çox özünüdərk edən və yüksək özünə-hörmət edən insan, özü özünü “inkar edən” – insana nisbətən daha dərin və sabit dostluğa malik olur. Bu asılılıq seksual münasibət sferasına da aid edilir: Özünə-hörmətin aşağı səviyyəsinə malik insan adətən əks cinsi yalnız seksual obyekt kimi qəbul edir. Bunlardan əlavə, hərtərəfli ünsiyyət və qarşılaşma bacarığı xoşbəxt sevgi və ailə üçün ən vacib dəyərdir. Hisslərin tərbiyəsi-gənci əməyə hazırlıqdan az vacib ictimai tapşırıq deyil.

Gənclərin maraq dairəsi. Hər dövrün gənclərini müqayisə etsək ümumi mədəniyyət səviyyəsinin, gəncin intellektual və maraq dairələrinin müxtəlifliyinin genişlənməsini, artmasını görməmək olmaz. Televiziya və radio informasiyaları elm və texnikanın artması gənclərin hərtərəfli inkişafına səbəb olur.

Keçirilən psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, müvəffəqiyyət qazanan gənclər elmin yeni nailiyyətlər, texnika, mədəniyyət və idman sahələrində, bəzən hətta öz tərbiyəçilərini üstələyir. Başqa cür ola da bilməz. Belə ki, getdikcə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, hər bir nəsil ötən nəslə nisbətən daha savadlı olmalıdır. Həm gənclər nisbətən daha götürülməli olurlar.

Yuxarı siniflərin, əksəri elmlə, ölkənin soyasi həyatı ilə, ölkələrarası münabətlə, idman və incəsənətlə maraqlanırlar. Gənclər arasında ən sevimli məşğulluq – kitab oxumaq. Kinofilm və televiziya filmlərinə baxmaq, rəsm və idmanla məşğul olmaq və s.-dir.

Hər hansı yarış və olimpiada da, hətta ixtisas seçimində aparılan turlarda yüksək nailiyyətlər əldə etmək gəncin elmə maraq göstərməsinə sübutdur.

Elmi dünyagörüşün genişlənməsi üçün gənclər hətta sosial problemlərlə də maraqlanırlar. Bəzənsə belə bir fikir irəli sürülür ki, gəncin maraqları genişdir. Bu maraqlar gəncin dayazlığa, biliyi özü axtarmaq əvəzinə hazır materialı öyrənmək kimi vərdisləri formalaşdırmırmı? Bu hər şeydən öncə təlimin metod və xarakterindən asılıdır. Yuxarı siniflər-gənclər isə bir qayda olaraq öyrənmənin aktiv və sərbəst növlərini üstün tuturlar və bu cəhətdən məktəb bu tələbi nəzərə almalıdır.

Gənclər incəsənətin müxtəlif növlərinə eyni dərəcədə yanaşırlar. Kimisi rəqslə olmağı, kimisi musiqi ilə, kimisi isə rəsmlə məşğul olmağı üstün tuturlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunan problemlər heç də tək-cə yaş problemləri ilə deyil, həmçinin sosial problemlərlə əlaqədardır. Təhsil səviyyəsinin və ailə mühitinin fərqi burada yaş fərqindən üstündür.

Orientalasiyanın dəyərləri və ictimai aktivlik. Erkən gənclik – sosial aktivliyin inkişaf edən dövrüdür. Yuxarı siniflərin ictimai aktivliyi özünün psixoloji üstünlüyünə malikdir. Gəncin yaşına xarakterik olan romantizm onda böyük işlər görməyə imkan yaradır; gənclər kiçik işlərdə böyük iş axtarmağa kənar kömək olmadan nəcərmirlər. İctimai başlanğıc adətən, öz bəhrəsini həmin an yox, yalnız uzun müddət keçdikdən sonra verir. Gənc özü mütləq əməyinin nəticəsini görməli və hiss etməlidir. Əgər belə nəticələr yoxdursa, asan yaranmış entuziazimlə o cür də

sönür, laqeydlilik və apatiya ilə əvəz olunur. Bu səbəbdən A.S. Makarenkonun yaxın və uzaq perspektivlərin birləşməsi haqqında məşhur göstərişini nəzərə almaq vacibdir.

Romantizm və ideala can atma gənci güc, şücaət, qəhrəmanlıq tələb edən istənilən başlanğıc üçün xüsusi fəal edir. Bu özünü təsdiq və cəsarətliliyi, qəddarlığa barışmazlığı tərbiyə etmək üçün yaxşı imkan yaradır. Ancaq qeyri-adiliyə canatma, bəzən zərərli sosial kanal (öz orijinallığını və cəsarətliliyini nümayiş etdirmək) boyu da davam edir. Bundan əlavə, gənc məksimallığı, qiymətləndirmənin artması, həqiqəti düzgün və sağlam başa düşmək üçün tez-tez mane olur. Gənc bəzən yeniyetməlik səbrsizliyi, bir tərəfdən qətiyyətliliyindən uzun müddət azad ola bilmir. Bəzi yuxarı siniflərdə hiperkritisizmin özünəməxsus cizgiləri müşayiət olunur. Onlar unudaraq ki, özləri də elə həmin şəraitin məhsullarıdır, mövcud olan dünyaya sanki kənardan izləyir. Belə gənclər diqqətini hər şeydən əvvəl onları qane etməyən və öz ideallarına uyğun gəlməyənə cəlb etməyə meyillidirlər. Bunlarla yanaşı, məsələ nəinki çatışmamazlıqları görməyi öyrənmək, hətta bu çatışmamazlıqların aradan qaldırılması ilə mübarizə aparmaqdadır.

Dünyagörüşün formalaşması. Erkən gənclik – dünyagörüşün formalaşması dövrüdür. Əlbəttə ki, dünya görüşün təməli hələ də çox erkən, uşaqlıq dövründən qoyulur. Bu müəyyən vərdislər, simpatiya və antipatiyaların, hansılar ki, sonradan dərk edir və davranışın məlum norma və prinsiplər formalarına çevrilir, praktik qavraması ilə başlayır. Yalnız şəxsiyyətin inkişafın yüksək səviyyədə onda bu prinsipləri müəyyənləşmiş ətraf aləmi nəinki anlamağa, hətta onu qiymətləndirməyə özünün ona münasibətini aydınlaşdırmağa imkan verən vahid sistem ətrafında birləşdirmək tələbi yaranır. Belə dünyagörüşü axtarışı, bəzən məlum dəyərlərin, guya ki, ətraf aləmin hansısa tərəflərin və ya özünün davranışının qiymətləndirilməsi ilə qəbul

edilir. Dünyagörüşün inkişafının ilkin göstəricisi – həyat yaranışının daha ümumi prinsip və təbiətinin universal və bəşəriyyətin mövcudluğuna şüurlu marağın inkişafıdır. Bəzən bu “fəlsəfiləşmək” forması alsada, onun arxasında kütləni yarılmış, kəsilmiş sübut və faktlarla fundamental məlumatlandırmaq tələbi durur. Hansılar ki, bu vaxtadək yuxarı siniflərdə yığılmışdır. Fakültativ məşğələlər və ya fəlsəfə dərnəkləri bu sistemləşməni həqiqi mənada yüngülləşdirə bilər.

3.6. Qrupların psixologiyası

Cəmiyyət, müəyyən sayda insanların tipik fəaliyyətlərində iştirak edən və ümumi maraqlar, dəyərlər və normalarla tənzimlənən qurulmuş münasibətlər sistemi ilə bir-birinə bağlı olan sabit icmalar olan sosial qruplardan ibarətdir. Qrupların təsnifatı psixologiya üçün çox vacibdir, çünki insanlar arasındakı münasibətlərin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Böyük qruplar bir ölkə və ya ştatda mövcud olan və şəxsi əlaqələri mütləq tələb etməyən müxtəlif növ sosial əlaqələrə əsaslanan insanların icmalarıdır. Böyük qruplar adətən həmişə aydın xüsusiyyətlərə malikdir:

- onlar daim inkişaf edir və təkmilləşirlər;
- onların öz xüsusi maraqları var;
- onlar özləri və bütün üzvləri üçün öz nümayəndələrinə qarşı daxili və xarici qarşılıqlı əlaqəni tənzimləyən sosial norma və tələblər toplusunu hazırlayırlar;
- onlar bütün vasitələrlə effektiv vəziyyətdə saxlanılan öz müəyyən edilmiş rol strukturuna malikdirlər.

Böyük sosial qruplar mənşəyinə və fəaliyyət formalarına görə çoxsaylı və müxtəlifdir. Adətən siniflər, etnik qruplar (millətlər), siyasi və ictimai təşkilatlar və dini konfessiyalar arasında fərq qoyulur. Müəssisələri, yerli

təşkilatları, ərazi icmalarını (bir rayonun, şəhərin sakinləri) orta sosial qruplar adlandırmaq olar.

Kiçik qruplar, üzvlərinin birbaşa əlaqələri və ciddi iyerarxi əlaqələri olan kiçik icmalardır.

Mikroqruplar kiçik qruplar daxilində yaranan və üzvləri arasında münasibətlərin xüsusi yaxınlığı ilə seçilən qruplardır.

Mütəşəkkil qruplar aydın təşkilati struktura malik olan və uzun müddət davamlı şəkildə mövcud olan qruplardır.

Bunun əksinə olaraq, qeyri-təşkil edilməmiş qruplar belə bir quruluşa və qurulmuş əlaqələrə malik deyillər və ya yeni yaradılmış və ya qısa müddət ərzində mövcuddurlar. Qeyri-mütəşəkkil icmalarda yaranan psixoloji hadisələrə adətən kütləvi hadisələr deyilir, yəni insanlar birliyində kortəbii olaraq yaranır. Bunlara adətən panika, kütləvi ünsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləri, izdihamda insanların davranışı, reklam psixologiyası və şayiələrin yayılması daxildir.

Bundan əlavə, qruplardakı insanlar arasında qarşılıqlı əlaqənin, ünsiyyətin və münasibətlərin qurulduğu psixoloji mexanizmlər var. Bunlara imitasiya və infeksiya daxildir. Təqlid, başqa insanların xarici (davranış) və ya daxili (psixoloji) xüsusiyyətlərini qəbul etmək, götürmək və bərpa etməkdə təzahür edən bir fərdin və ya qrupun hansısa standart və ya modelə tabe olmasının psixoloji prosesidir. Yoluxma birbaşa təmas şəraitində bir şəxsdən və ya qrupdan digərinə emosional vəziyyətin ötürülməsinin psixoloji mexanizmidir, onların müəyyən şərtlərə həssaslığını və digər insanların psixoloji təsirini (təsirini) əks etdirir.

Formal və qeyri-rəsmi qruplar da var. Birincilərin xaricdən verilən strukturu var, ikincilər onu özləri yaradır. Rəsmi qrup əvvəlcədən müəyyən edilmiş, adətən rəsmi olaraq qeydə alınmış məqsədlərə, qaydalara, təlimatlara və

nizamnamələrə uyğun fəaliyyət göstərir. Qeyri-rəsmi qrup şəxsi bəyənmə və bəyənməmə əsasında formalaşır.

İnkişaf etməmiş qruplar mövcudluqlarının ilkin mərhələsində olan qruplardır. Onlar tez-tez diffuz adlanır.

Yüksək inkişaf etmiş qruplar uzun müddət yaradılmış, məqsəd və ümumi maraqların vəhdətinin olması, sabit münasibətlər sistemi, birlik və s. ilə xarakterizə olunan qruplardır. Onlara adətən komanda deyilir.

İstinad (standart) qruplar insanların öz maraqları, bəyəndikləri və bəyənmədikləri qruplardır.

Qeyri-istinad qrupları (üzvlük qrupları) insanların həqiqətən aid olduğu və işlədiyi qruplardır.

Həqiqi qruplar insanların gündəlik həyatda və fəaliyyətlərdə daima özlərini tapdıqları qruplardır.

Şərti qruplar bəzi ümumi xüsusiyyətlərə görə birləşən qruplardır, məsələn, yaş, cins və s.

İbtidai qruplar bütün insanlar arasında daimi şəxsi birbaşa təmasların olduğu qruplardır.

İkinci dərəcəli qruplar bir sıra ilkin qruplardan ibarət qruplardır. Sonuncuda adətən bütün insanlar arasında daimi şəxsi əlaqə olmur.

Qruplarda psixoloji hadisələri müxtəlif əsaslarla təsnif etmək olar: konkret icmalara mənsubiyyətinə görə, sabitliyinə görə, məlumatlılıq dərəcəsinə görə və s. Onların insanların müxtəlif sosial qruplara mənsubiyyətinə görə təsnifatı fundamental və metodoloji cəhətdən daha əhəmiyyətlidir, çünki onların fəaliyyət nümunələri və xüsusiyyətlərinin əksəriyyətini müəyyən edən bu meyardır.

Bundan əlavə, yadda saxlamaq lazımdır ki, cəmiyyətdəki bütün psixoloji hadisələrin əsasını insanlar arasında qarşılıqlı təsir, qavrayış, münasibətlər və ünsiyyətin ümumi sosial prosesləri təşkil edir. Maddi nemətlərin istehsalı və istehlakı zamanı insanlar bu proseslərin əhatə dairəsini və həddlərini genişləndirərək müxtəlif növ ictimai əlaqələrə

girirlər. Onların xüsusiyyətlərini düzgün dərk etmədən insanların psixologiyasını yaxşı başa düşmək mümkün deyil.

Qruplarda yaranan psixoloji hadisələrə aşağıdakılar daxildir: ümumi sosial proseslər, böyük, kiçik qruplarda və qeyri-mütəşəkkil icmalarda yaranan hadisələr və proseslər, fərdlə bağlı hadisələr.

Ümumi sosial proseslər konkret sosial qruplara mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bir çox insanların psixologiyasının təzahürünü təmin edən hadisələrdir. Bunlara daxildir: qarşılıqlı əlaqə, sosial qavrayış, münasibətlər, ünsiyyət.

Qarşılıqlı əlaqə insanların bir-birinə qarşılıqlı təsir prosesidir, onların birgə münasibətlərinə və əlaqələrinə səbəb olur.

Sosial qavrayış (sinonimi: sosial qavrayış) sosial obyektlərin qavranılması prosesidir, adətən insanlar və sosial qruplar deməkdir.

Münasibətlər (sinonimi: şəxsiyyətlərarası münasibətlər) insanların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan və onlarda iştirak edən şəxslərin müxtəlif emosional təcrübələri ilə müşayiət olunan subyektiv əlaqələrdir.

Ünsiyyət nitq və nitqdən kənar təsir vasitələrindən istifadə etməklə həyata keçirilən və ünsiyyətdə iştirak edən insanların motivasiya, idrak, emosional-iradi və davranış sferalarında dəyişikliklərə nail olmaq məqsədi güdən qarşılıqlı əlaqədir.

Qrup liderləri səlahiyyətlərinin sosial xarakterinə görə (ənənəvi, bürokratik və xarizmatik liderlər fərqləndirilir), insanlara qarşı səlahiyyətlərinə görə (avtoritar və demokratik liderlər fərqləndirilir), siyasi sistemə görə (funksional və funksional olmayan) növlərə bölünür. liderlər, konformistlər və qeyri-konformistlər fərqlənir) və liderlik üslubuna görə.

Ənənəvi lider adət-ənənələrə və rituallara arxalanan liderdir. Bu vəziyyətdə lider sonuncunun daşıyıcısı və ekspertidir və güc növü özü kifayətdir

Xarizmatik lider, fəaliyyətin mənası liderlə ardıcılıqları arasında xüsusi əlaqədə özünü müəyyən bir məqsədə çatmağa hazır hiss etdikdə və onun xüsusi müstəsna keyfiyyətlərə, istənilən çətinlikləri dəf etmək qabiliyyətinə malik olduğuna əmin olan liderdir. , və gələcək uzun illəri proqnozlaşdırın.

Avtoritar lider siyasi fəaliyyətdə tərəfdaşlarını maksimum dərəcədə öz təsirinə tabe etməyə çalışan, onların fəaliyyətinə ciddi nəzarət edən, təşəbbüslərini sərt şəkildə boğmağa çalışan liderdir.

Demokratik lider öz həmfikirələrinin fəaliyyətini qəti şəkildə məhdudlaşdırmayan, siyasi fəaliyyətin ən mühüm məsələlərində onlarla məsləhətləşən, onlara təşəbbüs və yaradıcılıq nümayiş etdirməyə imkan verən liderdir.

Funksional lider öz fəaliyyətində siyasi fəaliyyət qaydaları ilə ona tapşırılmış vəzifələri yerinə yetirmək hüddurlarından kənara çıxmayan liderdir.

Disfunksional lider öz fəaliyyətində siyasi prosesin işləməsinin məntiqi və normaları ilə məhdudlaşmayan liderdir.

Bayraqdar lider, fəaliyyəti həmişə maraqlarını təmsil etdiyi sosial varlığın əsas ideyalarının müdafiəsi ilə bağlı olan liderdir.

Xidmətçi lider sosial qrupunun məqsədləri naminə özünü tamamilə siyasi fəaliyyətə həsr edən liderdir.

Lider-tacir, öz sosial qrupunun maraqlarını, əsasən, digər sosial subyektlərlə siyasi müqavilələr bağlamaq yolu ilə həyata keçirməyə çalışan liderdir.

Yanğınsöndürən lideri əsas fəaliyyəti siyasi fəaliyyətin ən mühüm və qaçılmaz problemlərinin həllinə yönəlmiş liderdir.

Lider-aktyor (demaqoq) davranışının xarici təsirlərinə həddindən artıq arxalanan və əməldə deyil, sözdə daha çox vəd verən liderdir.

Konformist lider (nonkonformist) siyasi sisteminin təsirinə tabe olan (və ya tabe olmayan) liderdir.

Kiçik sosial qruplarda psixoloji proseslər və hadisələr

Psixologiya kiçik qruplarda baş verən psixoloji hadisələrin və proseslərin yaranması, fəaliyyət göstərməsi və inkişafı qanunauyğunluqlarını diqqətlə öyrənir və təhlil edir.

Kiçik qruplar, üzvləri fəaliyyətlərinin ümumi məqsədi ilə birləşən və bütövlükdə qrupun yaranması üçün əsas olan birbaşa şəxsi əlaqədə (ünsiyyətdə) olan kiçik icmalardır.

Kiçik bir qrupun meydana gəlməsi sosial-iqtisadi səbəblərlə bağlıdır. Bir tərəfdən, cəmiyyət və onun iqtisadiyyatı özləri üçün ilkin dəyərlərin formalaşdığı "hüceyrələr" yaradır - iqtisadi və sosial, daha sonra özləri bütövlükdə qurulur. Digər tərəfdən, cəmiyyətdə var olan və yaşayan hər bir insan hansısa qruplara (sosial əhəmiyyətinə, məşğul olduğu peşə fəaliyyətinin nüfuzuna görə, özünü təsdiq etmək üçün) qoşulmağa çalışır. Nəhayət, inkişafının ən yüksək mərhələsində kiçik bir qrup həyat və fəaliyyətin ciddi təşkili və tənzimlənməsi, hörmətli bir rəhbərin olması, münaqişələrin olmaması, yüksək mənəvi və etik ab-hava ilə xarakterizə olunan bir komandaya çevrilir. üzvləri arasında yaxşı münasibətlər və birlik. Kollektivdə insan hərtərəfli və yaradıcı şəkildə inkişaf edir.

Kiçik qruplar formal və qeyri-rəsmi, zəif inkişaf etmiş və yüksək inkişaf etmiş, diffuz, birləşmiş, referent və qeyri-referent ola bilər.

Kiçik qrupun inkişafının ən yüksək forması komandadır.

Komanda insanların birləşməsinin ən yüksək formasıdır, birgə fəaliyyət üçün ən əlverişli şərait yaradır.

Komandanı digər insanların birləşmə formalarından fərqləndirən xarakterik xüsusiyyətlər:

- bütün insanlar üçün ümumi bir obyektə yönəldilmiş, bu müddət ərzində onlar iş yeri, vaxtla əlaqəli və ümumi istehsal alətlərinə, istehsalat binalarına və s.

- aydın, sabit struktura, ümumi iradəyə malik, sözcüsü etibarlı şəxslər (liderlər) olan insanların mütəşəkkil birliyinin real əlamətləri;

- bütün komanda üzvlərinə xas olan ümumi ideya və düşüncələr, ümumi əxlaqi və etik standartlar, sıx münasibətlər.

Hər hansı bir qrupun bu və ya digər strukturu var - onun üzvləri arasında müəyyən nisbətən sabit münasibətlər toplusu. Bu əlaqələrin xüsusiyyətləri qrupun bütün həyat fəaliyyətini, o cümlədən üzvlərinin məhsuldarlığını və məmnunluğunu müəyyən edir. Qrupun strukturu həm xarici, həm də daxili amillərlə müəyyən edilə bilər. Bəzən qrup üzvləri arasında münasibətlərin xarakteri başqa qrupun və ya kənardan gələn hansısa şəxsin qərarları ilə müəyyən edilir.

Kiçik bir qrupun psixologiyasının hərtərəfli öyrənilməsi, ilk növbədə, bir qayda olaraq, aşağıdakıları əhatə edən psixoloji quruluşu başa düşməyi əhatə edir:

- kompozisiya alt strukturu, yəni. bütövlükdə qrupun tərkibi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olan qrup üzvlərinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin məcmusu.

Qrupun kəmiyyət və keyfiyyət tərkibini nəzərə almaq lazımdır. Bundan əlavə, psixoloji xüsusiyyətləri onların birgə fəaliyyətinin xarakterinə, onlar arasındakı şəxsiyyətlərarası münasibətlərə, qeyri-rəsmi mikroqrupların formalaşmasının unikallığına, statusuna və mövqelərinə təsir edən üzvlərinin milli mənsubiyyəti və sosial mənşəyi haqqında aydın təsəvvürlərə malik olmaq çox vacibdir. onlarda çoxlu insan;

- emosional şəxsiyyətlərarası üstünlüklərin alt strukturu, yəni onun üzvlərinin real şəxsiyyətlərarası əlaqələrinin məcmusunun təzahürü, insanlar arasında mövcud olan bəyənmə və bəyənməmələr ilkin olaraq sosiometriya metodundan istifadə etməklə çox tez qeydə alınır.

Sosiometriya qrup üzvlərinin sabit qarşılıqlı üstünlüklərinin mövcudluğunu müəyyən etməyə imkan verir, bunun əsasında konkret şəxslərin hansına yönəldiyi, müxtəlif səlahiyyətlərə və fərdi şəxsi xüsusiyyətlərə malik insanların orada necə bir arada yaşaması barədə sabit fərziyyələr qurmaq olar. , onlar arasında hansı münasibətlər mövcuddur və s. və s. şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqədə özünü göstərən keyfiyyət xüsusiyyətləri;

- kommunikativ alt struktur - kiçik qrup üzvlərinin həm öz aralarında, həm də xarici mühit arasında mövcud olan, əlavə olaraq onlarda müxtəlif informasiya və biliklərin müəyyən həcmnin cəmləşməsinə əks etdirən informasiya axını sistemlərindəki mövqelərinin məcmusudur. Sonuncuya sahib olmaq qrup üzvünün mövqeyinin mühüm göstəricisidir, çünki məlumatı qəbul etmək və saxlamaq imkanı ona bunda xüsusi rol və əlavə imtiyazlar verir.

Kiçik bir qrupda mövcud olan ünsiyyət əlaqələrinin təhlilinə müraciət etmək, birgə fəaliyyətin effektivliyini və ya üzvləri arasında münasibətlərdə mənfi emosional fonun mövcudluğunu öyrənmək lazım olduğu hallarda xüsusilə vacibdir;

- funksional münasibətlərin alt strukturu - kiçik qrup üzvlərinin müəyyən rol oynamaq və müəyyən vəzifələri yerinə yetirmək qabiliyyətindən irəli gələn müxtəlif qarşılıqlı asılılıqlarının təzahürlərinin məcmusudur.

Ümumiyyətlə, kiçik qrup, insanların konkret fərdi və sosial-psixoloji keyfiyyətlərinə görə müxtəlif vəzifələr tutduqları, müxtəlif vəzifələr yerinə yetirdikləri, konkret

rolla əlaqədar olaraq bir-birlərinə müəyyən münasibət yaşadıqları son dərəcə mürəkkəb orqanizmdir.

Fəaliyyətin və xüsusi təhlilin müstəqil subyekti kimi kiçik qrup onun psixologiyasının məzmunu baxımından xarakterizə edilə bilər. O, hər hansı digər insanların birliyi kimi, onu təşkil edən insanların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin təzahürlərinin sadəcə cəminə endirilə bilməyən özünəməxsus xüsusiyyətləri olan mənəvi həyat və psixologiyanın birliyi ilə birləşir və hansı formada fəaliyyət göstərir:

- qrup münasibətləri;
- qrup istəkləri;
- qrup hissləri;
- qrup ənənələri.

Kiçik qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemi öz daxili psixoloji kondisionerinə və mürəkkəbliyinə görə bəzən kortəbii şəkildə inkişaf edir. Əksər hallarda onu ayırd etmək çətinidir və çox vaxt təşkilati cəhətdən rəsmiləşdirilmir, xüsusən ilkin dövrdə. Eyni zamanda, bu, son dərəcə əhəmiyyətlidir və çox diqqətlə öyrənilməli və dərk edilməlidir, çünki şəxsiyyətlərarası münasibətlər əsasında kiçik bir qrupun psixologiyasının bütün digər komponentləri deyil, həm də onların bir çox tərkib elementləri formalaşır: qarşılıqlı tələblər və normalar. birgə həyat və fəaliyyət; daimi şəxsiyyətlərarası qiymətləndirmələr, empatiya və simpatiya; psixoloji rəqabət və rəqabət, təqlid və özünü təsdiqləmə.

İnsan münasibətlərinin strukturu adətən bir-biri ilə əlaqəli üç komponentə bölünür: koqnitiv, emosional və davranış.

Kiçik bir qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin koqnitiv komponenti bütün psixi prosesləri əhatə edir: hisslər, qavrayış, təmsil, yaddaş, təfəkkür, təxəyyül. Digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olan insan bu proseslərin köməyi ilə ortaq

fəaliyyətlərdə tərəfdaşların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənir. Qarşılıqlı qavrayışların xüsusiyyətlərinin təsiri altında qarşılıqlı anlaşıma və münasibətlər formalaşır.

Qarşılıqlı anlaşımanın ən vacib xüsusiyyətləri onun adekvatlığı və eyniləşdirilməsidir. Qarşılıqlı anlaşımanın adekvatlığı bir insanın digəri tərəfindən zehni əks olunmasının dəqiqliyidir. Qarşılıqlı anlaşmada eyniləşdirmə bir fərd tərəfindən öz şəxsiyyətinin başqa bir fərdin şəxsiyyəti ilə eyniləşdirilməsidir. Burada hadisələri, obyektləri və təsvirləri müqayisə etmək mexanizmi özünü göstərir. Məqsəd yönümlü bir proses olaraq, eyniləşdirmə onların hər birinin şüurunda iki fərd arasındakı oxşarlıqların və ya fərqliliklərin müəyyən edilməsi ilə başa çatır.

Münasibətlərin emosional komponenti digər insanların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin təsiri altında bir insanda yaranan müsbət və ya mənfi təcrübələri ifadə edir. Bunlar bəyənmə və ya bəyənməmə, özündən, tərəfdaşdan, işdən məmnunluq və s. ola bilər.

Emosional identifikasiya iki subyektin eyniləşdirilməsində özünü göstərir və empatiya ilə müşayiət olunur - başqasının təcrübəsinə emosional cavab, empatiya və simpatiya. Empatiya başqasının yaşadığı hisslərin təcrübəsidir və simpatiya da başqasının təcrübələrinə şəxsi münasibətdir. Həm də aktiv empatiya var - iştirakçılıq, bu, təkcə başqası üçün narahatlıq deyil, həm də ona kömək edir. Emosional komponent qeyri-rəsmi münasibətlərdə əsas tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirir.

Davranış komponenti münasibətlərin tənzimlənməsində aparıcı rol oynayır. Buraya müəyyən bir insanın digər insanlara, bütövlükdə qrupa münasibətini ifadə edən üz ifadələri, jestlər, pantomimalar, nitq və hərəkətlər daxildir.

Şəxslərarası münasibətləri qiymətləndirmək üçün əsas meyar qrupun və onun üzvlərinin məmnunluq və ya narazılıq vəziyyətidir. Bunda ən mühüm rol bəyənmə və

bəyənməmə, cəlbədicilik və cəlbədicilik oynayır. Birincilər yalnız emosional səviyyədə özünü göstərir, ikincisi isə cazibə və itələmə anını əhatə edir. Şəxslərarası cəlbədicilik əsasən münasibətlərə təsir edən insanların uyğunluğu-uyğunsuzluğu adlanan fenomendən asılıdır. Uyğunsuzluq yarandıqda mənfi münasibətlər və kəskin münaqişələr yaranır.

Kiçik bir qrupda müxtəlif növ münasibətlər var.

İctimai-siyasi - qrupda ictimai və digər tədbirlərin hazırlanması və keçirilməsi prosesində yaranan və fəaliyyət göstərən münasibətlərdir.

Xidmət münasibətləri kiçik qrup üzvlərinin müxtəlif növ problemlərin həllində və üzvləri üçün vacib olan məqsədlərə çatmaqda birgə peşə fəaliyyəti prosesində inkişaf edən münasibətlərdir.

Ofisdənkənar – kiçik qrupun üzvləri arasında rəsmi (peşəkar) fəaliyyətindən kənarda yaranan münasibətlər: asudə vaxtlarda, birgə istirahət zamanı və s.

Kiçik qrupdakı münasibətlər müəyyən prinsiplərin tələblərinə cavab verməlidir. Hörmət və təbəçilik prinsipi kiçik qrupda aşağıdakılara uyğun gələn belə münasibətlərin yaradılmasını nəzərdə tutur: ictimai əxlaq və etika normalarına, insanlar arasında ünsiyyət və qarşılıqlı fəaliyyət maraqları naminə qurulmuş əməkələrə; bütün üzvlərinin fərdi və sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını, onların maraqlarına, meyllərinə və istəklərinə diqqətlə yanaşmağı təmin edir. Eyni prinsip qrupun bütün üzvləri tərəfindən hər bir şəxsin şəxsi ləyaqətinin, peşə və sosial statusunun yerinə yetirilməsində təbəçiliyi tələb edir.

Qrup üzvləri arasında birləşmə prinsipi onun bütün üzvləri arasında qarşılıqlı yardımın, dəstəyin, qarşılıqlı fəaliyyətin və qarşılıqlı anlaşmanın formalaşmasını nəzərdə tutur. Kiçik bir qrupun üzvləri ona məxsus olanı yüksək dəyərləndirməyə və dəyərləndirməyə, bir-birlərinə kömək

və dəstək verməyə, yoldaşlarını nalayiq əməllərdən çəkəndirməyə borcludurlar.

Humanizm prinsipi inam, səmimiyyət və əlçatanlıq ilə xarakterizə edilməli olan kiçik qrupdakı münasibətlərdə həssaslıq, həssaslıq, ədalətlik və insanpərvərliyi nəzərdə tutur.

Qrup istəkləri kiçik bir qrup üzvlərinin davranışının və birgə söylərinin əsasında duran məqsədlər, məqsədlər, ehtiyaclar, motivlər (maraqlar, dəyərlərdir).

Kiçik qrup üzvlərinin istəkləri hərtərəfli və ümumən, ilk növbədə, onların obyektiv qarşısına çıxan, hamı üçün ümumi olan, hər biri üçün fərdi olan vəzifə və məqsədləri, habelə onların arzu və tələblərinə cavab verən spesifik ehtiyac və maraqlarını həyata keçirmək üçün hərtərəfli və ümumi şəkildə ifadə edir. hər bir fərdin və hamısının birlikdə. Arzular, kompas kimi, insanları müəyyən, daim saxlanılan istiqamətə yönəldir və aparır. Onların vasitəsilə onların həyat və fəaliyyətlərinin aralıq nəticələri dövrü olaraq dolayı yolla idarə olunur. İntegrasiya edilmiş formada onlar davamlı olaraq müxtəlif şəraitlərdə və obyektiv reallıq şəraitində kiçik qrup üzvlərinin birgə söylərini və birbaşa fəaliyyətini tənzimləyirlər.

Məqsədlər qrup üçün ən əhəmiyyətli obyektlər, hadisələr, vəzifələr və obyektlərdir, nailiyyət və sahiblik onun fəaliyyətinin mahiyyətini təşkil edir. Məqsədlər onlara hansı əhəmiyyət verməsindən və sosial həyatda hansı rol oynamasından asılı olaraq, yaxın və uzaq, sosial əhəmiyyətli və yalnız konkret qrup üçün vacib ola bilər.

Bir qrupun ehtiyacları onun və üzvlərinin ehtiyac duyduğu şeydir.

Kiçik bir qrupun motivləri onun üzvlərinin birgə fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvələridir, onları, bir qayda olaraq, birləşdikləri bu və ya digər fəaliyyətlə məşğul olmağa məcbur edir.

Kiçik qrup üzvlərinin birgə fəaliyyət sistemində istəklər müəyyən funksiyaları yerinə yetirir:

- bütün qrup üzvlərinin ehtiyaclarını əks etdirmək üçün qrup istəklərinin mümkünlüyünü göstərən dəyər-normativ;

- təşkilati-funksional, həyata keçirilərkən onların həyata keçirilməsi üçün vasitələr və şərtlər kontekstində qrup istəkləri qrupdaxili və qruplararası qarşılıqlı əlaqənin təşkili üsulu kimi çıxış edir;

- kiçik qrup üzvləri üçün birgə fəaliyyətin şəxsi mənasını və əhəmiyyətini əks etdirən fərdi motivasiya.

Qrup rəyi kiçik qrup üzvlərinin həm daxilində, həm də xaricdə baş verən müəyyən faktlara, hadisələrə və ya hadisələrə ümumi və ya üstünlük təşkil edən münasibətini ifadə edən dəyər mühakimələrinin məcmusudur.

Qrup rəyi qrupun inkişafının, onun birləşməsinin, üzvlərinin birgə söylərinin səmərəliliyinin, bəzi hallarda isə psixologiyasının ideoloji yönümünün göstəricisidir.

Qrup rəyi müəyyən funksiyaları yerinə yetirir:

- informasiya xarakterli, kiçik qrupun inkişafının hansı mərhələsində olduğunu, onun birləşməsinin nə olduğunu, üzvləri arasında münasibətlərin xarakterini və s.;

- təsir funksiyası, onun vasitəsilə qrupun bütün üzvlərinə birgə fəaliyyət maraqları, ümumi rəy və mülahizələrin inkişafı və s.

- qiymətləndirici, onun köməyi ilə qrup üzvləri kiçik qrup daxilində və ondan kənarda baş verən müəyyən hadisə və hadisələrə münasibət bildirirlər.

Qrupun ümumi rəyi real və təsirli mənəvi qüvvədir. Onun vasitəsilə hər bir üzvünə, ilk növbədə, onun hərəkətlərinə və hərəkətlərinə başqa insanlar tərəfindən reaksiyalar barədə məlumat verməklə təsir göstərir; ona qrup və ya sosial norma və dəyərlərə uyğun gələn müəyyən tələblər irəli sürmək; qiymətləndirmə, tərif, bəyənmə,

qınama, qınama şəklində ifadə olunan hərəkət və davranışlarına daimi nəzarət və qiymətləndirmə. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, qrup rəyinin təsirinin psixoloji mexanizmi fərddə təkcə müsbət deyil, həm də mənfi təsirdə özünü göstərə bilər.

Qrup rəyinin effektivliyi aşağıdakılarla izah olunur:

a) qrupun bütün üzvlərinin şüurunun, hisslərinin və iradəsinin cəmlənmiş formada ifadə olunduğu inandırma və psixoloji məcburiyyətin birləşməsi (sağlam qrup rəyinin mühakimələri və qiymətləndirmələri insanda şüurlu özünə hörmət ehtiyacını doğurur. , hisslər sahəsinə dərinlən təsir etmək və özünü inkişaf etdirmək üçün aktiv bir istək yaratmaq);

b) hadisələrə reaksiyanın səmərəliliyi, qrup üzvləri tərəfindən fərdin hərəkətlərinin qiymətləndirilməsinin sistemliliyi, aşkarlığı və qaçılmazlığı;

c) bir sıra qrup mülahizələrinin qiymətləndirmə standartlarına çevrilməsi və təkcə şüura deyil, həm də insan psixikasının şüuraltı sferasına təsir etmək qabiliyyəti.

Qrup rəyi formalaşma və inkişaf prosesində üç mərhələdən keçir:

- onlardan birincisində qrup üzvləri konkret hadisəni bilavasitə yaşayır, ona şəxsi mühakimələrini və münasibətlərini bildirirlər;

- ikincidə – kiçik qrupun üzvləri öz fikirlərini, baxışlarını, qiymətləndirmələrini və hisslərini mübadilə edir və bu münasibətlər qrup müzakirəsinin obyektinə çevrilir, tədricən ümumi baxış nöqtəsinə çevrilir;

- üçüncü mərhələdə müzakirə mövzusu üzrə aydın və aydın qrup mövqeyi hazırlanır və bu, bütün qrup üzvləri tərəfindən qəbul edilir.

Qrupda rəsmi rəylə yanaşı, bir qayda olaraq, ictimaiyyətə açıqlanmayan qeyri-rəsmi rəy də ola bilər. Bu fikir rəsmi ilə üst-üstə düşməyə və hətta ona qarşı çıxma bilər.

Çox vaxt onun daşıyıcıları müsbət və mənfi yönümlü qeyri-rəsmi mikroqrupların nümayəndələridir. İstənilən halda, qeyri-rəsmi rəy qrupun güclənməsinə və orada sağlam psixoloji ab-havanın sabitləşməsinə töhfə vermir. Siz hökmlərin mənşəyini və hansı əsasda formalaşdığını bilməli, onları düzgün nəzərə almalı və lazım gələrsə, nəzərə almamalısınız.

Qrup əhval-ruhiyyəsi mürəkkəb emosional vəziyyətlər, qrup üzvlərinin ümumi emosional əhval-ruhiyyəsi, qrup və onun ayrı-ayrı üzvlərinin psixologiyasının bütün təzahürlərinin istiqamətini, istiqamətini və xarakterini əsasən müəyyən edən müəyyən bir dövrdə mənimsəmiş təcrübələr toplusudur. .

Qrup hisslərinə adətən aşağıdakılar daxildir:

- konkret hadisələr və faktlar üzrə birgə təcrübə;
- bir müddət qrupu və ya onun bir hissəsini ələ keçirmiş oxşar emosional vəziyyətlər;
- bütün qrup üzvlərinin hərəkət və davranışlarında vasitəçilik edən emosiyaların və hisslərin sabit vəziyyəti.

Qrup əhval-ruhiyyəsi fərdlərin hisslərini artırır, onların həyat və fəaliyyətlərinə təsir göstərir. Bu proses sosial psixologiyanın ümumi qanunauyğunluğunu ortaya qoyur ki, bu da ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı əhval-ruhiyələrin bir ümumi halda birləşməsi onun tərkib hissələrinin cəmindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən yeni bir bütövlük yaradır. Və bu paylaşılan əhval-ruhiyyə (ümumi təcrübə və hisslər) çox vaxt çox güclü hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, yadda saxlamaq lazımdır ki, bəzi əhval-ruhiyyə - həvəs, ümumi uğura inam, ehtiras, ehtiras, ümumi yüksəliş vəziyyəti - birgə səylərə və qrupun uğuruna kömək edir. Digər əhval-ruhiyyə - tənəzzül vəziyyəti, özünə inamın olmaması, ümitsizlik, cansıxıcılıq, inciklik və ya narazılıq - əksinə, onun imkanlarını kəskin şəkildə azaldır.

Konkret siyasi, əxlaqi, estetik, peşəkar və digər fakt və hadisələrlə bağlı kiçik qrup üzvləri arasında müvafiq əhval-ruhiyyə və digər emosional vəziyyətlərin dövrü aktivləşməsi (kortəbii və ya məqsədyönlü) belə vəziyyətlərin möhkəmlənməsinə, onların sabitliyinin təzahürünə və , beləliklə, uyğun sosial hisslərin yaranmasına, formalaşmasına. Bununla belə, hisslərdən fərqli olaraq, qrup əhval-ruhiyyəsi daha çox dinamizmlə xarakterizə olunur. Onlar daha kortəbii şəkildə yaranır və qrup daxilindəki hisslərdən və ya ondan kənarda ötürülən hisslərdən daha sürətli yayılmağa qadirdirlər.

Hisslərlə müqayisədə əhval-ruhiyyə öz polaritesini daha tez dəyişə bilər. Hesablanmışdır ki, məsələn, emalatxana kollektivinin əhval-ruhiyyəsindən asılı olaraq, onun əmək məhsuldarlığı orta dəyərin beşdə biri daxilində dəyişir (yaxşı əhval-ruhiyyədə 0,8-4,2%, pis əhval-ruhiyyədə isə 2,5 faizdir). –18% yüksək). ortadan aşağı).

Kiçik bir qrupda adət-ənənələr, üzvlərinin birgə fəaliyyətinin uzunmüddətli təcrübəsi əsasında inkişaf etdirilən və onların həyatında möhkəm kök salmış, riayət edilməsinə çevrilmiş davranış və hərəkətlərin, insanlar arasında gündəlik ünsiyyətin normaları, qaydaları və stereotipləridir. kiçik qrupun hər bir üzvünün ehtiyacı.

Ənənələr müxtəlifdir. Müxtəlif xalq qruplarının adət-ənənələrində çoxlu oxşarlıqlar var. Milli, sinfi və milli ənənələr hər bir konkret icmaya (qrupa, kollektivə) nüfuz edir. Ümumi olanlarla yanaşı, hər bir kiçik qrup daxilində bir çox xüsusi ənənələr yaranır, güclənir və mövcuddur ki, onların birliyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ənənələrin effektivliyi və canlılığı emosional cəlbedicilik dərəcəsi və bütövlükdə qrup və onun hər bir üzvü tərəfindən onların daxili qəbulu ilə müəyyən edilir. Və bu, müəyyən bir ənənənin insanların müəyyən subyektiv ehtiyaclarının ödənilməsinə nə dərəcədə töhfə verməsindən,

onların maraqlarını müəyyən bir ənənənin hərəkəti ilə nə dərəcədə əlaqələndirməsindən və bu barədə fikirlərin sosial münasibətlərlə nə dərəcədə əlaqəli olmasından asılıdır. və onlara tanış və əhəmiyyətli olan fikir və dəyərləri qruplaşdırın.

Ənənələr qrup üzvlərinin həyat norma və qaydalarını təsbit edir, onların daxilində müəyyən münasibətlər norma və qaydalarını formalaşdırır, şəxsiyyətə tələblər qoyur, onu inkişaf etdirir.

Kiçik qrupda adətən aşağıdakı proseslər baş verir: təhsil və inkişaf, birlik, idarəetmə və liderlik, qərar qəbul etmə, qrup təzyiqi, münaqişələr.

Kiçik bir qrupun formalaşması və inkişafı bir neçə mərhələni əhatə edir. Birinci mərhələdə onun üzvləri ilə tanış olmaq üçün müxtəlif prosedurlar həyata keçirilir, onların yaxınlaşması perspektivləri dərk edilir. İkinci mərhələ, adətən, şəxsiyyətlərarası münasibətlər sisteminin əsaslarının meydana çıxması, qrup şəxsiyyətinin formalaşmasının başlanğıcı və kiçik qrup aktivinin meydana çıxması dövrüdür. Üçüncü mərhələdə kiçik qrupun üzvləri arasında münasibətlər sabit xarakter alır, qrup norma və ənənələrinin intensiv formalaşması prosesi baş verir, ümumi rəy aktiv fəaliyyət göstərməyə başlayır, qrup əhval-ruhiyyəsi və qrupdakı atmosfer həllinə kömək edir. müştərək vəzifələrin, birlik və uyğunluq üzvlərinin hərəkətlərində özünü göstərir. Dördüncü mərhələdə qrup tamamilə birləşir, açıq şəkildə "biz" hissi ilə bir cəmiyyətə çevrilir, bütün dəstəklənən qrup məqsəd və maraqları konkret nəticəyə yönəlir, dəyər yönümlü birlik təzahür edir, münaqişələrin qarşısını almağa imkan verir.

Kiçik bir qrupun birləşməsi onun üzvləri arasında dəyər yönümlü birliyinə, birgə fəaliyyətdə ən yaxşı nəticələrə nail olmağa, münaqişə və qarşıdurmalardan qaçmağa imkan verən bu tip əlaqələrin və münasibətlərin

formalaşması prosesidir. Öz növbəsində, birlik qrupun psixologiyasının xüsusiyyəti kimi, onun üzvlərinin həmfikirlik və birlik dərəcəsini ifadə edərək, onların mənəvi birliyinin və birliyinin ümumi göstəricisidir. Uyğunluğun özü kiçik bir qrupun üzvləri üçün cəlbədicə məqsəd və dəyər kimi çıxış edir, onların səy göstərməli olduqları qrup dövləti kimi.

Liderlik sosial güc (dövlət) ilə icma üzvləri arasında vasitəçi kimi lider tərəfindən ona verilən hüquqi səlahiyyətlər və normalar əsasında həyata keçirilən qrupun idarə edilməsi prosesidir. Liderlik şəxsiyyətlərarası təsir prosesidir. Lider hər bir xüsusi qrupdakı əlaqələrin strukturu və təbiəti ilə formalaşır.

Qrup öz həyatında, inkişafında və liderliyində üzvlərinin mövqelərini aydınlaşdırmaq, müxtəlif situasiyaları qiymətləndirmək, onlardan mümkün çıxış yollarını tapmaq və ümumi nöqteyi-nəzəri formalaşdırmaq üçün daim qrup müzakirəsi tələb edən vəziyyətlərlə qarşılaşır. Yuxarıda sadalanan bütün hərəkətlərin məcmusu qrup qərarlarının qəbulu prosesini təşkil edir.

Kiçik qrupda inkişaf prosesində normalar təbii və təbii şəkildə formalaşır və möhkəmlənir, hamı üçün ümumi olan, onun üzvləri tərəfindən işlənib hazırlanmış və münasibətləri tənzimləmək mənafeyində qəbul edilən tələblərdir. Qrup normaları dəyərlərlə bağlıdır, çünki istənilən tələblər yalnız sosial reallığa müəyyən münasibətin inkişafı əsasında inkişaf edən istənilən sosial üstünlüklər əsasında qəbul edilə bilər. Qrupun norma və dəyərləri hər kəs tərəfindən qəbul edilməli və onlara əməl edilməlidir. Əgər bu baş verməzsə, onlara tabe olmayanlar və ya onlara məhəl qoymayanlar psixoloji və ya digər təsirlərə məruz qalırlar ki, bu da qrup təzyiqi kimi özünü göstərir. Belə təzyiqin aşağıdakı funksiyalarını ayırd etmək olar:

- qrup məqsədlərinə nail olunmasını təmin etmək istəyi;

- bütövlükdə qrupun qorunması;

- qrup üzvlərinə rəhbər olmalı olduqları həyat və fəaliyyət prinsiplərini izah etmək;

- sosial mühitə münasibətinin müəyyən edilməsi.

Kiçik bir qrupda münəqişə, üzvləri arasında şəxsiyyətərarası münasibətlərin mövcud disharmoniyası və ya orada mövcud olan strukturlar arasında balanssızlıq səbəbindən yarana bilən həlledilməz bir vəziyyətdir. Münəqişələr obyektiv halların təzahürü ilə deyil, onların insanlar tərəfindən düzgün olmayan subyektiv qavranılması və qiymətləndirilməsi nəticəsində yaranır. Adətən aşağıdakı səbəblər onlara səbəb olur:

- qrup üzvlərinin maraqları, dəyərləri, məqsədləri, motivləri, rolları arasında ziddiyyətlərin olması;

- müxtəlif insanlar (lider və qeyri-rəsmi liderlər, qeyri-rəsmi mikroqruplar, müxtəlif statuslu qrup üzvləri) arasında qarşıdurmanın olması;

- müəyyən mikroqruplar daxilində əlaqələrin pozulması;

- kiçik qrup üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətin fon xüsusiyyətləri kimi mənfi emosiyaların və hisslərin yaranması və sabit üstünlük təşkil etməsi.

Münəqişə həm konstruktiv rol oynayır (qrup üzvlərinin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini daha dərinə qiyətləndirməyə imkan verir, birgə fəaliyyətin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir, insanlar arasında ziddiyyətləri aradan qaldırır, psixoloji gərginlik vəziyyətini yüngülləşdirməyə imkan verir) və kiçik qrupda dağıdıcı (qrup üzvlərinin psixi vəziyyətinə mənfi təsir göstərir, onlar arasında münasibətləri pisləşdirir, birgə fəaliyyətin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir) rolunu.

IV FƏSİL. Şəxsiyyət təlim-tərbiyənin obyektı kimi.

4.1 Özünütərbiyə anlayışı və şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvələri.

Müasir psixologiyada və onun mühüm sahəsi olan pedaqoji psixologiyada özünütərbiyə problemlərinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir və belə hesab edilir ki, şəxsiyyətin formalaşmasının qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi istiqamətində qeyd edilən problemin öyrənilməsi özünün aktuallığı ilə ön plana çəkilir. Özünütərbiyə probleminin konkret nəzəri və praktik məsələlərinin öyrənilməsi “özünütərbiyə” anlayışının elmi mahiyyətinin düzgün başa düşülməsini tələb edir. Məhz bu əsasda özünütərbiyənin psixoloji-pedaqoji problemlərini elmi əsasda müəyyənləşdirmək və tədqiq etmək üçün obyektiv zəmin yarana bilər. Əks təqdirdə “özünütərbiyə” anlayışının əhatə dairəsi genişləndirilər və bu əsasda qeyd edilən anlayışın həqiqi mahiyyəti diqqətdən yayına bilər.

Özünütərbiyə anlayışının məzmun əhatəsinin genişləndirilməsi cəhdləri ona gətirib çıxarır ki, bəzi psixoloqlar bu anlayışa aid olmayan xüsusiyyətləri də onun tərkibinə daxil edirlər. Məsələn, psixoloq A.İ.Koçetov belə hesab edir ki, **iradi özünütərbiyəni** və ona meyli yeniyetmə yaşlı şagirdlər üçün səciyyəvi hesab etmək olmaz. Onlar üçün səciyyəvi olan cəhət **əmək özünütərbiyəsidir**. Psixologiyada çoxdan müəyyənləşən mülahizəyə zidd çıxan müəllif əmək özünütərbiyəsini əsaslandıraraq belə hesab edir ki, yeniyetmə inadla müəyyən əmək işlərini yerinə yetirir və bu əsasda əməksevərlik nümayiş etdirir. Bu isə, öz növbəsində, həqiqi əmək özünütərbiyəsini təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Əlbəttə, belə mövqeyi düzgün hesab etmək olmaz. Belə mövqe əsasında özünütərbiyənin mahiyyəti

yətinini düzgün başa düşmək və bu anlayışın elmi tərifini vermək qeyri-mümkündür.

Bəzi hallarda **özünütərbiyə** adı altında şagirdlərin **müstəqilliyə** meylini və öz fəaliyyətlərini **müstəqil idarə etmək** cəhdlərini başa düşürlər. Bu mövqedə duran psixoloqlar (Y.A.Samarin, V.L.Nemirovskaya və başqaları) belə hesab edirlər ki, məktəbə yenidən daxil olan uşaq tədricən oxumağa, intizam və davranış qaydalarına və ümumiyyətlə məktəb həyatının bütün şəraitinə alışdırılır. Bu əsasda, onların fikrincə, özünütərbiyə məqsədləri həyata keçirilməyə başlayır.

Müvafiq elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, **özünü-tərbiyə** ilə **müstəqilliyi eyniləşdirmək olmaz**. Çünki bu anlayışlar müxtəlif mahiyyətə malikdirlər. Onları eyniləşdirmək əvəzinə, mövcud dialektik asılılığı qeyd etmək lazımdır. Belə ki, özünütərbiyənin özü müstəqilliyi ilə səciyyələnməklə şəxsiyyətin özündə əxlaqi keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə doğru istiqamətlənir.

Ümumiyyətlə, **özünütərbiyə ilə müstəqilliyin eyniləşdirilməsi tendensiyası geniş yayılmışdır**. İlk baxışda bu mövqeyin inandırıcı məntiqi əsası vardır: insan fəaliyyət prosesində öz şəxsiyyətini dəyişdirir və deməli özünü tərbiyə edir, özünütərbiyə ilə məşğul olur.

Məsələ burasındadır ki, müstəqil fəaliyyət heç də həmişə özünütərbiyəyə yönəlmir və şəxsiyyətin özünü dəyişdirməyə yönələn müstəqil cəhdləri özünütərbiyənin bir proses kimi mövcud olmasına dəlilət etmir. Aydın məsələdir ki, insanın məşğul olduğu bütün işlər və bu sahədə nümayiş etdirdiyi fəallıq, onun özünütərbiyəyə meyl edib-etməməsindən asılı olmayaraq, şəxsiyyətin ümumi simasında əks olunur. Fəaliyyətin şəxsiyyətə təsiri qətiyyənlə inkar oluna bilməz. Bu tezis mütləq xarakter daşıyır.

Deməli, “davranışın müstəqilliyi” və “şəxsiyyətin dəyişməsi” göstəriciləri əsasında özünütərbiyənin olub-

olmaması haqqında həqiqi mülahizə irəli sürmək qeyri-mümkündür.

Şəxsiyyət psixologiyası sahəsində çoxsaylı əsərlərin müəllifi A.Q.Kovalyevün mülahizəsinə görə, **özünütərbiyə - insanın şüurlu, planlı və sistematik işi olub, özünün şəxsiyyətində yeni keyfiyyətlərin, əlamət və xüsusiyyətlərin fəal surətdə formalaşdırılmasına yönələn bir prosesdir.** Göründüyü kimi, özünütəkmilləşdirmə-yə meyl məqsədyönlü xarakterli bir proses kimi qiymətləndirilir. Lakin A.Q.Kovalyev özünütərbiyənin mahiyyətinə bəzi təsadüfi əlamətlər daxil edir ki, onlar da bu anlayışın quruluşunu bütövlükdə əks etdirmirlər. Belə ki, onun fikrincə, özünütərbiyə öz üzərində **ardıcıl və planlı** iş aparmaq prosesi kimi xarakterizə olunmalıdır. Lakin, özünütərbiyənin qeyd edilən fəaliyyətin xarakteri ilə izah etməyə tam əsas yoxdur. Belə ki, özünütərbiyə heç də həmişə daimi və planlı xarakter daşımır. Özünütərbiyə çox səbəblərdən asılıdır. Burada real şəraitin və şəxsiyyətin daxil olduğu mühitin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Aydın məsələdir ki, özünütərbiyənin xarakteri şəxsiyyətin özünün daxili dünyasından çox asılıdır. Məsələn, insanın iradəsi lazımı səviyyədə inkişaf etmədikdə, o, planlı və sistematik şəkildə özünütərbiyə ilə məşğul olmaq imkanından məhrum olur. Odur ki, özünütərbiyəyə yönələn fəaliyyət qısamüddətli, uzunmüddətli və ya fasilələrlə həyata keçirilə bilər...

Özünütərbiyənin xarakteri onun vəzifələrinin özünüməxsusluğundan da asılıdır. Məsələn, mənfi adətlərin aradan qaldırılması daha böyük səy və uzun müddətli vaxt tələb etdiyi halda, kiçik və əhəmiyyətli olmayan nöqsanların aradan qaldırılması ilə əlaqədar daha az səy tələb olunur. Şəxsiyyət əhəmiyyətli olmayan nöqsanların öhdəsindən qısa müddət ərzində müvəffəqiyyətlə gələ bilər.

Psixoloq A.Q.Kovalyev belə hesab edir ki, özünütərbiyənin **əsas kriteriyası öz üzərində şüurlu iş aparmaqdır**. Onun fikrincə, əgər insan özü üzərində işlədiyini və özünütərbiyə ilə məşğul olduğunu bildirirsə və bu barədə hesabat verməyi bacarırsa, bu vəziyyəti özünütərbiyə prosesi kimi qiymətləndirmək olar. Burada özünütərbiyə öz fəaliyyətini dərk etmək imkanı ilə eyniləşdirilir. Belə mövqedə bir sıra başqa psixoloqlar da dururlar (A.Y.Aret və başqaları)

Yuxarıda verilən təhlil əsasında özünütərbiyəyə belə bir tərif vermək olar: **Özünütərbiyə - insanın fəaliyyəti olub, öz şəxsiyyətini təkmilləşdirmək məqsədinə xidmət edir**. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, heç də istənilən fəaliyyət şəxsiyyətin özünütərbiyəsi faktoru rolunu oynaya bilməz...

Yuxarıda verilən **təriflə əlaqədar bir cəhətə də diqqət yetirmək** lazımdır. Belə ki, özünütərbiyəni yalnız müsbət keyfiyyətlərin tərbiyəsi kimi başa düşmək olmaz. Reallıq belədir ki, insan bəzən özündə mənfi əlamətlərin tərbiyəsinə və formalaşdırılmasına daha aktiv meyl edir... Odur ki, bəzi psixoloqların “özünütərbiyə insanın və kollektivin özlərində müsbət keyfiyyətləri formalaşdırmaq prosesidir” tezisini birbaşa və birmənalı qəbul etmək çətinidir.

Qeyd edilən mövqe əsasında özünütərbiyəyə verilən **aşağıdakı təriflərin** qəbul olunmasını daha məqsədəmüvafiq saymaq olar: **özünütərbiyə - insanın fəaliyyəti olub, öz şəxsiyyətini dəyişmək məqsədinə xidmət edir**. Verilən tərif əsasında özünütərbiyə anlayışına bəslənilən və yuxarıda xarakterizə edilən digər münasibətlərin məhdud və birtərəfli cəhətlərini obyektiv-psixoloji əsasda təhlil etmək mümkündür.

Tərbiyə və özünütərbiyənin qarşılıqlı əlaqəsini başa düşmək üçün **psixi inkişafın xarici və daxili faktor-**

larının müəyyənləşdirilməsi və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Psixi inkişafın dialektik təbiəti, onun ziddiyyətli xarakterə malik olması və bu prosesdə daxili və xarici amillərin əlaqəsi problemi qnosologiyada və psixologiyada çoxdan və geniş istiqamətdə öyrənilir...

Psixi inkişafın elmi mahiyyətinin obyektiv təhlilinə əsaslanan psixoloqlar (L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, A.R.Luriya, D.B.Elkonin və başqaları) belə bir ümumi tezi irəli sürürlər ki, **psixi inkişaf özünün qanunları əsasında həyata keçirilir və bu prosesin mahiyyətində psixikanın daxili hərəkətverici qüvvələri durur.** Xarici amillər isə daxili faktorlar və şərait vasitəsilə öz təsirini göstərməklə insanın psixi inkişafının səmərəli gedişini şərtləndirirlər.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, psixikanın özünüinkişafı haqqında olan elmi nəzəriyyə qətiyyənlə psixi inkişafının xarici şəraitinin rolunun qiymətləndirilməsi kimi başa düşülməməlidir. Elmi psixologiyada belə bir ümumi tezis əsas tutulur ki, yalnız zəruri həyat şəraitinin olması zəminində insanın malik olduğu psixi inkişaf həyat boyu inkişaf edib formalaşa bilərlər. O da təkzibolunmaz faktdır ki, həyatın amansız eksperimentlərinə düçar olan və heyvan əhatəsinə düşərək insanla ünsiyyətdən məhrum olan uşaqlar insan kimi formalaşmaq imkanından məhrum olmuş və onlar insaniləşmə prosesindən tamamilə kənarda qalmışlar...

Beləliklə, **özünühərəkət yolu ilə gedən psixi inkişafdan müəyyən xarici şəraitin olması zəruri xarakter daşıyır.** Xarici şərait adı altında birləşən amillərin (fəaliyyət, təlim, tərbiyə, ünsiyyət və s.) təhlili psixi inkişafın hərəkətverici qüvvələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ bütövlükdə psixi inkişafın qanunauyğunluqları probleminin ümumi məzmununun mahiyyətini təşkil edir. Məhz bu problemin ətraflı şərh və mövcud nəzəri baxışların, mülahizələrin, irəli

sürülən ideyaların əsaslı təhlili şəraitində psixi inkişafda daxili və xarici amillərin rolunu, bu amillərin dialektik asılılığına elmi istiqamətdə və obyektiv zəmində müəyyənləşdirmək və səciyyələndirmək mümkündür. Bu problemin diqqətli təhlili özünütərbiyə və tərbiyə ilə bağlı konkret məsələləri araşdırmaq üçün də əlverişli zəmin yaradır...

Psixi inkişafın dialektik konsepsiyası əsasında özünütərbiyə prosesinin də nəzəri əsasını işləmək olar. Təhlil göstərir ki, yeniyetmə və gənclik dövrlərində şəxsiyyətin inkişafının **daxili hərəkətverici qüvvələri içərisində özünütərbiyə aparıcı mövqe tutmağa başlayır.** Tərbiyədən asılı olan özünütərbiyə prosesi özünün qanunları əsasında həyata keçməyə başlayır.

Materialist psixologiya özünütərbiyənin ictimai təbiətə malik olması tezisində əsaslanaraq qeyd edir ki, **şəxsiyyətin özü üzərində iş aparması müəyyən olmuş ictimai münasibətlərdən asılıdır.** Bu ümumi konsepsiya əsasında aparılmış çoxsaylı psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, ictimai münasibətlər, tərbiyə prosesi insanda özünütərbiyəyə meyli formalaşdırmaqla bərabər eyni zamanda insanın özünütərbiyəsi prosesində öz təsirini bilavasitə nümayiş etdirir. İnsan ya ətraf gerçəkliyi, mövcud olan münasibətləri qəbul edir, ya da onları inkar edir. Odur ki, insanın özünütərbiyəsi ilə onu əhatə edən dünya arasında mürəkkəb və çoxşaxəli əlaqələrin olması mütləq bir tezis kimi qəbul olunmalıdır...

Lakin, bəzi psixoloqlar özünütərbiyəni birbaşa olaraq xarici aləmə uyğunlaşma kimi başa düşürlər ki, buna da heç bir haqq qazandırmaq olmaz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, xarici aləm insanın daxili dünyasından keçir və orada ciddi surətdə təhlil olunur və bu əsasda şəxsiyyətin mövqeyi müəyyənləşir. Deməli, özünütərbiyə prosesində xarici

aləmlə qarşılıqlı təsirində keyfiyyətə yeni olan hadisə baş verir.

Özünütərbiyə şəxsiyyətin xarici aləmlə münasibətdə daha sərbəst olmağa imkan verir. İnsan özünütərbiyə vasitəsilə şüurlu surətdə xarici aləmlə olan qarşılıqlı münasibətlərinə təsir edir və bu əsasda o, rəhbər tutduğu prinsiplərə, özünün dünyagörüşünə və əqidəsinə uyğun olaraq özünütərbiyəsinin istiqamətini müəyyənləşdirir.

Odur ki, özünütərbiyənin rolunu xarici aləmə uyğunlaşmaqda və ya bu aləmdən təcrid olmaqda görmək düzgün olmazdı. Psixikanın mühüm hərəkətverici qüvvəsi olan özünütərbiyə insanın xarici dünya ilə qarşılıqlı münasibətində yeni mərhələ açır.

Aparılan qısa təhlildən aydın olur ki, özünütərbiyə aktiv sosial-psixoloji hadisədir. Özünütərbiyənin psixoloji mahiyyətinin araşdırılması bütövlükdə şəxsiyyətin inkişafı probleminin çoxsaylı aspektlərinin öyrənilməsinə tələb edir. Bu baxımdan nəzərə almaq lazımdır ki, özünütərbiyə faktoru şəxsiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində ön plana çəkilməyə başlayır. Odur ki, özünütərbiyə prosesinin quruluşunun və funksional yönümünün psixoloji istiqamətdə təhlil olunması böyük maraq doğurur. Özünütərbiyə anlayışının tərkibində “özü-məhrum”unun olması ona dəlalət edir ki, şəxsiyyətin özünütərbiyəsi ilə problemlərin öyrənilməsi işində psixoloji təhlilə və ümumiləşdirmələrə daha böyük üstünlük verilməlidir. Bu əsasda özünütərbiyənin sosial-pedaqoji aspektlərini də müvəffəqiyyətlə araşdırmaq olar.

4.2. Özünütərbiyə prosesinin təşəkkülü və məktəbli şəxsiyyətinin inkişafında onun rolu.

Özünütərbiyə insanın xarici aləmlə münasibətlərinin müəyyən mərhələsini əks etdirməklə yanaşı bu münasibətlərin fonunda formalaşır və **şəxsiyyətin ümumi inkişafı ilə**

müşayiət olunur. Məhz bu əsasda özünütərbiyənin hərəkət-verici qüvvələrinin təşəkkülünün ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirərək araşdırmaq olar.

Özünütərbiyənin **ilk rüşeymlərinə** uşağın ətrafdakılar tərəfindən irəli sürülən tələblərə uyğunlaşmağa cəhd göstərməsi prosesində rast gəlmək olar. Uşaq öz hərəkət və davranışını tənzim etmək yolu ilə davranışın konkret formasını dəyişdirməyə çalışır. Lakin **bu prosesi şəxsiyyətin keyfiyyət baxımından dəyişilməsi kimi başa düşmək olmaz.** Başqaları tərəfindən bu və ya digər hərəkəti rəğbətləndirilməyən uşaq konkret hərəkətini nizamlamağa çalışır, lakin bu zaman şəxsiyyətinin bu və ya digər xassəsini düzəltmək, dəyişdirmək məqsədini güdmür. Uşaq çalışır ki, yoldaşları ondan inciməsin, dərsin gedişinə mane olmamaq üçün danışmasın, ətrafdakıların arzu və tələblərinə uyğun olan işlə məşğul olsun və sairə. Uşaq hələlik şəxsiyyətinə mənsub olan xassə və keyfiyyətləri dərk etmir. O, situasiyanın konkret tələblərinə və gözləmələrinə uyğun olaraq hərəkət etməyə cəhd göstərir.

Uşaq öz davranışı ilə malik olduğu şəxsi keyfiyyətləri arasındakı əlaqəni dərk edə bilməməsinə baxmayaraq böyükklərin verdikləri qiymətlər əsasında nəyin “yaxşı” və nəyin “pis” olduğu haqqında aydın təsəvvür əldə etməyə başlayır. Odur ki, öz davranışını düzəldərək “yaxşı” olmağa çalışan uşaq mahiyyət etibarı ilə dəyişməyə doğru istiqamətlənir və bu əsasda özünü düzəltmək rüşeymlərinin əmələ gəlməsi mülahizəsini irəli sürmək olar.

Davranışın uşaq tərəfindən düzəldilməsi və nizama salınması fonunda cücərərək təzahür edən özünütərbiyə tədricən şəxsiyyətin özünü və malik olduğu keyfiyyətləri dərk etmək səviyyəsinə qədər yüksəlməyə başlayır. Bu əlaqənin yaranmasında uşaqların öz hərəkətlərini dərk etmələrinin, bu hərəkətlərin səbəblərinin başa düşülərək təhlil edilməsinin, o cümlədən konkret hərəkətlərin

şəxsiyyətin malik olduğu xassələrlə əlaqələndirilməsinin keyfiyyət xarakteristikası birbaşa olaraq şəxsiyyət tərəfindən “mənimsənilir”. Nəticədə davranışın keyfiyyət cəhəti şəxsiyyətin əlaməti kimi səciyyələndirilir, konkret hərəkətin özü isə nəticə kimi qiymətləndirilir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, kiçik məktəb yaşlı uşaqlar bəzi keyfiyyətləri səciyyələndirməyi bacarırlar: vicdanlılıq, doğruluq, intizamlılıq, xeyirxahlılıq, cəsarətlik. Müşahidələr göstərir ki, hətta birinci sinif şagirdləri belə şəxsiyyətin əxlaqi xassələri haqqında müəyyən təsəvvürlərə malikdirlər. Uşaqlar bəzən öz hərəkətlərini xarakterizə etməyi bacarır və bu əsasda özlərinin hərəkətləri ilə başqalarının davranışı arasında mövcud olan asılılığı müəyyənləşdirməyə nail olurlar. Bununla belə uşaq öz davranışı ilə şəxsiyyəti arasındakı əlaqəni dərk edə bilməyərək daha çox öz davranışını xarici şərait və amillərlə izah etməyə çalışır. Başqalarının davranışı ilə intizamsızlığı və ya zəif iradəli olmaları arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirən şagird “Sən niyə dərsdə intizamı pozursan, ev tapşırıqlarını yerinə yetirmirsən, bədən tərbiyəsindən qaçırsan?” sualına belə cavab verir: “Anar mənə buynuzlarını göstərdi, mən güldüm və sonra ona dənizdə balıq tutmağımdan danışdım; mən ev tapşırıqlarını yerinə yetirməyə başlayan kimi uşaqlar mənə həyətdən oynamağa çağırırlar; idman zalında pilləkanla divara qalxmaq və sürətlə yüyürmək çətin olduğu üçün mən idman dərindən qaçıram”.

Uşağın öz şəxsiyyətini dərk edə bilməsi üçün hansı amillərin olması zəruridir? İlk baxışda elə görünə bilər ki, məktəblinin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərinin ona izah edilməsi birbaşa olaraq şəxsi keyfiyyətlərin və ya xassələrin dərk olunmasına gətirib çıxara bilər. Lakin bu belə olmur. **Kiçik məktəbli sadəcə olaraq böyüklərin qiymətləndirici mülahizələrini qəbul edir və bu əsasda şəxsi keyfiyyətlərini dərk etmir.** Uşaq öz şəxsiyyəti ilə davranışını

arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirə bilmir, etdiyi hərəkətlər, yol verdiyi nöqsanlar onda mütəəssirlik, peşmançılıq hissi doğurmur və daxili özünütəhlilin faktoruna çevrilmirlər.

Uşaqda şəxsiyyətinə belə münasibətin olmaması onunla əlaqədardır ki, **kiçik məktəbli öz şəxsiyyətini xarici aləmdən ayıra bilmir**. Şəxsiyyət və ətraf dünya uşağın şüurunda subyektiv olaraq vahid bir psixoloji hadisə və ya faktor kimi təzahür edir.

Uşağın öz şəxsiyyətini ətraf dünyadan ayırması imkanı yeniyetmə dövründə yaranmağa başlayır. Bu dövrdə uşaq nailiyyət və məğlubiyyətlərini şüurunun təhlil obyektinə çevirməyə başlayır ki, bu da, öz növbəsində, yeniyetmə dövründə özünütərbiyə prosesinin rallaşdırılması üçün ilkin zəmin yaradır.

Yeniyetmə dövründə **özünüdərkətmənin müəyyən səviyyəsinin inkişafı** imkan verir ki, şagird özünün **davranışı və hərəkətlərini, imkan və nailiyyətlərini düzgün qiymətləndirərək** mövcud münasibətlər sistemində tutmaq istədiyi yeri müəyyənləşdirərək ağlabatan nəticələrə gəlsin. Bunun nəticəsində yeniyetmə müstəqil olmağa, yaşlıların himayəsindən xilas olmağa və başqalarının onun şəxsi həyat və münasibətlərinə müdaxilə etmələrinin qarşısını almağa çalışır. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, yeniyetməyə məxsus müstəqilliyə belə meyillə erkən yaşlı uşaqlara xas olan müstəqilliyə meyl arasında prinsipial fərq mövcuddur. Aşağı yaşlarda müstəqillik fəaliyyət prosesinə nail olmaq cəhdində (“mən özüm”) ifadə olunur. Digər halda isə, uşaq xarici aləmlə münasibətində ona mane olan şəraiti aradan qaldırmaqla özünün müstəqil olduğunu təsdiqləməyə çalışır. Yeniyetmə dövrünə keçidlə əlaqədar olaraq müstəqillik şəxsiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı vəzifələrinin həyata keçirilməsini təmin edən amildən **fəaliyyət motivlərinin məzmununu** təşkil edən **faktora** çevrilməklə **yeniyetmənin xarici aləmlə münasibətində mövqeyini təyin edir**. Belə

halda yeniyetmə bəzən bu və ya digər hərəkəti sadəcə olaraq öz müstəqilliyini nümayiş etdirmək üçün həyata keçirir.

Uşağın xarici aləmlə qarşılıqlı münasibətində mövqeyinin dəyişilməsi, xarici aləmdən daha çox müstəqil olmağa cəhd göstərməsi öz şəxsiyyətinin “mən”ini dünya ilə subyektiv vahidliyindən ayırmağa imkan verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmə müstəqil fəaliyyəti həyata keçirmək üçün lazımı təcrübəyə malik olmadığından o, öz işlərini həyatın **real tələbləri ilə uyğunlaşdırma bilmir**. Lakin buna baxmayaraq öz imkanlarını **real qiymətləndirməyən** yeniyetmə reallığın obyektiv şəritindən kənara çıxaraq həyatda daha çox müstəqil olmağa çalışır. **Bu zaman yeniyetməyə xas olan müstəqillik maksimalizmi açıq şəkildə təzahür edir**. Başqa sözlə desək, yeniyetmə, reallığı nəzərə almadan nəyin bahasına olursa – olsun müstəqil olmaq arzusunu həyata keçirməyə çalışır. Odur ki şəxsiyyətlə xarici aləm arasında yarana biləcək münasibətlərə yol verməmək xatirinə, yeniyetmənin geniş həcmdə müstəqil olmasına şərait yaradıldıqda belə bütövlükdə onun müstəqilliyə meyli tam təmin olunmur. **Bu əsasda yeniyetmənin müstəqillik maksimalizmi ilə onun real imkanları arasında ziddiyyət yaranır** və bu vəziyyət yeniyetmədə mütəəssirlik doğuraraq onun imkanlarının məhdudluğunu nümayiş etdirir. Qeyd edilən psixoloji amilin təsiri altında yeniyetmənin **şəxsiyyəti** onun daxili **tələblərinin, qiymətləndirici meyllərinin obyektinə** çevrilir və o **davranış və hərəkətlərinin səbəblərini şəxsiyyətində axtarmağa çalışır**. Yeniyetmə davranışı ilə şəxsiyyətinin keyfiyyətləri arasında əlaqə yaratmağa, öz şəxsiyyətini dərk etməyə cəhd göstərir. Yeniyetməyə məxsus bəzi səciyyəvi **motivləşdirməni** qeyd etsək görərik ki, o, davranışı ilə şəxsiyyətinin keyfiyyəti arasındakı əlaqəni görməyə çalışır: “Mən qaranlıqdan qorxuram, ensiz taxta körpüdən keçəndə həyacanlanıram, haqlı olduğumu sübut etməyi

bacarmıram, çünki mənim iradəm zəifdir”; “Özümü idarə etməyi bacarmadığım üçün, dərstdə tez-tez ayağa qalxıram, yoldaşlarımla söhbət edərək dərsin gedişinə mane oluram”. Yeniyetməyə məxsus belə səciyyəvi cavablar göstərir ki, **şagird şəxsi keyfiyyətləri ilə davranışı arasındakı asılılığı dərk edərək qiymətləndirməyə çalışır**. Bununla yanaşı, yeniyetmə xarici aləmdən öz “mən”ini ayırmaq yolu ilə malik olduğu **müsbət xüsusiyyətlərini də** dərk etməyə cəhd göstərir. Yeniyetmə müsbət xüsusiyyətlərinin əsasında öz şəxsiyyətinin müəyyənləşməsini, kollektivdə onun “mən”inin möhkəmləşdiyini görür və belə hesab edir ki, əldə etdiyi müvəffəqiyyətlər onun güclü şəxsiyyət olduğuna dəlalət edir. Məsələn, yeniyetmə deyir: “Son zamanlar mən cürətli və iradəli olmuşam: ardıcıl olaraq üzgüçülükdə məşq edirəm, ev tapşırıqlarını axıra qədər yerinə yetirməsəm bayıra çıxmıram, bütün iş və istirahət rejimimi özüm müəyyənləşdirirəm”

Öz şəxsiyyətini dərk etməyə doğru istiqamətlənən yeniyetmə **müstəqillik maksimalizmini həyata keçirmək** üçün geniş imkanlar **əldə edir** və bu əsasda o, **tərbiyənin passiv** obyektı olmaq rolunu **inkar** edir, özünün bütün işlərini **müstəqil idarə** etməyə çalışaraq **tərbiyənin obyektı** olmaq məqsədini reallaşdırmağa cəhd göstərir. Belə cəhdin şəxsiyyətin inkişafı baxımdan mühüm psixoloji əhəmiyyəti vardır.

Yeniyetmənin öz şəxsiyyətini dərk etməsi, həyatda daha müstəqil olmağa meyl, özünü formalaşdırmaqda aktiv cəhd, kollektivdə öz yerini tutmağa, malik olduğu keyfiyyətləri nümayiş etdirməyə mane olan nöqsanlardan narazılıq tədricən onun özünü-tərbiyə prosesinə daxil olması üçün əlverişli real psixoloji zəmin yaradır. Aparılmış tədqiqatların birində %50 yeniyetmənin fəaliyyətinin motivləri öyrənilərkən müəyyən olunmuşdur ki, onların 319 (71%) özünü-tərbiyə ilə məşğul olmuşlar.

Yuxarıda qeyd edilən ümumi mülahizə ilə əlaqədar bir cəhətə diqqət yetirməyi lazım bilirik. Məsələ burasındadır ki, şəxsiyyəti ilə davranışı arasındakı əlaqəni ön plana çəkərək dərk etməyə çalışan yeniyetmə özünütərbiyə imkanı qazanır. Lakin eyni zamanda, belə vəziyyət özünütərbiyənin dar çərçivəyə salınaraq məhdud xarakter daşmasına səbəb olur. Belə ki, öz davranışı ilə şəxsiyyətinin keyfiyyəti arasında birbaşa əlaqə yaratmaqla kifayətlənən yeniyetmə şəxsiyyətinin keyfiyyətini konkret hərəkətindən ayırmır, **deməli özünün şəxsi keyfiyyətini ümumiləşdirərək mücərrədləşdirmir.** Belə olduqda **şəxsi keyfiyyət tərbiyənin xüsusi obyektinə çevrilmir.** O, yalnız konkret davranışı ilə malik olduğu və ya arzu etdiyi şəxsi keyfiyyəti arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməklə kifayətlənir (məsələn, “mən belə hərəkət etdim, çünki mən cəsarətliyəm, inadkarım, iradəliyəm, vicdanlıyam” və i.ə.)

Şəxsiyyətin özünütərbiyəsinin qeyd olunan **birinci mərhələsini keyfiyyətlərin özünütəsdiqi** kimi səciyyələndirmək olar. Bu mərhələdə yeniyetmə özünü özünütərbiyəsinə dərk etmir, o, özünü tərbiyə etdiyini başa düşmür, daha doğrusu özünü özünütərbiyənin subyekti kimi dərk etməyi bacarmır. Lakin, özünütəsdiqə meylin fəaliyyət prosesində təzahürü ona dəlalət edir ki, obyektiv olaraq özünütərbiyə mövcuddur. Düzdür, bu mərhələdə özünütərbiyənin dərk olunması hələlik aşağı səviyyədədir və bu səviyyəni şərti olaraq “dərkolunmayan” özünütərbiyə mərhələsi adlandırmaq olar.

Özünütərbiyənin dərk olunmaması, onun “kortəbiiliyi”, yeniyetmələrə məxsus mütəəssirlik, onların qəhrəmanlarının tez-tez dəyişilməsi ona gətirib çıxarır ki, keçid dövrünün uşaqları müstəqil surətdə qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq özünütərbiyəni istiqamətləndirməyi bacarmırlar.

Yeni yetmə dövründə ziddiyyətli vəziyyət müşahidə olunur: özünütərbiyə yolu ilə müstəqilliyini təmin edən yeni yetmə çox hallarda müstəqil surətdə özünütərbiyəsini yönəldə bilmir və konkret şəraitin dairəsi daxilində özünütərbiyəyə meyl edir. Belə vəziyyəti “**situativ**” özünütərbiyə adlandırmaq olar. Keçid dövrünə xas olan özünütərbiyənin situativ səviyyəsi ona dəlalət edir ki, ictimai münasibətlər, tərbiyə uşaqların öz üzərilərində işləmələri üçün geniş imkan yarada bilərlər. Yeni yetmə ictimai cəhətdən qiymətli olan vəzifələrin həyata keçirilməsinə həvəslə qoşulur, öz şəxsiyyətinin əxlaqi inkişafına lazımi maraq göstərir. Odur ki, müstəqillik maksimalizmi öz-özlüyündə şəxsiyyətlə mühitin əxlaqi münasibətlərinin mahiyyətini təyin etmir. Bu münasibətlərin xarakteri ictimai münasibətlərdən, tərbiyə prosesindən və şəxsiyyətin əxlaqi tərbiyəliliyinin səviyyəsindən asılıdır.

Gənclik dövrünə keçidlə əlaqədar olaraq məktəblilərdə özünütərbiyə prosesinin dərk olunması üçün, şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin şüurlu surətdə tərbiyənin obyektinə çevrilməsi üçün bəzi amillər mövcud olmağa başlayır.

Gənclik dövrü şəxsiyyətin xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqəsində mövqeyinin dəyişilməsi ilə xarakterizə olunur. Əgər yeni yetmə qarşılıqlı münasibət və əlaqələrində müstəqillik maksimalizmdən çıxış edərsə, **gənclik** dövrünə qədəm qoymuş məktəbli **özünün real dünyadakı yerini mənalandırmağa** və başa düşməyə **çalışır**. Lakin, bu o demək deyildir ki, gənc yeni yetmədən fərqli olaraq, öz müstəqilliyini təyin edərək təsdiqləməkdən imtina edir və onun özünə verdiyi qiymət həmişə obyektiv olur. Əlbətdə, bu belə deyildir. Gənclik dövründə olan məktəbli, şüurlu surətdə dünyada öz yerini tutmağa cəhd göstərməsinə baxmayaraq bəzən öz imkanlarını mümkün olduğundan da yüksək qiymətləndirir və ya əksinə, imkanlarını qiymətlən-

dirməyərək malik olduğu imkanlarına qarşı inamsızlıq mövqeyindən çıxış edir. Odur ki, gəncin ətraf dünyaya realizm mövqeyindən yanaşmağa cəhd göstərməsini, daha dəqiq desək, **subyektiv realizm mövqeyi adlandırmaq olar.**

Belə bir mövqeyin formalaşmasında gənc tərəfindən dünya haqqında elmlər sisteminin məniməsnilməsinin, müşahidə olunan uyğunsuzluqların dərk edilməsinin və müstəqillik maksimalizmi istiqamətində öz yerini müəyyənləşdirərək qarşılaşdığı ziddiyyətləri dərk etməyə cəhd göstərməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. **Biliklərin dərk olunması, əqli fəaliyyətin zənginləşməsi gənclik dövründə şəxsiyyətin dünyagörüşünün formalaşmasına gətirib çıxarır.**

Şəxsiyyətin özünə şüurlu münasibəti dünyagörüşün, xarici aləmə qarşı baxışlar sisteminin olmasını vacib bir şərt kimi ön plana çəkir. Məhz buna görə də **dünyagörüşün formalaşması dövrü kimi xarakterizə olunan gənclik yaşında məktəbli özünün özünütərbiyəsini dərk edir, öz şəxsiyyətinə tərbiyənin obyektini kimi münasibət bəsləməyə başlayır və bu əsasda o, özünütərbiyə ilə əlaqədar qarşısına konkret məqsədlər qoymağa doğru istiqamətlənir.** Gənc, müəyyən mənada, **özünütəkmilləşdirmək mərhələsinə daxil** olur. Məktəbli öz şəxsiyyəti üzərində sisteməlik iş aparmağın zəruriliyini aydın surətdə başa düşür və hətta öz şəxsiyyətinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən xüsusi proqramları belə tərtib edir. 230 gənc oğlan və qızlarla aparılan müsahibələr göstərmişdir ki, onların 218 (95%) ümumiyyətlə özünütərbiyə ilə məşğul olurlar. Onlardan 148 (64%) isə şüurlu surətdə öz keyfiyyətlərini təkmilləşdirməyə çalışırlar. Bu baxımdan belə bir mülahizə gənclər üçün səciyyəvi xarakter daşıyır: “Mən özümdə iradəliliyi, təkidliliyi tərbiyə etmək istəyirəm, əməyə hazırlaşmaq istəyirəm. Bu məqsədlə mən öz üzərimdə

işləmək üçün proqram tərtib etmişəm. Bunun üçün mən bütün vəzifələrimi səliqə ilə yerinə yetirirəm, rejimə riayət edirəm, idmanla məşğul oluram, şəxsi gündəliyimdə qeydlər aparıram”.

Dünyagörüşün təşəkkülü, gənclik dövründə özünütərbiyənin şüurlu xarakteri imkan verir ki, məktəblilər **“müstəqil” özünütərbiyə səviyyəsinə** qalxa bilsinlər. Məhz bu səviyyədə gənc özünün əqidə və dünyagörüşünə uyğun olaraq xarici aləmin tələblərini nəzərə almaq şərti ilə özünütərbiyə işi ilə məşğul olmaq və bu prosesə rəhbərlik etmək imkanı qazanır.

Özünütərbiyə prosesinin təhlili göstərir ki, şəxsiyyət inkişaf etdikcə onun xarici şəraitdən asılılığı tədricən azalır. Bu əsasda şəxsiyyət özünün bütün keyfiyyətlərinin yenidən qurulmasına nail olur və əhatə olunduğu şəraitin dəyişdirilməsində aktiv mövqe tuta bilir. Belə bir psixoloji törəmə şəxsiyyətin ümumi inkişafına, o cümlədən onun özünütərbiyəsinə əsaslı təsir göstərir. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, gəncin özünütərbiyəsi həyat şəraiti və cəmiyyətin tələbləri ilə müəyyən əlaqədə olmaqda davam edir.

Gəncin şüurlu özünütərbiyəsinə tərbiyə prosesində və tərbiyə vasitəsilə təsir göstərmək olar. Belə ki, əgər gəncin özünütərbiyəsi pedaqoji cəhətdən məqsədəmüvafiq xarakter daşıyarsa, bu zaman əlverişli fəaliyyət və ünsiyyət şəraiti yaratmaq yolu ilə gəncin özündə müsbət keyfiyyətlər yaratmaq sayını sürətləndirmək və rəğbətləndirmək olar. Bu prosesdə tərbiyə gəncin özünütərbiyəsi işi üçün əlverişli zəmin yaradır. Hətta gəncin özünütərbiyəsi mənfi istiqamətə yönəldikdə belə tərbiyə prosesi müsbət rol oynayaraq yenidən tərbiyə məqsədlərinin həyata keçirilməsini təmin edə bilər və məktəbli malik olduğu mənfi keyfiyyətlərin aradan qaldırılmasında aktiv rol oynamağa doğru istiqamətləndirilə bilər. Bu keçid prosesi çox mürəkkəb

xarakter daşıyır və özünütərbiyənin istiqamətinin dəyişilməsi gəncin şəxsiyyətində, onun əqidə və dünyagörüşündə, sərvət meyllərində əsaslı dönüşün yaranması ilə müşayiət olunur.

Beləliklə, gənclik dövründə özünütərbiyənin tərbiyə prosesindən asılılığı müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Tərbiyə özünütərbiyənin bu və ya digər istiqamətinin formalaşdırılmasına, ya da ləngidilməsinə, dəyişdirilməsinə doğru istiqamətlənir. Lakin, özünütərbiyənin yönəldilməsində şəxsiyyət tamamilə müstəqil rol oynayır və bu prosesdə şəxsiyyət sərbəst hərəkət edir.

Yuxarıda aparılan təhlil göstərir ki, özünütərbiyənin xarakterini müəyyənləşdirərkən yaş imkanları nəzərə alınmalı və özünütərbiyə prosesinin vasitələrinin və buna rəhbərliyin pedaqoji əsasları işlənildikdən qeyd edilən amil ön plana çəkilməlidir. Özünütərbiyənin özünəməxsus qanunauyğunluqlarının rolunu ön plana çəkərkən yaddan çıxarmaq lazım deyildir ki, şəxsiyyətin mövqeyinin əxlaqi xarakteri, onun özünütərbiyəsinin məzmunu ictimai münasibətlərlə, tərbiyə prosesi ilə, insanın əxlaqi tərbiyəliliyinin səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Beləliklə, **özünütərbiyə hadisəsinin inkişafının əsasında şəxsiyyət ətraf gerçəkliklə qarşılıqlı əlaqəsinin formalaşması və şəxsiyyətin xassələrinin dərk olunması durur.** Şagird konkret hərəkətlərinin qiymətləndirilməsindən maksimalist müstəqilliyə doğru istiqamətlənir və yeniyetmənin xarici aləmlə münasibətlərinin yeni keyfiyyət səviyyəsi təşəkkül tapmağa başlayır. Gənclik dövrünə keçidlə əlaqədar şüurlu özünütərbiyə prosesi müəyyənləşərək inkişaf etməyə başlayır və məktəbli şəxsiyyətin formalaşmasının aktiv subyektinə çevrilir. Qeyd edilən proseslərin dinamik mahiyyətinin təhlili özünütərbiyənin şəxsiyyətin subyektiv aləminə daxil olmasının bütün sosial-psixoloji şəraitinin mənalandırılması üçün əlverişli elmi zəmin yaradır.

Aparılmış çoxsaylı psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında özünütərbiyənin müstəqil rolu vardır.

Aydın məsələdir ki, şəxsiyyətin xarici tərbiyə vasitələrinə olan münasibəti, o cümlədən pedaqoji tələblərə olan münasibəti obyektiv olaraq onun şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərməyə bilməz. Lakin öz **keyfiyyətlərini dərk etməyən** şagird ona olan təsirlərin **inkar** və ya **qəbul** olunmasında **aktiv mövqe tuta bilmir**. Şagirdin öz keyfiyyətlərinə şüurlu münasibət bəsləməsi şəraitində isə vəziyyət dəyişir. Şagirdin şəxsi mövqeyindən asılı olaraq xarici təsirlərin səmərəliliyi əsaslı surətdə artıb-azala bilər. Təsadüfi deyildir ki, **mənfi özünütərbiyə** şəraitində tərbiyənin müsbət effekti kəskin surətdə aşağı düşür. Uşaqların özünütərbiyəsinin öyrənilməsi göstərir ki, pedaqoji təsirlərin az səmərəliliyi, tərbiyənin məqsədləri ilə özünütərbiyənin məqsədləri arasında mövcud olan konfliktlə müşayiət olunur. Belə ki, özünün mənfi keyfiyyətlərinə müsbət münasibət bəsləyən uşaq onları daha da möhkəmləndirməyə çalışaraq ona yönələn və mənfi adətlərin aradan qaldırılması üçün zəruri olan tərbiyəvi təsirləri rədd edir. Hətta tərbiyəvi təsirlərə tabe olmaq məcburiyyətində qaldıqda belə şagird mənfi keyfiyyətlərini daxili plana keçirərək gizlədir, necə deyərlər öz bildiyindən əl çəkmir. Əxlaqi keyfiyyəti rədd edən şagird nəinki şəxsiyyətində onun formalaşmasına mane olur, eyni zamanda əvvəllər malik olduğu keyfiyyətləri də belə yox etməyə, aradan qaldırma aktiv meyl edir. Belə ki, məlum faktdır ki, kiçik məktəbli olarkən özünün təvazökarlığı, nəzakətli və hörmətli davranış tərzilə fərqlənən şagird yeniyetmə dövrünə daxil olduqdan sonra birdən-birə dəyişir və özünü pis aparmağa başlayır.

Yuxarıda deyilən ümumi mülahizədən belə bir nəticə çıxarmaq lazım deyildir ki, tərbiyəyə münasibətdə özünütər-

biyə antoqonist mövqe tutmalıdır. Əksinə, özünü tərbiyə şəxsiyyətin malik olduğu nöqsanların aradan qaldırılmasında, tərbiyəvi vasitələrin təsirliliyinin möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyət malikdir.

Özünü tərbiyənin rolunu daha əsaslı surətdə aydınlaşdırmaq üçün ilk növbədə nöqsan anlayışının mahiyyətini və təbiətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Belə olduqda bu anlayışın konkret təzahürlərini fərqləndirmək əsasında onların aradan qaldırılmasında özünü tərbiyənin rolunu daha məzmunlu planda müəyyənləşdirmək olar.

İnsan **malik** olduğu **nöqsanı üç** istiqamətdə başa düşə bilər: **a) idealla** müqayisədə lazımi səviyyədə inkişaf etməməsini, **b) malik** olduğu keyfiyyəti (onun müəyyən normalara, cəmiyyətdə qəbul olunmuş tələblərə və müxtəlif fəaliyyət sahələrinin xarakterinə uyğun olmasından asılı olmayaraq) **c) müsbət** keyfiyyətin, norma ilə müqayisədə, inkişafının ləng getməsi və ya geri qalması.

Birinci halda şəxsiyyətin sonrakı təkmilləşməsində özünü tərbiyənin rolu aydın surətdə özünü büruzə verir. Şəxsiyyət hərtərəfli inkişafının fəal subyektinə çevrilərək bu prosesdə əsas təşəbbüsü öz əlinə alır.

İkinci halda (bu zaman norma ilə müqayisədə şəxsiyyətin malik olduğu keyfiyyət aşağı səviyyədə olur) nöqsan qabarıq xarakter daşıyaraq ətrafdakıların diqqətini cəlb etdiyindən onun aradan qaldırılmasında tərbiyənin rolu yüksəlik; ictimai rəyin vasitəsilə, izahetmə, inandırma, tənqid, tələbkərlilik və sairənin köməyi ilə böyük və uşaq kollektivi məktəblinin malik olduğu nöqsanları aradan qaldırmağa və özünü tərbiyə etməyə təhrik edərək istiqamətləndirirlər. Lakin, burada diqqəti cəlb edən odur ki, qeyd edilən halda özünü tərbiyə xarici amillər vasitəsilə hərəkətə gətirilir. Tərbiyə mühiti, kollektiv daxili münasibətlər, sosial gözləmələr və ağılabatan və əsaslandırılan tələbkərlilik şagirdi

malik olduğu nöqsana qarşı şüurlu münasibət bəsləməyə stimullaşdırır.

Üçüncü halda nöqsan adı altında mənfi keyfiyyətlərin olması başa düşülür. Bu zaman belə bir mülahizədən çıxış edilir: müsbət keyfiyyətin olmamasında ifadə olunan nöqsan mənfi keyfiyyət kimi başa düşülməlidir. Təsadüfi deyildir ki, mənfi keyfiyyətin adı müsbətin əksi kimi xarakterizə olunur: iradəli-iradəsiz; səliqəli-səliqəsiz; məsuliyyətli-məsuliyyətsiz və i.ə. Lakin burada bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır. İnsanda müsbət keyfiyyətin olmamasını nöqsan adlandırmaq olar, lakin ciddi psixoloji təhlil baxımından müsbət keyfiyyətin olmamasını mənfi keyfiyyət adlandırmaq olmaz. Sonuncunun şəxsiyyətdə özünün xüsusi quruluşu mövcuddur. Mənfi xüsusiyyətləri nöqsan adlandırmaq mümkün olsa da, qeyd edilməlidir ki, heç də istənilən nöqsan mənfi keyfiyyət adlandırıla bilməz. Odur ki, nöqsanın mənfi keyfiyyətdən fərqləndirilməsinin prinsipial əhəmiyyəti vardır. Belə ki, nöqsanın aradan qaldırılmasının əsasını müsbət keyfiyyətin təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilməsi təşkil edirsə, mənfi keyfiyyətlərin aradan qaldırılması isə mənfi strukturların, stereotiplərin tamamilə dağıdılmasını və bu istiqamətdə ciddi tərbiyə işinin aparılmasını tələb edir.

Qeyd edilən özünəməxsusluq mənfi keyfiyyətlərin aradan qaldırılmasında özünütərbiyənin nə qədər mürəkkəb rola malik olduğuna dəlalət edir. Düzdür, yaşlılardan fərqli olaraq, yeniyetmə və gənclərdə mənfi keyfiyyətlər o qədər də davamlı və müəyyənləşmiş xarakter daşıyırlar, onlar hələ formalaşma istiqamətində olurlar. Lakin məktəblilərin özlərindən, şəxsiyyətin mövqeyindən və onun özünütərbiyəsindən bu və ya digər mənfi keyfiyyətlərin aradan qaldırılıb qaldırılmaması asılıdır.

Bununla yanaşı, müsbət keyfiyyətlərin sonrakı inkişafında və formalaşmasında özünütərbiyə mühüm rola malik olmaqda davam edir. Məktəblilərin özünütərbiyəsinin

təşkili ilə əlaqədar pedaqoji təcrübə göstərir ki, özünütərbiyə şəxsiyyətin inkişafını fəallaşdırır və uşaqlarda bir sıra qiymətli keyfiyyətlərin (iradəliliyin, məsuliyyətliliyin, intizamlılığın və i.a.) formalaşması üçün geniş imkanlar açır.

Özünütərbiyənin imkanları haqqında deyilənlər heç də ona dəlalət etmir ki, özünütərbiyənin təşəkkülü ilə əlaqədar tərbiyənin rolu aşağı düşür və tərbiyə ikinci dərəcəli bir işə çevrilir. Tərbiyə nəinki özünütərbiyənin sürətləndirilməsi və ya ləngidilməsi üçün şərait yaradır, o eyni zamanda özünütərbiyənin xarakterini də təyin edərək şərtləndirir. Hətta özünütərbiyə mənfi istiqamətə yönəldikdə belə xarici təsir vasitələri ilə səviyyədə təşkil edilməlidirlər ki, bu zaman özünütərbiyənin xarakter və məzmununun dəyişilməsi imkanı yarana bilsin.

Tərbiyə, beləliklə, özünütərbiyənin istiqamətini təyin edə bilər, lakin özünütərbiyə müxtəlif yaş mərhələlərində psixi inkişafın və şəxsiyyətin formalaşmasının hərəkətverici qüvvəsi olmaqla öz əsas funksiyasını saxlayır.

Yeniyyət və gənclik dövrlərində özünütərbiyənin təşkili və həyata keçirilməsinin özünəməxsus keyfiyyət xarakteristikası mövcuddur. **Yeniyyətmənin** özünütərbiyəsi **kortəbii** və **situativ xarakter** daşdığı halda, **gənclik** dövründə özünütərbiyə **subyektiv realizm** prinsipi əsasında qurulur. Təşkil olunmuş pedaqoji təsirlər sisteminin olması şəraitində özünütərbiyə prosesinin pozitiv istiqamətdə yönələcəyi ehtimalı o qədər də yüksək ola bilməz. Qeyd olunan mülahizə onunla təsdiq olunur ki, xarici düşünülmüş təsirlərin olmaması şəraitində özünütərbiyə və özünütərbiyə proqramı tamamilə əks istiqamətə yönələrək neqativ xarakter daşıya bilər. Odur ki, şagirdlərin özünütərbiyəsi ilə əlaqədar problemlər öyrənilərkən tərbiyənin rolu daima diqqət mərkəzində saxlanılmalı və belə bir ümumi tezis əsas tutulmalıdır ki, yalnız özünütərbiyənin və təşkil olunmuş

tərbiyənin qarşılıqlı vəhdətinin təmin edilməsinin mövcudluğu şəraitində inkişaf etməkdə olan şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı üçün geniş imkanlar yarana bilər. Məhz bu əsasda özünütərbiyənin həyata keçirilməsində tərbiyənin həqiqi rolu müəyyənləşdirilərək həyata keçirilməlidir.

Beləliklə, özünütərbiyə prosesinin təşəkkülü çox mürəkkəb bir inkişaf yolu keçir. Şəxsiyyətin inkişafını müşayiət edən tərbiyə və özünütərbiyə vahid sosial psixoloji hadisə kimi təşəkkül edərək müəyyənləşirlər. Hər iki amilin psixoloji quruluşu və funksional yönümü bir məqsədə - inkişaf etməkdə olan uşaq şəxsiyyətinin ahəngdar inkişafda yönümlənməsi vəzifəsinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

4.3. Özünütərbiyə vasitələri və şəxsiyyətin inkişafının psixopedaqoji məsələləri.

Özünütərbiyənin psixoloji problemlərinin öyrənilməsi göstərir ki, **özünütərbiyə vasitələrinin təsnifi özünüidarə prosesinin məntiqi əsasında** aparılmalıdır.

Müasir fiziologiyada özünüidarə sisteminin fizioloji mexanizmlərini öyrənən müəlliflər (L.K.Anoxin, N.A.Ber-nşteyn və başqaları) belə hesab edirlər ki, reflektor aktın və onun nəzarət aparatının ilkin fizioloji proqramı mövcud olur. Belə proqram həyata keçiriləcək işi qabaqlayır. Deyilənlə əlaqədar olaraq **öz üzərinə öhdəçilik götürməyi** və **özünənəzarəti** özünütərbiyənin əsas vasitələri kimi irəli sürmək olar. Bu vasitələrə yalnız insana xas olan **özünə-məxsus bir keyfiyyəti də əlavə** etmək lazımdır. Bu keyfiyyət **özünə əmr vermək** adlanır ki, onun da sayəsində şəxsiyyət qarşılaşdığı çətinliklərin, maneələrin aradan qaldırılmasında böyük iradi səy göstərməyə nail olur.

İndi isə sadalanan özünütərbiyə vasitələrinin geniş səciyyəsinə vermək lazımdır. Məhz bu əsasda onların

psixoloji mahiyyəti haqqında ətraflı məlumat əldə etmək olar.

Özünüidarə prosesi, özünütərbiyənin proqramının işlənilməsi və ona nəzarət mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi **insanın ətraf gerçəklik və özü haqqında aktiv surətdə məlumatların toplanılmasını** bir zəruri vəzifə kimi irəli sürür. İnformasiyaya olan tələbat – insanın ən vacib tələbatı olmaqla bələdləşmə refleksinin həyata keçirilməsini təmin edir.Özünütərbiyə məqsədləri ilə əlaqədar toplanılan məlumatı **özünüməlumatlandırma** anlayışı ilə ifadə etmək olar.

Özünütərbiyəyə həsr olunmuş işlərdə ədəbiyyatın öyrənilməsi prosesində **özünüməlumatlandırmaya** dair xeyli təklif və məsləhətlər verilir.**Biliklərin** mənimsənilməsi prosesinin **səmərələşdirilməsi** ilə əlaqədar verilən **bir sıra təkliflər** geniş yayılmışdır: oxunmuş materialı təhlil etmək, yeni mənimsənilmiş biliklərlə əvvəllər mənimsənilmiş biliklər arasında əlaqə yaratmaq, öyrənilmiş fikirləri, bilikləri sistemləşdirmək və ümumiləşdirmək, əldə olunan məlumat əsasında müstəqil nəticələr çıxartmaq, **fəaliyyət** prosesində **əldə olan informasiyanın özünütərbiyə proqramının** tərtibində istifadə olunması.

Oxunmuş mətnin icmalının tutulması ilə əlaqədar təklif yekdil xarakter daşıyır.Belə hesab edirlər ki, icmalın tərtibi prosesində onun məna quruluşu müəyyənləşdirilir, əsas məsələlər fərqləndirilərək ümumiləşdirilir və bu əsasda şagird müvafiq bilikləri daha yaxşı mənimsəmək imkanı qazanır.Lakin, icmalın rolunu mütləqləşdirmək lazım deyildir.**Nəzərə almaq lazımdır ki, icmal tərtib etmək zərurəti bu və ya digər şəraitdə qarşıya çıxa bilər.**

Belə ki, hafizənin yüksək səviyyədə inkişaf etməməsi və böyük həcmli informasiyanın eyni zamanda qavranılmasında baş verən çətinliklər şəraitində icmalın tərtib edilməsi məqsədəmüvafiq sayılmalıdır. İcmalın tərtib

edilməsinin zəruriliyi bir də onda ifadə olunur ki, icmal materialın dərindən mənalandırılması, onda mövcud olan əsas fikirlərin ayırd edilməsi və biliklərin sistemə salınması işində müsbət rol oynayır. İşin nəticələrinin yazılı şəkildə qeydə alınması biliklərin mənimsənilməsi prosesinin nəzarət altında saxlanılması üçün əlverişli şərait yaradır. Bu prosesdə əks əlaqənin olmasını da nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, icmalın müstəqil olaraq tərtib edilməsi daxili əqli fəaliyyətin səmərəli olmasına dəlalət edən amil kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin, icmalın rolu mütləqləşdirilməməlidir. Belə ki, əqli fəaliyyətin yüksək səviyyədə gedişi şəraitində icmalın tutulması elə bir zəruri xarakter daşımaya da bilər. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, qeyri-düzgün və pedaqoji nəzarətdən kənarda qalan icmallaşdırma fikirlərin qeyri-ardıcıl, təsadüfi qeyd olunmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da biliklərin mənimsənilməsi keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

İcmalın tutulmasının məqsədmüvafiqliyini müəyyənləşdirilərkən yuxarıda deyilən mülahizələri nəzərə almaq lazımdır. Şübhəsiz ki, bütün hallarda şagirdləri qeyd aparmağa, oxunmuş ədəbiyyatın adını yadda saxlamağa, ayrıca sualları dəqiqləşdirməyə alısdırmağa çalışmaq lazımdır.

Özünüməlumatlandırmanın istifadə olunmasının məqsədmüvafiqliyi şəxsiyyətin özünütəkmilləşdirmə proqramının tərtib olunması üçün əlverişli zəmin yaradır.

Özünütərbiyə proqramının əmələ gəlməsi şəxsiyyətə yönəlmiş xarici tələblərin tədricən daxili plana keçməsi prosesi ilə əlaqədardır. Bu zaman şagird xarici tələblərlə onun daxili keyfiyyətləri və davarnışı arasındakı uyğunsuzluğu görür və onları dərk etməyə cəhd göstərir. Sonuncunun təsiri altında uşaq öz üzərinə müəyyən öhdəçilik götürür və özünütərbiyə üzrə müəyyən proqramı həyata keçirmək vəzifəsini daxilən qəbul etməyə çalışır. Özünü-

tərbiyə proqramının əmələ gəlməsi hərəkət və davranışın “özünü düzəlməsində” və ya “özünü tənzimlə” ifadə olunmağa başlayır.

Məlumdur ki, tərbiyə prosesində uşaqda “yaxşı” olmaq arzusu formalaşır və uşaq yaşlıların tələblərinə tabe olaraq öz davranışını həmin tələblərə uyğun olaraq idarə etməyə çalışır. Lakin uşaqların konkret davranışı heç də həmişə bu tələblərə uyğun gəlmir; onlar intizamı pozur və müxtəlif mənfi hərəkətlərə yol verirlər. Özünü düzəltmək, özünü tənzim etmək proqramının əmələ gəlməsi onunla əlaqədar olur ki, uşaq “yaxşı” olacağını, özünü əxlaqi davranış çərçivəsində aparacağını vəd edir.

Ətraf həyat haqqında geniş məlumatlara, cəmiyyətin irəli sürdüyü tələblərə, ədəbi qəhrəmanlara, əxlaqi və iradi keyfiyyətlərə, böyük şəxsiyyətlərə **istinad edən yeniyetmə özünü tərbiyə proqramının müəyyənləşdirməyə başlayır.** Bu proqram adətən bir sıra şəxsi öhdəçiliklərdən ibarət olur (müstəqil olmaq, cəsur olmaq, təkidli olmaq, məsuliyyətli olmaq və i.ə.). Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmələr ayrı-ayrı hərəkətlərini onlara uyğun gələn keyfiyyətlərlə uyğunlaşdırmağa daha çox cəhd göstərirlər. Məhz buna görə də onların özünü tərbiyəsinin proqramı ayrı-ayrı özünü tərbiyə elementlərindən və ya aktlarından ibarət olmaqla məhdud xarakter daşıyır.

Gənclik dövründə özünü tərbiyə proqramının təkmilləşdirilməsi prosesi davam edir. Böyük məktəbli özünü tərbiyəsinin şəxsi qaydalarını müəyyənləşdirir, davranışın əsas istiqamətlərini təyin edir və davranışın situativliyini aradan qaldıran və müxtəlif şəraitə uyğun gələn hərəkətlər sistemini formalaşdırır. Özünü tərbiyə ilə ardıcıl məşğul olan gənclərin əksəriyyəti **şəxsi davranış qaydalarının** olmasını qeyd edirlər (“Prinsipial olmaq lazımdır”, “Başlanılan işi axıra çatdırmalı”, “Mübahisə edərkən tələsməməli”, “Kəskin və təhqirli danışmaqdan imtina

etməli”, “Danışarkən sözləri dəqiq seçərək düşünməli”, “Həyəcanlı olduğunu ətrafdakılara nümayiş etdirməməli” və sairə).

Böyük adamların gündəliklərində şəxsi qaydalar haqqında verilən məlumatlar onların özünütərbiyəsində həmin qaydaların oynadıqları rolu başa düşməyə imkan verir. Belə ki, K.D.Uşinski hesab edirdi ki, onun özünütərbiyəsində aşağıdakı qaydaların köməyi olmuşdur: 1. Tam sakit olmalı, heç olmasa xaricən. 2. Sözdə və hərəkətlərdə açıqlıq, saflıq, doğruluq. 3. İşlərin düşünülərək həyata keçirilməsi. 4. Qətiyyətlik. 5. Lazım olmadıqda özün haqqında bir söz de belə demə. 6. Vaxtı şüursuz keçirməməli; baş verəcək işi yox, istədiyini həyata keçirt. 7. Yalnız zəruri və xoş olanlara xərclə, lakin ehtirlərə xərcləmə. 8. Hər axşam öz hərəkətlərin haqqında vicdanla hesabat ver. 9. Heç vaxt nə olmuş, nə hal-hazırda olanlarla, nədə ki, gələcəkdə olacaqlarla öyünmə.

Özünütərbiyənin zəruriliyini dərk edən gənc bu prosesi səmərəli etməyə çalışır. Bunun üçün o, özünün şəxsi öhdəliklərini və qaydalarını qeyd edərək təhlil etməyə çalışır. Özünütərbiyə ilə məşğul olan böyük məktəblilərin üçdə ikisində belə qeydlərin olması aşkar edilmişdir. Onlar qeyd aparmaq yolu ilə öhdəliklərini yaddaşlarında möhkəmləndirməyə çalışır və bu əsasda özünütərbiyə proqramını dəqiqləşdirirlər. Bunun üçün gənclər yazılı surətdə qeyd dəftərlərində öhdəliklərini əks etdirir və bəzi hallarda gündəliklər tərtib edirlər.

Bəzi müəlliflər özünütərbiyədə gündəliklərin tərtib olunmasının müsbət rolunu qiymətləndirirlər. Gündəliklərin aparılmasının rolu, ilk növbədə, aşağıdakılarda ifadə olunur: 1) baş vermiş həyat hadisələrini xatırlamağa və onların əhəmiyyəti haqqında düşünməyə imkan verir; 2) həyat hadisələrini qeyd etməyə, onların üzərində düşünməyə

alışdırır; 3)fəaliyyətin təhlilinə, özünütərbiyə proqramının tərtibi üçün əlverişli şərait yaradır.

Böyük tarixi şəxsiyyətlərin həyatının öyrənilməsi göstərir ki, gündəliklərin aparılması onların özünütərbiyəsində mühüm rol oynamışdır.

Gündəliklərin lazımsız və hətta onların özünütərbiyədə mənfi rola malik olmaları haqqında da fikirlərə təsadüf edilir.Məşhur alman pedaqoqu A.Disterveq (1790-1866) belə hesab edirdi ki, gündəlik aktiv, sağlam fəaliyyətə mane olur.Elə faktlar müşahidə olunur ki, bu zaman gündəlik adamları fəal, yaradıcı işdən uzaqlaşdırır.Bununla belə, qeyd olunan mülahizələrə baxmayaraq, özünütərbiyədə gündəliklərin rolunu bütövlükdə inkar etmək üçün əsas yoxdur.

Gündəliklərin aparılması ilə əlaqədar ziddiyyətli fikirlərin olması bir də ona dəlalət edir ki, bəzi hallarda gündəliklərsiz də özünütərbiyə proqramının konkretləşdirilərək həyata keçirilməsi mümkündür.

Özünütəhlilin, özünüqiymətləndirmənin tədqiqi göstərir ki, gənclik dövründə gündəlik qeydlərə istinad etmədən özünütərbiyənin səmərəli proqramını tərtib etmək üçün zəruri şərait yaranır.Yalnız iki halda özünütərbiyə proqramının tərtib olunmasında gündəliklərin olması zəruri xarakter daşıyır: 1)gənclərdə özünüqiymətləndirmə lazımı səviyyədə inkişaf etmədiyindən, özünütəhlil bacarığına malik olmadıqlarından lazımi nitqə istinad etməyən özünütərbiyənin vəzifələrini müəyyənləşdirmək və həmin vəzifələri reallaşdırmaq, özünütərbiyə proqramını konkret olaraq tərtib etmək çətin olur; 2)gənclərin bir qismində özünütəhlilə qabiliyyətin olması ilə yanaşı öz fikirlərini yazmaq və həmin fikirləri yazılı surətdə təhlil etməyə meyl adəti də mövcud olur.

Digər hallarda özünütərbiyə məqsədlərinin dərk edilməsi özünütəhlil və özünüqiymətləndirmənin lazımı

səviyyədə inkişaf etməsi şəraitindən, o cümlədən tənqidi özünüqiymətləndirmənin olması zəminində özünütərbiyə proqramının səmərəli tərtibi mümkündür və bu zaman gündəlik aparılan qeydlərə xüsusi ehtiyac duyulmur.

Aydın məsələdir ki, şəxsi öhdəçiliyin tərtibi və xüsusilə onun həyata keçirilməsi xarici şəraitdən, ilk növbədə tərbiyədən asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsi öhdəçilik – şəxsiyyətin cəmiyyət, kollektiv qarşısında öhdəçiliyinin təbii nəticədir. Şəxsi öhdəçilik daxili əqidə əsasında qəbul edilir və nəticə etibarilə həyat şəraitinin cəmiyyətin tələbləri ilə şərtlənərək formalaşır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, heç də bütün vəzifə və tələblər şagirdin öz üzərinə öhdəçilik götürməsi və müvafiq öhdəçilikləri yerinə yetirməsi ilə nəticələnir. Müşahidələr göstərir ki, bəzən şagirdlər qəbul olunmuş davranış qaydalarını yerinə yetirməkdən imtina edir və ya onların yerinə yetirələcəyi barədə müəllim və valideynlərinə yalnız vədlər verirlər. Bu zaman onlar üzərlərinə heç bir şəxsi öhdəçilik götürmürlər. Yalnız şagirdin yerinə yetirməyə səy göstərdiyi vəzifə və tələblər sonradan onun şəxsi öhdəçilik götürməsinə səbəb ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dövrdə şəxsi öhdəçilik xarici tələblərin daxili plana keçməsi prosesində təzahür etməsinə baxmayaraq, sonradan şəxsi öhdəçiliklər şagird tərəfindən müstəqil surətdə müəyyənləşdirilə bilər. İrəli sürülən bu tezis ona dəlalət etmir ki, şəxsi öhdəçiliklərin qəbuluna obyektiv səbəblər təsir etmir və biz xarici obyektiv tələbləri subyektiv meyllərə, arzulara qarşı qoyuruq. Əlbətdə ki, yox. Burada sadəcə olaraq hər iki başlanğıcın obyektiv rolu və sosial-psixoloji mahiyyəti nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıda verilən mülahizəyə uyğun olaraq geniş yayılmış bir tezisə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır: özünün təşəbbüsü ilə üzərinə götürülən öhdəçiliyi şəxsi öhdəçilik adlandırmaq olar. Şəxsi öhdəçiliyin müəyyənləşməsində

subyektin “özünün təşəbbüskarlığının” rolunu inkar etmədən belə bir sual qarşıya qoyulur. Qeyd edilən amil şəxsi öhdəçiliyi öhdəçilikdən fərqləndirən əlamət kimi qiymətləndirilə bilərmi?

İnsan davranışının sosial mühitlə şərtlənməsi haqqında tezisə əsaslanaraq demək olar ki, insanın öhdəçiliyi və şəxsi öhdəçiliyi obyektiv gerçəkliyin real şəraiti ilə şərtlənir. İnsanın təşəbbüskarlığının rolunu inkar etmədən belə bir fikri qeyd etməyi lazım bilir ki, son nəticədə şəxsi öhdəçiliyin qəbul olunmasında həyat şəraitinin obyektiv vəziyyəti, ictimai tələblər həlledici mövqeyə malikdirlər. Odur ki, “şəxsi təşəbbüsün” şəxsi öhdəçiliyin əlaməti kimi qiymətləndirməsi tezisi insan davranışının ictimai mühitlə şərtlənməsi haqqında baxışa uyğun gəlmir.

Aparılmış **psixoloji tədqiqatların birində kollektivin öhdəçilikləri ilə hər bir şagirdin öhdəçilikləri arasındakı əlaqə** izlənilərək **öyrənilmişdir**. Təcrübələr **üç seriya** və ya variantdan ibarət olmuşdur. **Birinci halda** VI və IX sinif şagirdlərinə özünütərbiyə üzrə şəxsi öhdəçiliklərin siyahısının müəyyənləşdirilməsi tapşırılmışdır. Onun dalınca sinifin ümumi yığıncağında kollektivin bütövlükdə inkişafına dair öhdəçilik müəyyənləşdirilmişdir. **İkinci seriyada**, bir həftə keçdikdən sonra, şagirdlərə yenidən şəxsi öhdəçiliklərin siyahısının tərtib olunması tapşırılmışdır. **Tədqiqatın üçüncü seriyasında** bir həftə keçdikdən sonra yenidən sinifin ümumi yığıncağı çağırılmış və burada kollektivin öhdəçilikləri konkretləşdirilmiş, hər bir şagirdin qarşısında duran vəzifə qeyd edilmiş, ayrı-ayrı şagirdlərin hansı keyfiyyətləri özlərində tərbiyə edəcəklərinin zəruriliyi müəyyənləşdirilmiş və hər bir şagirdin malik olduğu nöqsanların da aradan qaldırılmasının vacibliyi açıq şəkildə müzakirə edilmişdir. Deməli, tədqiqatın üçüncü variantında həm kollektivin öhdəçilikləri, həm də şagirdlərin

şəxsi öhdəçilikləri konkretləşdirilərək müəyyənləşdirilmişdir.

Hər **üç variant** üzrə tərtib edilmiş şəxsi öhdəçiliklərin siyahısı imza qoyulmamaq şərtilə, yeniyetmə və gənclərdən alınmış və siyahılar əsasında müvafiq psixoloji təhlil aparılmışdır. Kollektiv və şəxsi öhdəçiliklərin nisbəti göstərir ki, şəxsi öhdəçiliklər əsaslı surətdə kollektivin öhdəçilikləri ilə şərtlənərək onlarla bilavasitə əlaqədar olurlar. Aparılmış tədqiqatın ayrı-ayrı seriyalarında kollektiv və şəxsi öhdəçiliklərin üst-üstə düşmə və eynilik faizi müxtəlif olmuşdur. **Birinci variantda** hər iki halda qəbul olunmuş öhdəçiliklərin **8% üst-üstə** düşmüşdür. **İkinci variantda** bu eynilik **31%**, **üçüncü variantda** isə **bu rəqəm 64%** olmuşdur. Üçüncü variantda öhdəçiliklərin adekvatlığının əsaslı surətdə artması ona dəlalat edir ki, kollektivin qəbul etdiyi öhdəçilikləri sonradan şagirdin şəxsi öhdəçiliklərinə birbaşa olaraq çevrilməsi üçün əlverişli imkan yaranır.

Beləliklə, şəxsi öhdəçilikləri öhdəçiliklərə qarşı qoymağa və öhdəçiliklərin birbaşa şəxsi öhdəçiliklərə keçməsinə iddia etməyə obyektiv əsas yoxdur. Şəxsi öhdəçilik – özünütərbiyənin zəruri və özünəməxsus vasitəsidir.

Qəbul olunmuş şəxsi öhdəçiliklər şəxsiyyətin özünütərbiyəsi üzrə fəaliyyətinə nəzarət etməsi şəraitində həyata keçirilərək reallaşdırıla bilər. Əks halda, şəxsiyyətin özünütərbiyə etməsi ilə bağlı arzusu və onun konkret davranışı arasında uyğunsuzluq yarana bilər ki, bu da öz növbəsində, yeniyetmə və gənclərdə özünütərbiyənin imkanlarına dair inamsızlıq hissi formalaşıra bilər.

Özünütərbiyənin vasitəsi kimi **özünənəzarətin** inkişafı onda ifadə olunur ki, insan istənilən fəaliyyətinə **nəzarət etmək imkanına** və **qabiliyyətinə** malik olur. Odur ki, özünütərbiyənin vasitəsi kimi özünənəzarətin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, özünənəzarətin şəxsiyyətin

xassəsi kimi mahiyyətinin öyrənilməsi zərurətini ön plana çəkir.

Özünütərbiyə prosesində ixtiyari özünənəzarətin mühüm əhəmiyyəti vardır. Özünənəzarətin rolu onda ifadə olunur ki, o özünütərbiyə üzrə olan fəaliyyətin davamlılığını artırır.

Özünütərbiyə proqramının həyata keçirilməsinin **ilk yolu** bütün başqa fəaliyyətlərin özünütərbiyənin motivinə tabe edilməsidir ki, bu zaman da fəaliyyətin özü özünütərbiyə fəaliyyətinə çevrilir. Bu üsulun reallaşdırılmasında özünənəzarət özünütərbiyə fəaliyyətinin nizama salınması ilə əlaqədar funksiyasını həyata keçirir və onun konkret proseslərini nəzarət altında saxlayır. Bu mülahizəni təfsilatı ilə şərh edək. Tutaq ki, gənc özündə məsuliyyətlik, intizamlılıq və qətiyyətlik kimi keyfiyyətləri tərbiyə etmək istəyir. Özünü dəyişməyə səy göstərərək gənc ev tapşırıqlarını yerinə yetirir, özünəxidmət əməyində iştirak edir, idmanla ciddi məşğul olur və i.ə. Bir sözlə şagird bütün müvafiq işlərini özünütərbiyə fəaliyyətinin məqsədlərinə tabe edir. Özünənəzarət bu şəraitdə fəaliyyəti istiqamətləndirərək onu özünütərbiyənin motivlərinə uyğunlaşdırmaq məqsədinə xidmət edir.

Özünütərbiyə proqramının həyata keçirilməsinin **ikinci yolu** – ayrı-ayrı **fəaliyyət növlərinin** özünəməxsus **motivlərinin**, özünütərbiyə motivlərinin mövcud olması şəraitdə belə, **qorunub saxlanması ilə əlaqədardır**. Belə şəraitdə özünənəzarət, **bir tərəfdən**, fəaliyyətin motivlərinin spesifik vəzifələrinin yerinə yetirilməsi vəziyyətini izləyir, **digər tərəfdən isə**, fəaliyyətin özünütərbiyə proqramına xidmət edən müvafiq proseslərinin nizama salınmasını təmin edərək istiqamətləndirir.

Birinci üsuldan fərqli olaraq, özünütərbiyənin **ikinci üsulunun** reallaşdırılmasında qeyri-ixtiyari özünənəzarətin rolu azalır, lakin **ixtiyari özünənəzarətin** rolu yüksəlir.

Özünütərbiyənin dərkolunan proses kimi təkmilləşməsi – özünənəzarət üçün yeni imkanların yaranmasına səbəb olur. Özünütərbiyə proqramının həyata keçirtmək məqsədini qarşıya qoyan məktəbli bütün başqa fəaliyyət növlərində onun reallaşdırılmasını ixtiyarı və düşünülmüş nəzarət altında saxlayaraq istiqamətləndirə bilər.

Özünənəzarətin səmərəliliyinin artırılması ən əlverişli şəraiti o zaman yaranır ki, şagird özünü özünənəzarətinin obyektı kimi qiymətləndirir və özünənəzarət yolu ilə özünə təsir göstərir. Bu əsasda şagird özünənəzarəti yaxşılaşdırmaq məqsədilə özü qarşısında hesabat verir. Bu prosesi səmərələşdirmək məqsədilə bəzən şagirdlər etdikləri hərəkətlərin uçotunu aparır, gündəliklərdən və ya qeyd dəftərcələrində qeydlər aparırlar.

Beləliklə, özünənəzarət və özünə hesabat prosesləri özünütərbiyə fəaliyyətinin nizama salınması işində mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Özünənəzarətin özünütərbiyənin vasitəsi kimi dərk olunması onun korreksiyaedici rolunu yüksəldir və bu əsasda – özünütərbiyə proqramının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün real zəmin yaranır.

Özünənəzarət – özünütərbiyə prosesinin bir tərəfi olmaqla **yalnız başqa özünütərbiyə** vasitələri ilə birlikdə yüksək səmərə verə bilər. Belə əlavə vasitələr içərisində **özünə əmr etmək** və **özünü inandırmaq** xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Müşahidələr göstərir ki, **insan özünütərbiyə proqramını yerinə yetirə bilmədiyinə dair özünə** hesabat verir, fəaliyyətin planında müəyyən dəyişikliklər edir, özünənəzarəti həyata keçirtməyə çalışır, lakin bununla belə öz fəaliyyətini qəbul etdiyi proqrama uyğun həyata keçirtməyə nail ola bilmir.

Qeyd olunan vəziyyətin səbəbini, yəqin ki, iradənin xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. İradənin əsas əlaməti onda ifadə olunur ki, insan şüurlu, məqsədyönlü səy

göstərərək həyat və fəaliyyətini iradəsinə tabe edir və bu əsasda ən müxtəlif xarakterli xarici və daxili maneələri aradan qaldırmağa nail olur. Belə iradi səy özünütərbiyənin və onun mühüm vasitəsi olan özünə əmr etmənin səmərəli olması üçün əlverişli zəmin yarada bilər.

Özünə əmr etmə insanın əqidəsindən asılıdır. İnsanın həyatı məqsədlərinə, onun əqidəsinə uyğun gələn özünə əmr etmə, şəxsiyyətin ümumi istiqaməti ilə səsleşməyən özünə əmr etməyə nisbətən, daha əlverişli və əhəmiyyətli ilə xarakter daşıyır. Əqidə özünə əmr etmənin psixoloji təsir dairəsini xeyli genişləndirir.

Özünütərbiyənin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olaraq özünə əmr etmə faktorundan konkret nöqsanların aradan qaldırılmasında və müsbət keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasında istifadə olunur. Artıq yeniyetmə dövründə soruşulanların təxminən 25% özünütərbiyə məqsədilə özünə əmr etməyə meyl etdiklərini bildirmişlər. Lakin, özünə əmr etmə heç də həmişə özünütərbiyə proqramının həyata keçirilməsinə xidmət etmir.

Müşahidələr göstərir ki, elə hallar olur ki, adi gündəlik həyatda özünə əmr etmə yerinə yetirilmir. İradənin zəifliyinin bu forması onunla əlaqədardır ki, insanda özünə əmr etmənin inkar etməklə əlaqədar mənfi adət yaranır və o müxtəlif bəhanələr gətirmək yolu ilə onu yerinə yetirməkdən imtina edir. Nəticədə özünə əmr etmə qəbul olunmuş qərarın həyata keçirilməsinə yönəlmir və yaranmış vəziyyət sadəcə olaraq motivlərin mübarizəsinə gətirib çıxarır.

Özünə əmr etmənin yerinə yetirilməsi ilə bağlı şüurlu təmrinlərin aparılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu əsasda özünə qulaq asmaqla əlaqədar davamlı adətlər yarana bilər. Əsas odur ki, özünə əmr etmə ilə əlaqədar hərəkətlər əks olan meyllərə, işlərə güzəşt edilməməlidir. Bunun üçün özünə əmr etməni təmrinlər vasitəsilə möhkəmləndirmək lazımdır. Məsələn, uzun çəkən oyunun

qurtarılmasını dərk edən şagird ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar özünə əmr verə bilər. Özünə əmr etmə əsasında şagird yatağından durur. Gün rejiminə əməl edir, ev tapşırıqlarını yerinə yetirir, məktəbdə davranış qaydalarına əməl edir və sairə.

Aydın məsələdir ki, özünə əmr etmə şəxsiyyətə məxsus məsuliyyət hissinin səviyyəsindən asılıdır. Özünütərbiyə proqramı ilə əlaqədar əqidənin olmaması ona gətirib çıxarır ki, şagird özünə əmr etmə amilinə tabe olmur. Qeyd edilən cəhət özünütərbiyə proqramının yerinə yetirilməsində və bununla əlaqədar iradi səyin təzahüründə özünü inandırmanın rolunu yüksək qiymətləndirməyə əsas verir. Özünü inandırmanın olması şəraitində qəbul olunmuş, lakin həyata keçirilməyən qərarların yerinə yetirilməsində əsaslı dönüş yaranır. Deməli, özünü inandırma özünə əmr etmənin aktiv fazaya yüksəlməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Məsələn, yeni etmə siqaret çəkməyi tərgitməklə əlaqədar özünə əmr edərək müvafiq qərar qəbul edir, lakin onun yerinə yetirilməsi prosesini daima təxirə salır. Özünə inandırma faktorunun dərk olunması özünə əmr etmənin təsirliliyini artırır və yeni etmə zərərli adətin aradan qaldırılmasında aktiv mövqe tutmağa nail olur. Odur ki, özünü inandırma ilə özünə əmr etmə arasında qarşılıqlı funksional əlaqə mövcuddur.

Yeni etmələr özünü inandırmadan istifadə edərkən, özünə əmr etmənin yerinə yetirilməsindən fərqli olaraq, daha böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu onunla əlaqədardır ki, özünü inandırmanın səmərəli tətbiqi üçün şagird fəaliyyətinin məqsədlərini əsaslandırmağı həyata keçiriləcək işlərin vacibliyini dəlillər əsasında sübut etməyi bacarmalıdır.

Gənclik dövründə təfəkkürün inkişafı və böyük məktəblinin öz mövqeyini, fikirlərini əsaslandırmağa qabiliyyətinin tədricən artması, o cümlədən tənqidi təfəkkürün

təşəkkülü özünü inandırmanın imkanlarının əsaslı surətdə genişlənməsinə şərait yaradır.Özünü-tərbiyə və özünü inandırma proseslərinin dərk olunması onların istifadə olunmasını xeyli aktivləşdirir.Əgər yeniyetmə dövründə özünü-tərbiyə ilə məşğul olanların 25% özünü inandırmadan istifadə edirdisə, gənclik dövründə bu meyl daha geniş yayılmışdır.

Gənclik dövründə özünü inandırma ilə yanaşı, özünə əmr etmənin də imkanlarının genişlənməsi müşahidə olunur.Çox nadir hallarda gənc özünə etdiyi əmrə tabe olmur və eyni zamanda özünə əmr etmənin təsirliliyi davamlı xarakter daşımağa doğru istiqamətlənir.Buna iradənin inkişafı, məktəblilərin əqidələrinin müəyyənlişməsi və özünü inandırmanın təsirliliyinin artması bilavasitə təsir göstərir.Məhz qeyd edilən amillərin olması şəraitində özünə əmr etmə şüurlu surətdə idarə olunur və məktəbli dərk etdiyi əmri yerinə yetirməklə bağlı olan konkret vəzifələri fəaliyyət prosesində məqsədyönlü olaraq həyata keçirməyə ciddi səy göstərir.

Gəncin özünü-tərbiyə prosesini dərk etməsi, özünə əmr etmə vasitəsindən şüurlu istifadə etməyə çalışması onun məsuliyyətini artırır.Bununla belə qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar yaranan mütəəssirlik gənci öz nöqsanlarını aradan qaldırmağa, iradəsini tərbiyə etməyə, özünə əmr etməklə bağlı təmrinlərin aparılmasına doğru istiqamətləndirir.Bütün bu qeyd edilənlərin şüurlu surətdə dərk olunaraq istiqamətləndirilməsi özünü-tərbiyəyə xidmət edən vasitələrin – özünə əmr etmənin, özünü inandırmanın, özünə hesabat vermənin, özünə nəzarətin və sairənin – formalaşdırılması üçün real obyektiv zəmin yaradır.

Yuxarıda deyilənlər əsasında belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, özünü-tərbiyə vasitələrinin şəxsiyyətin subyektiv aləminə daxil edilməsi zəminində bu vasitələrin həqiqi rolunun artırılmasına müvəffəqiyyətlə nail

olmaq olar. Deməli, şəxsiyyət və özünütərbiyə vahid funksional sistem kimi təşəkkül taparaq müəyyənləşir. Bu prosesdə özünütərbiyə vasitələri sisteminin formalaşmasının müstəsna əhəmiyyəti vardır.

4.4 Özünüqiymətləndirmə-özünütərbiyənin amili kimi.

Özünüqiymətləndirmə termini iki sözdən – özünü və qiymətləndirmə sözlərindən əmələ gəlmişdir. Onun psixoloji mənası elə burdan aydın olur: söhbət insanın özünə verdiyi dəyərdən, qiymətdən, özünün obrazını qiymətləndirməsindən gedir.

İnsan özü haqqındakı təsəvvürlərinin formalaşması bilavasitə özünüqiymətləndirmə ilə bağlıdır. İnsan öz-özündə bir insan kimi mühüm olan hər şeyi: özünün qabiliyyətlərini, mənəvi keyfiyyətlərini, əməllərini, öz imkanlarını və perspektivlərini, özünün qarşılıqlı münasibətlərini, qrup və kollektivdə, başqa adamlar arasında tutduğu qiymətləndirir və s. Bununla yanaşı müəyyən həyatı situasiyalarda, xüsusilə ailədə və kollektivdə insan öz üzərinə məsuliyyət götürüb mühüm bir addım atdıqda, konflikt şəraiti yarandıqda və s. -də özünüqiymətləndirmə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Özünüqiymətləndirmə mürəkkəb prosesdir: o özünütəhlil və özünümüşahidə yolu ilə formalaşır, bu zaman insan özünə adətən başqa adamların gözü ilə baxır, bir qayda olaraq, özünü onlarla müqayisə edir. Başqa adamlar bu zaman bir növ etalon rolunu oynayır.

İnsan özünü qiymətləndirmə zamanı qiymətin müxtəlif növlərindən - əxlaqi, estetik, intellektual, emosional və s. qiymətlərdən istifadə edir. Lakin bütün hallarda onların içərisində emosional qiymətlər əsas yer tutur. Əxlaqi qiymət də, intellektual qiymət də özünüqiymətləndirmə səviyyəsində emosional çalar kəsb edir. Özünüqiymətləndirmə hər şeydən əvvəl, özünüsevme, özünəhörmət, öz

ləyaqətini saxlamaq və s. kimi hisslərlə əlaqələnilir, yəni emosional qiymətlərə əsaslanır. Bu onunla bağlıdır ki, özünüqiymətləndirmə səviyyəsində qiymətverən və qiymətləndirilən eyni bir adamın şəxsində birləşir: mən- mənə verir. Bu zaman insan hətta müəyyən obyektiv meyarlara əsaslansa belə özünüqiymətləndirmədə subyektiv amillər əsas yer tutmağa başlayır. Atalar sözlərində özünüqiymətləndirmənin bu xüsusiyyəti dəqiq ifadə olunmuşdur: “ Heç kəs öz ayranına turş deməz”. Bu o deməkdir ki, özünəterbiyənin səviyyəsi insanın özünə tənqidi yanaşıb- yanaşmamasından, özünə qarşı tələbkərlilik olub – olmamasından bilavasitə asılıdır.

Özünüqiymətləndirmə sistemini təhlil edərkən aşağıdakı cəhətləri diqqətə almaq lazımdır:

A) Özünüqiymətləndirmə prosesində “ real mən” obrazı ilə “ ideal mən” obrazını müqayisə edilməsi mühüm rol oynayır. Onların bir – birinə uyğun gəlməsi psixi sağlamlığın üçün mühüm şərtidir. Müəyyən edilmişdir ki, insanın “real mən” obrazı “ideal mən” obrazına müvafiq olduqda, o, adətən, özünü yüksək qiymətləndirir. İnsan bu iki mühüm xarakteristika arasında uçurum hiss etdikdə isə, özünü adətən aşağı qiymətləndirir. Bəzən belə hallarda insanın özü öz gözündə hörmətdən düşür.

B) İnsan özünün hər hansı bir keyfiyyətini qiymətləndirərkən, onun yaxşı və pis keyfiyyət olduğunu necə müəyyən edir? Lap kiçik yaşlarından uşaqlara öyrədirik ki, “ yaxşı nədir, pis nədir?”. İnsan özünə qiymət verərkən bu təsəvvürləri özünə etalon kimi qəbul edir: əgər etdiyi hərəkətlər “ yaxşı” etalonuna uyğun gəlirsə, onları müsbət, “pis” etalonuna uyğun gəlirsə onları mənfi qiymətləndirir. Yaş artdıqca insanın sərvət meylləri formalaşır, ideallarının xarakteri dəyişir və buna müvafiq olaraq onun etalonlar sistemi mürəkkəbləşir. Biz hər hansı bir adamın özünü necə qiymətləndirdiyini aydınlaşdırmaq üçün onun özünü hansı

etalonla uyğunlaşdırdığını, özünə hansı etalona əsasən qiymət verdiyini bilməliyik. Bu yolla biz həm də onun “ideal mən”inin məzmunu təhlil etmək imkanı əldə edirik. Çünki müvafiq etalonlar “ideal mən” də xüsusi yer tutur.

A) İnsanın özünəməxsus qiymətlər sistemi vardır. Bir tərəfdən o özünü qiymətləndirir, digər tərəfdən onun davranış və rəftarı mənsub olduğu qrup tərəfindən qiymətləndirilir. Bundan başqa, adam bu və ya digər tərzdə hərəkət edərkən ətrafdakı insanların, o cümlədən iş yoldaşlarının və dostlarının onu necə qiymətləndirəcəklərini nəzərə alır. Buna gözlənilən qiymətlər deyilir. Qrupun şəxsiyyətə verdiyi qiymətlərlə gözlənilən qiymətlər bir – biri ilə vəhdətdə olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Qrupun şəxsiyyətə verdiyi qiymət real qiymətdir.

Psixoloji tədqiqatlar özünüqiymətləndirmənin üç səviyyəsini müəyyənləşdirmək imkanı verir:

- ❖ Adekvat özünüqiymətləndirmə - insan özünün ayrı – ayrı keyfiyyətlərini əsasən düzgün qiymətləndirir.

- ❖ Qeyri – adekvat yuxarı özünüqiymətləndirmə - insan özünün ayrı – ayrı keyfiyyətlərini olduğundan yüksək qiymətləndirir.

- ❖ Qeyri – adekvat aşağı özünüqiymətləndirmə - insan özünün ayrı – ayrı keyfiyyətlərini olduğundan aşağı qiymətləndirir

İnsan özünə adekvat qiymət verirsə onu daha da möhkəmləndirmək lazımdır. İnsanın özünə qeyri – adekvat qiymətlər verməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq lazımdır. Ailənin tipi (uğurlu və ya uğursuz, tam – natamam, çoxuşaqlı – təkushaqlı və s.), ailə münasibətlərinin xarakteri, tərbiyə üslubu (avtoritar və ya demokratik), daxil olduğu qrupda həmin insanın mövqeyi, onun fiziki və psixi inkişaf səviyyəsi – bunların hamısı özünüqiymətləndirməyə mühüm təsir göstərir və onun adekvatlıq dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Özünüqiymətləndirmənin böyük əhəmiyyəti vardır. O, insanın davranışının tənzim olunmasında mühüm rol oynayır. İnsanın başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri, onun öz uğurlarına və uğursuzluqlarına münasibəti, ayrı – ayrı həyatı situasiyalarda davranış və rəftarı özünüqiymətləndirmədən asılıdır. Başqa sözlə, özünüqiymətləndirmə insanın fəaliyyətinin səmərəliliyinə və onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına mühüm təsir göstərir.

Şəxsiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yalnız bugünkü təcrübənin deyil, həm də pedaqoji fikrin zəngin ideyalarını nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan maarifpərvərləri şəxsiyyətin ən müsbət cəhətlərini onun cəmiyyətdəki münasibət və fəaliyyətində axtarmışlar, çünki münasibətlər insanın həyat təcrübəsinin nəticəsi olmaqla onun hərəkətlərini və daxili hissələrini müəyyənləşdirir. Nəticədə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesinə təsir edən amillər haqqında müxtəlif fikirlər meydana gəlmişdi. Əsrlər, min illər boyu bu amillər içərisində üstünlük irsiyyətə verilmiş və belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, valideynlərdə müsbət və mənfi nə varsa övladlara keçir. İrsiyyət nəzəriyyəsinin hakim olduğu dövrlərdə zəka sahibləri həmin nəzəriyyəni qəbul etməklə yanaşı, tərbiyəyə böyük əhəmiyyət verirdilər. Elmin, təhsilin, tərbiyənin böyük gücünə inanan və onu təbliğ edən Nizami Gəncəvi bəzən irsiyyətin mütləq təsirini inkişafın əsas amili kimi götürürdü. İnsanın cəmiyyətdə düzgün tərbiyə edilməsində bir sıra amillər mühüm rol oynayır. İnsan ayrı-ayrı yaş dövrlərində fiziki, psixi və mənəvi cəhətdən müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olur, onun xarakterində müəyyən yeniliklər, dəyişikliklər yaranır. Buna görə də cəmiyyətimizin üzvü olan insan bilməlidir ki, hansı şəraitdə və hansı amillərin təsiri altında inkişaf edir, onun inkişafında irsiyyətin, mühit və tərbiyənin rolu nədən ibarətdir.

Uşinski deyirdi: **"Yalnız şəxsiyyət şəxsiyyəti müəyyən edə bilər və onu inkişaf etdirə bilər.** Yalnız xarakterlə xarakter yaratmaq olar."

Bu fikirlər müzakirə edilməyəcək qədər həqiqəti əks etdirən düşüncələrdir. Buradan çıxan birbaşa nəticə odur ki, şagirdi ancaq hərtərəfli bir müəllim yetişdirib , şəxsiyyətə çevirə bilər. Uşinskiyə görə, insanı bütün münasibətlərdə tərbiyə etmək, şəxsiyyət kimi yetişdirmək üçün, onu bütün münasibətlərdə öyrənmək lazımdır. Bəli, şagirdin öyrənilməsi- onun fərdi bacarıqlarının, arzu və istəklərinin, potensialının, təfəkkürünün inkişaf səviyyəsinin , xəyal dünyasının genişlik dərəcəsinin müəyyən edilməsidir. Təlim və tərbiyə prosesi vəhdətli şəkildə təşkil edilərək inkişaf etdirici mühitin yaradılmasına xidmət etməlidir. Təlimdə formalizmə, şagirdlərin müstəqilliyinin və marağının boğulmasına, həyat üçün zəruri olmayan, az əhəmiyyətli biliklərin verilməsinə yol vermək arzuolunmazdır. Bütün bunların əsasında isə dəqiq və məqsədəuyğun şəkildə müəyyən edilmiş təhsil kurikulumları, tədris proqramları və bunlardan səmərəli şəkildə istifadə etməyi və təlim –tərbiyə prosesini düzgün məcraya yönəltməyi bacaran müəllim amili dayanır.

4.5.Şəxsiyyətin formalaşmasında özünüqiymətləndirmənin mövqeyi və funksiyaları.

Sosiologiyada "Şəxsiyyətin sosiologiyası", ümumi psixologiyada isə "Şəxsiyyətin psixologiyası" bölmələri konseptual bölmələr hesab olunur. Sosiologiya şəxsiyyəti cəmiyyətin makrostrukturunda kontekstində araşdırır və onu müəyyən sosial qrupun nümayəndəsi kimi öyrənir. Sosiologiya üçün fərdiyyət deyil, sosial tipdir. İctimai həyatın subyektidir. Q. M. Andreyevanın fikrincə sosial psixologiya şəxsiyyətə ümumi psixologiyada verilmiş tərifdən ist. edir. Lakin belə l məs.ni açıqlayır ki, şəxsiyyət

İtərəfdən sosial təcrübəni hansı konkret qrupda mənimsəyir, digər tərəfdən özünü bu qrupda necə reallaşdırır yəni sosial psixologiya şəxsiyyətin davranış və fəaliyyətini real konkret qruplarda öyrənir.

1) Mən obraz—insanın özü haqqında təsəvvürləri (buna psixoloji avtoportret də deyilir)

2) Özünüqiymətləndirmə--insanın özü haqqındakı təsəvvürlərinin adekvat surətdə qiymətləndirilməsi.

3) Potensial davranış reaksiyaları—insanın “mən” obraz və özünə verdiyi qiymətlərin onun davranış və rəftarında təzahür etməsi.

Özünüqiymətləndirmə mürəkkəb prosesdir. Özünüqiymətləndirmə--dedikdə insanın öz potensial imkanlarını dərk edərək qiymətləndirilməsi başa düşülür. İnsanın özü haqqında təsəvvürlərinin formalaşması onun Özünüqiymətləndirməsi ilə bağlıdır. O özünü müşahidə və özünü təhlil yolu ilə formalaşır, bu zaman insan özünə adətən başqa adamların gözü ilə baxır və özünü onlarla müqayisə edir. Özünüqiymətləndirmə zamanı qiymətin müxt. növlərindən--əxlaqi, estetik, intellektual, emosional qiymətlərdən istifadə olunur. Özünüqiymətləndirmədə özünütərbiyənin səviyyəsi, insanın özünə tənqidi yanaşib-yanaşmamasından, özünə qarşı tələbkar olub-olmamasından bilavasitə asılıdır, yəni öz gözündə tiri görmür, başqasında tükü seçir.

Özünüqiymətləndirmə və şəxsiyyətin iddia səviyyəsi. Özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin özünü, öz imkanlarını, keyfiyyətlərini, qabiliyyətlərini, özünün başqa adamlarla münasibət sistemindəki yerini qiymətləndirməsindən ibarətdir. Özünüqiymətləndirmə insanın özünüdərk etməsi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan insanın mənlik şüurunun formalaşmasında özünüqiymətləndirmə xüsusi yer tutur. Özünüqiymətləndirmə zamanı adətən qiymətin əxlaqi, estetik, intellektual, emosional və s. növlərindən istifadə

olunur. Lakin təcrübə göstərir ki, bütün hallarda onların içərisində emosional qiymətlər əsas yer tutur. Bütün hallarda özünüqiymətləndirmədə emosional çalar üstünlük təşkil edir.

Özünüqiymətləndirmə səviyyəsində qiymətverən və qiymətləndirilən eyni adam olduğuna, mən-mənə qiymət verdiyinə görə burada özünüsevmə, özünəhörmət, ləyaqət hissi özünə geniş yer edir. Ona görə də burada subyektiv amillərin təsiri qaçılmaz olur. Psixoloji tədqiqatlar özünüqiymətləndirmənin üçsəviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir: 1) ***Adekvat özünüqiymətləndirmə***. Bu cür özünüqiymətləndirmə zamanı insan özünün bütün keyfiyyətlərini olduğu kimi, imkanlarına uyğun qeyd etməklə özünü düzgün qiymətləndirir. 2) ***Qeyri –real yüksək özünüqiymətləndirmə***. Bu cür özünüqiymətləndirmə zamanı insan özünü onda olan keyfiyyətlərdən, imkanlardan yüksək qiymətləndirir. Adətən bu cür özünüqiymətləndirmə şişirdilmiş xarakter daşıyır, insanın özündən bədgümanlığı ilə nəticələnir. Ona görə də bu cür adamlar başqaları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmırlar. 3) ***Qeyrireal aşağı özünüqiymətləndirmə***. Bu cür özünüqiymətləndirmə zamanı insan özünün keyfiyyətlərini, imkanlarını layiq olduğundan aşağı qiymətləndirir. Qeyri-real yüksək və qeyri – real aşağı özünüqiymətləndirmə eyni dərəcədə ziyanlıdır. Məsələn, öz imkanlarını qeyri-real yüksək qiymətləndirən şagird və ya tələbələrdə çox vaxt özünəarxayınçılıq hissi yaranır. Nəticədə nəzərdə tutduqları məqsədlərinə nail ola bilmirlər. Öz imkanlarını qeyri-real aşağı qiymətləndirən şagird və ya tələbələrdə isə mümkün olacaq nailiyyətə çatmaq hissi və cəhdi olmur, nəticədə onlar mövcud imkanlarını təzahür etdirə bilmirlər. Ona görə də ən cüzi nailiyyətlə kifayətlənməli olurlar.

Özünüqiymətləndirmədə şəxsiyyətin ***iddia səviyyəsi*** ilə də sıx bağlıdır. İddia səviyyəsi dedikdə bu və ya digər

fəaliyyət zamanı şəxsiyyətin seçdiyi və qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrin çətinlik dərəcəsi ilə müəyyən olunan xarakteristikası nəzərdə tutulur. Başqa sözlə iddia səviyyəsi fərdin qarşısına qoyduğu məqsədin çətinlik dərəcəsi ilə müəyyən olunan şəxsiyyətin arzuolunan özünüqiymətləndirmə (mən obrazı) səviyyəsindən ibarətdir. İnsan sonra yerinə yetirəcəyi işin çətinlik dərəcəsini sərbəst şəkildə seçərkən özünüqiymətləndirməyə cəhd göstərməsi iki cür konfliktin yaranmasına səbəb olur: bir tərəfdən maksimum müvəffəqiyyət əldə etmək üçün iddianı artırmaq cəhdi, digər tərəfdən uğursuzluqdan yaxa qurtarmaq üçün iddia səviyyəsini aşağı salmaq. Müvəffəqiyyət əldə edildikdə adətən iddia səviyyəsi artır, insan daha çətin məsələni həll etməyə hazır olduğunu təzahür etdirir, uğursuzluq zamanı isə iddia səviyyəsini müvafiq şəkildə aşağı salır.

Şəxsiyyətin iddia səviyyəsi konkret fəaliyyət növündə özünü aydın göstərir. Bununla əlaqədar bir fakta nəzər salaq. İmtahana zəif hazırlanmış tələbə 5 qiymət almağa cəhd göstərir və verilmiş 10 misaldan yalnız 4-nü yerinə yetirdiyinə görə həmin qiyməti ala bilmədikdə ruhdan düşməyəcəkdir. O eyni zamanda 3 qiymətə layiq görüldükdə də o qədər sevinməyəcəkdir. Çünki bu məqsədə nail olmaq o qədər də çətin deyildir. Lakin tədricən misalların sayını 4-dən yuxarı artırmaqla yaxşı qiymət almaq üçün ona neçə misal verilməsini istədiyini təklif etməklə onun iddia səviyyəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu sadə model göstərir ki, şəxsiyyət öz iddialarının səviyyəsini müəyyən edərkən özü üçün müəyyən perspekti saxlamağa çalışır. Buna görə də o, elə tapşırıq və məqsədlər seçir ki, onlar nə həddindən artıq çətin, nə də həddindən artıq asan olsun.

Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, iddia səviyyəsinin formalaşması nəinki müvəffəqiyyət və uğursuzluğu qabaqcadan görməklə, həm də hər şeydən əvvəl, keçmiş müvəffəqiyyət və uğursuzluqların ağıllı surətdə, bəzən isə

dumanlı dərk olunan şəkildə nəzərə alınması və qiymətləndirilməsi ilə müəyyən edilir. Məktəblinin tədris işində, dərnikdə məruzə üçün mövzu, ictimai tapşırıq və s. seçərkən iddia səviyyəsinin formalaşmasını izləmək olar.

Ə d ə b i y y a t

1. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1981, 190 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya.2-ci nəşri – Bakı, 2002, s. 128-138; 209-235.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. – Bakı, 2003, s. 51-70. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. – Bakı, 1989.
4. *Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1989.*
5. Bayramov Ə.Ə. Gənclik və özünütərbiyə haqqında söhbət. – Bakı, 1969.
6. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişafı. – Bakı, 1967
7. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. – Bakı, 1986.
8. Əlizadə Ə.Ə. Təxəyyül. – Bakı, 2006 Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı. – Bakı, 1965 M
9. *Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. – Bakı, 2000*
10. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. – Bakı, 2000. 193.
11. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. – Bakı, Nurlan, 2006.
12. Əmiraslanova S.F. «Çətin» uşanlar və onlarla aparılan işin psixoloji xüsusiyyətləri. – Bakı, 2000
13. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 384 s.
14. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. – Bakı, 1991. səh.25-30; 50-69.
15. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları, Bakı: 2000.
16. Şəxsiyyətin tərbiyə edilməsinin psixoloji problemləri // (Azərbaycan məktəbi), 1973, № 12, 1974, № 1.
17. Şəxsiyyətin tərbiyə edilməsinin psixoloji problemləri. (Azərbaycan məktəbi), 1973, № 12, 1974, № 1.

18. Şükürova N. Psixoloji müşahidə və şəxsiyyətin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə. 1978.
19. Şükürova N. Sosial psixologiya və sinif müəllimi // (İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə), 1975, № 1.
20. Məmmədov A.U. Məktəblilərdə hafizənin xüsusiyyətləri. – Bakı, 1974
21. Təhmasib C.A. Tələbə şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi məsələlərinə dair // V.İ.Lenin adına API - nin elmi əsərləri, 1973, № 5.
22. Qaralov Z.İ. Tərbiyə 3 cildə, 2-ci cild. – Bakı, 2003, 12-31; s.197-203
23. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. – Bakı, 2002, s.2198- 339.
24. Rzayev B.İ. Məktəblilərdə idrak proseslərinin fəallaşdırılması. – Bakı, 2000
25. Yusifova R.N. Müasir psixologiyada özünüaktuallaşdırma problemi və onun psixososial əsasları // Psixologiya jurnalı, 2010, №1, s.41-52
26. Zahidov X., Məmmədova C. Uşaq kollektivində şəxsiyyətlərarası münasibətlər. (Azərbaycan məktəbi), 1973, № 3.
27. Zahidova Ü. Məmmədova C. Uşaq kollektivində şəxsiyyətlərarası münasibətlər // (Azərbaycan məktəbi), 1973, №3.

TÜRK DİLİNDƏ

28. ARAT, N.(1989). "Türkiyə'de kadınları ve Kızların Eğitimine Genel Bakış". Türkiye'de Çocuğun durumu, T.C. Başbakanlık D.P.T. Ankara.
29. BERTAN, M ve D. GÜRİŞ (1989). "Türkiyə'de Çocuk Sağlığının Durumu". Türkiye'de Çocuğun Durumu. T.C. Başbakanlık D.P.T. Ankara.
30. BİLİR,Ş ve DİĞERLERİ (1988). "AnkaralıMerkezinde 3-12 Yaşları Arasında 9813 Çocuğun Dayak Cezası alma

- Sıkıntısı ve Bununla İlişkili Duygusal Problemlerin Saptanması". Çocuk Sağlığı ve Eğitim Dergisi.3:3-16.
31. CAN,G.(1986)."Lise Öğrencilerinin Benlik Tasarım Düzeylerini Etkileyen Bazı Etmenler. "(Yayınlanmamış Doktora Tezi)
 32. H. Ü. Ankara EKŞİ,A (1982). Gençlerimiz ve Sorunları. İstanbul Üniversitesi Yayınları: 2970; İstanbul
 33. ERSOY,G: (1988)"Okulöncesi Çocukların Beslenm esi ve Beslenmede Eğitimin Önemi. "Çocuk Sağlığı ve Eğitimi Dergisi, 3:73-80
 34. EKŞİ, D. (1990). "Günün Yazısı" Hürriyet Gazetesi, 23 Nisan.
 35. FİŞEK,N. (1983).Halk Sağlığına Giriş. Çağ Matbaası, Ankara
 36. GEÇTAN.E(1984).İnsan OlmakAdam YayınlıkAŞ. İstanbul.
 37. GÜNEY,M. (1985) Üniversite Öğrencileri Arasında Depresyon ve Problem Alanlarının Akademik Başarı İli ilişkisi. A Ü. Rektörlüğü Yayınlan, No: 130, A. Ü. Basımevi. GÜNEYSU, S. (1986)
 38. "Üniversite Gençlerinin Kenidine KabulDüzeyine Anababa Tutumlarının Etkisi " (Yayınlanmamış Doktora Tezi) H. Ü. Ankara. GÜRKAYNAK, 1 (1977) Sosyo-Ekonomik Düzey ve Çocuk A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları.
 39. GÜNGÜR, A (1989) . "Lise Öğrencilerinin Özsaygı Düzeylerini Etkiyen Etmenler" (yayımlanmış Doktora Tezi).H. Ü. Ankara HÜRRİYET Gözetisi, 23.4.1990.
 40. KAĞITÇIBAŞI, Ç. (972) Sosyal Değişmenin Psikolojik Boyutları Sosyal Bilimler Derneği yayınları. A-5, Ayyıldız Matbaası, Ankara
 41. KAĞITCIBAŞI, Ç. (1981) Çocuğun Değerleri:Türkiye' de Bu Değerler Ve Doğurganlık,Boğaiçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul

42. KAĞITÇIBAŞI. C: (1989) "Aile-lçi Etkileşim ve Çocuk Gelişimi" Türkiye'de Çocuğun Durumu, TC: Başbakanlık D.P.T. Ankara.
43. KILIÇÇI, Y. (1981) "Üniversite Öğrencilerinin Kendilerini Kabullerini Etkileyen Bazı Değişkenler. "(Yayınlanmamış Doçentlik Tezi); H. Ü. Ankara
44. KIZILTAN, G (1984) "Üniversite Öğrencilerinin Kişisel Uyum Düzeylerini Etkileyen Etmenler" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), H.Ü. Ankara.
45. KÖKNEL, Ö. (1981) Ailede ve Toplumda Ruh Sağlığı Hür yayın A.Ş. İstanbul
46. KÖKNEL, Ö. (1982) Kaygıdan Mutluluğa Kişilik, Onur Basımevi, Ankara. KUT,S. (1985) "Çocuk Sahibi Olmama Güdülenmelerini Etkileyen Nedenlerin Sosyal Hizmet Yaşamını ile Değerlendirilmesi" "H.Ü. Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Dergisi, 3.1-2:67-88.
47. "GeneralizedExpectanciesforInternal Vesus External Control o f Reinforcement" Psychological Monographs. 80 (no:609).
48. TEZCAN, M. (1979) "Çocuk Eğitiminde Ailenin Rolüne Sosyolojik Bir Bakış." A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, 12.1-4:127-135. TEZCAN, M. (1981) Kuşaklar Çalışması. Kadioğlu Matbaası, Ankara.
49. TUNÇBİLEK, E. (ED) (1988) Türkiye'de Bebek Ölümleri,Temel Etkenler. H. Ü. Nüfus Etütleri Enstitüsü. UNİCEF (1989) Dünya Çocuklarının Durumu. Unicef Türkiye Temsilciliği, Ankara. ÜÇCAN,F.(1989)
50. "Giriş" Türkiye'de Çocuğun Durum. T.C. Başbakanlık D.P.T. Ankara. ÜNVER, Öve diğerleri. (1989) 12-14 Yaş Gencinin Sosyo-Ekonomik Sorunları, M.E.G. ve S, Bakanlığı, G.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi İstatistik Bölümü, Ankara.
51. YAVUZER H. (1986) Çocuk ve Suç. Remzi Kitabevi, İstanbul.

52. YAVUZER, H. (1987) Ana-Baba ve Çocuk Remzi Kitabevi, İstanbul.
53. YAVUZER, H. (1989) "Aile-İçli Etkileşim ve Aile Dışı Öğelerin Doğurduğu Psiko-Pedagojik Sonuçları." "Türkiye'de Çocuğun Durum. T.C. Başbakanlık, D.P.T. Ankara
54. YEŞİLYAPRAK, B. (1988) "Lise Öğrencilerinin İçsel ya da Dışsal Denetimli Oluşlarını Etkileyen Etmenler" (Yayımlanmış Doktora Tezi). H.Ü. Ankara
55. YEŞİLYAPRAK, B ve GKURÇ(1988)Ruh Sağlığı ve Uyum Sorunları. G.Ü. Mesleki Eğitim Fakültesi Yayınlar, No: 13.
56. YEŞİLYAPRAK, B. (1989 b) "Anne-Baba Tutumlarının Kişilik Gelişimini Üzerindeki Etkisine İlişkin Araştırma" YA-PA 6. Okul Öncesi Eğitim ve Yaygınlaştırılması Semineri, Ya-Pa Yayınlan, İstanbul.
57. YEŞİLYAPRAK, B. (1990)"Sağlıklı Ana-Baba Tutumları" Okul Öncesi Eğitimi Dergisi, 39.
58. YÖRÜKOĞLU, A (1983) Çocuk Ruh Sağlığı. İş Bankası
59. Kültür Yayınlan: 189. Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara.
60. YÖRÜKOĞLU, A (1984) Değişen Toplumda Aile ve Çocuk Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara
61. YÜCEL, M T. (1989) "Çocuk ve Eğitim" Türkiye'de Çocuğun Durumu, T.C. Başbakanlık, D.P.T. Ankara.
62. YÜCEL, A ve Ö. DEMİREL (1989) "Çocuk ve Eğitim" Türkiye'de Çocuğun Durum, T.C. Başbakanlık, D.P.T. Ankara

RUS DİLİNDƏ

63. Ализаде А.А. Половая дифференсация и некоторые Вопросы формирования личных взаимоотношения "социально- психологические проблемы взаимоотношения в группах учащихся и работой молодежи" / (Материалы Всесоюзного симпозиума), Минск: 1970.

64. Ализаде А.А. Половая дифференциация и некоторые Вопросы формирования личных взаимоотношения «социально- психологические проблемы взаимоотношения в группах учащихся и работой молодежи» \ (Материалы Всесоюзного симпозиума), Минск: 1970.
65. Байрамов А.С. Сулейманов Л.А. Ценностная ориентация личности, как предмет социально-психологического исследования // Ученые записки, АГУ, им. С.М.Кирова, серия исторических и философских наук, 1979, № 3.
66. Байрамов А.С. Сулейманов Л.А. Ценностный ориентация личности, как предмет социально-психологического исследования "Ученые записки", АГУ им. С.М.Кирова, 1979, № 3.
67. Бодалев А.А. Личность и обшение. Москва: Педагогика, 1983.
68. Веденоц А.В. Воспитание воли в процессе учебной деятельности. М.: Изд. АПН РСФСР, 1957.
69. Выготский Л.С. Проблема воле и ее
а. развитие в детском возрасте. Соб. Соч.т. 2. М.: Педагогика, 1982.
70. Гамзаев И.А. О взаимосвязи спортивных интересов и навыков у подростков / VII Закавказская конференция психологов (тезисы докладов), Тбилиси: 1977.
71. Гамзаев И.А. О взаимосвязи спортивных интересов и навыков у подростков // VII Закавказская конференция психологов (тезисы докладов), Тбилиси: 1977.
72. Гуревич К.М. Воспитание воли и процессе производственного обучения, М.: Высшая школа, 1966.
73. Мухдыбаев К. Психология ответственности, Л.: Наука, 1983.
74. Петровский А.В. Личность, Деятельность. Коллектив. М.: Политиздат, 1982.

İNGİLİS DİLİNDƏ

75. Akers, R. L., Krohn, M. D., Lanza, L. ve Radosevich, M. (1979). "Social Learning and Deviant Behavior: A Specific Test of a General Theory". American Sociological Review, Vol. 44/s.636-638. Ayrancı,
76. Bandura, A.(1989). "Human Agency in Social Cognitive Theory". American Sychologist-American Psychological Association, Vol. 44/ No.9/ s.1175-1179.
77. Bandura, A. (1965). "Influence of Models' Reinforcement Contingencies on the Acquisition of Imitative Responses". Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 1/ No. 6 / s. 593–594.
78. Bandura, A. (2001). "Social Cognitive Theory of Mass Communication". Mediapsychology III-Theoretical Integration and Research Synthesis Essay, s.275.
79. Bar-on, M. E. (2000). "The Effects of Television on Child Health: Implications and Recommendations". Arch Dis Child, Vol. 83/ s.289.
80. Bear, D. M., Peterson, R. F. ve Sherman, J. A. (1967). "The Development of Imitation by Reinforcing Behavioral Similarity to a Model". Journal of the Experimental Analysis of Behavior, No. 5 (September). s.405–406.
81. Centerwal, B. S. (1992). "Television and Violence-The Scale of the Problem and Where to Go From Here". Special Communication-Jama, Vol. 267/ No. 22/s. 3059-3060.
82. Cortes, C. (2005). "How the Media Teach". Yearbook of the National Society for the Study of Education, Vol. 104/ No. 1/s.55.
83. LEFCOURT.H.M. (1979) Locus o f Control, Current Trends in Theoiy and Research Hillsdale, New Jersey: Laivrence Erlbavm Associates. ROTTERJ.B. (1966)

**Qəribə Vahid qızı Rəhimova
Simnarə Nadir qızı Heydərova**

**Müasir psixologiyada şəxsiyyətin inkişaf problemləri
(Təhsilin magistr pilləsi üçün dərs vəsaiti-TSPX)**

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva
Dizayn: Müşfiq Hacıyev
Cildçi: Elmar Mikayılov

Çapa imzalanmış 01.11.2024-cü il
Kağız formatı 70x100^{1/16}, çap vərəqi 17
Sifariş 305, sayı 100

ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912) 493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru